

Р. 1896 тн. I.

Том IX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ТРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang.

1896, I B.

Band IX.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Рік V.

Р. 1896 кн. I.

Том IX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang.

1896, I B.

Band IX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV—XVI в.в.

Написав

Олександр Лотоцький.

I.

Між иньшими ознаками, що характеризують жите та устрій руської церкви, звертає на себе увагу розвиток одного органу єпархіяльного уряду, що відомий з іменем крилоса. Крилос не можна вважати за виключну, специфічно-характерну рису українсько-руського життя церковного. Основи цієї інституції корінять ся в устрою початкової християнської церкви, особливі фази свого розвитку переходить вона у церквах грецькій та римській і навіть до якого часу, наче відгук початкових християнських традицій, існує в церкві російській; але в церкві українсько-руській та білоруській крилос має дуже характерний розвиток на ґрунті місцевого життя церковного і під впливом особливих місцевих обставин. Під впливом різнородних факторів, що так чи иньше кермували життем західно-руської церкви у боротьбі з усякими спеціальними проявами життя, церква та дала сьому інститутові новий вид, одягла його у свої оригінальні форми, що відповідали потребам та умовам місцевого життя, і довела його до досить високого ступня розвитку. Маючи дуже просту організацію, згаданий інститут обіймає дуже багато різнородних сфер церковного життя, стає разом з єпископом репрезентантом інтересів церковних перед свѣтським урядом і взагалі відіграє дуже значну ролю у руській церкві.

Форма церковного уряду, яка нагадує пізнійший інститут крилоса, існувала, як вже попередю згадано, ще за перших

сів християнської церкви. При єпископській катедрі була звичайно так звана „пресвітерська рада“, що складала ся з пресвітерів, близьких до катедрі. Ся „рада“ вкупі з єпископом вибрала кандидатів на церковні посади, доглядала церковного майна і взагалі обмірковувала усї церковні справи. Під час єпископського від'їзду або смерти вся управа церковна лежала на обовязку „ради“. На чолі „пресвітерської ради“ стояв звичайно „архипресвітер“.

Сама назва крилос (власне клирос) витворилась у грецькій церкві і звідтіль перенесена на Русь з християнством. На Сході слово клир чи клирик характеризувало спершу духовенство взагалі, яко окрему верству суспільности, виділену на служення церкви, — так само, як і на Заході у таким загальнім значінню вживала ся назва — „каноник“ (canonicus). Довгий час ся назва вживалась, щоб лише взагалі зазначити обовязок церковної служби духовенства, зовсім не зазначаючи обовязків останнього у сфері церковного уряду. Не можна установити докладно час, з якого назва „клирик“ починає приймати сей останній характер. Архирейські урядники характеризувались спеціальними термінами — *ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες* (церковні управителі), *ἐκκλ. ἀξιωματικοί* (церковні урядники), хоча поруч з сим задля урядових корпорацій істновали назви — *οὐφίμια ἐκκλησιαστικὰ, κληρικὰ*¹⁾. З XIII в. назва клирик (як свідчать грецькі памятники та записки, що дійшли до нас)²⁾ починає вже стало вживати ся що до архирейських урядників; але з певністю можна гадати, що з таким характером існує вона й ранійше, у XII, XI ба навіть і в X в.в. У сей вже час назва клирик втратила свій загальний характер і замість духовенства стала означати взагалі церковних урядників, так само, як стало ся і на Заході з словом canonicus, що те-ж спершу означало духовного взагалі і цілком відповідало назві — клирик у її загальному значінню. Окрім того у нас словом клирос (чи у народній евфоничній перестанові — крилос) називають те місце у церкві, де стоять четці та сьпівці. На думку проф. Голубинського ся назва поведла ся у нас з звичаю називати крилосом єпископських урядників. „Коли, — каже він, — виводити її від низших клириків,

¹⁾ Голубинский, История р. Церкви, т. I.; *Συναγμάτιον περὶ τῶν οὐφίμων, κληρικῶν καὶ ἀρχοντικῶν... ἐκκλησίας 1778* р. патр. іерусал. Хрисанфа; *Die Synoden und die Episcopal-Aemter in der morgenländischen Kirche von Ios. Zhisshman, Wien 1867* р.

²⁾ Голубинский *ibid.* Записки Одесск. Общ. Ист. и Древностей т. V. — *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, вид. Миклошича.

то треба-б вважати її захожою з Греції (бо у нас низшого клиру не називали клиросом чи клиром), але в Греції, скільки знаємо, місце, де стояли співці, зовсім не називається клиросом; щож до назви крилос в значінню соборних священиків (єпископського уряду), то могло бути, що її перенесено на місце, де стоять співці, через те, що по соборах, як се подекуди принаймні ведеться й до сього часу, священики (соборні крилоси) самі співали, стоячи на місцях, що називаються крилосами. Значить, синекдотична назва крилосом спеціального місця у церкві пішла від крилоса чи крилошан в значінню соборних священиків, яко єпархияльних урядників¹⁾. Таким чином, на думку проф. Голубинського, незгодити ся з якою нема рації, сама вже назва спеціального місця у церкві — крилосом свідчить про істнування у нас якогось осібногo інституту церковногo з спеціальним (упривилейованим) призначенням у сфері єпархияльного життя.

І справді, коли звернемось до давніх писаних памяток наших, то побачимо дуже раннє істнування крилоса, яко окремого упривилейованого інституту при єпископах чи єпископських катедральних соборах. Літописець Нестор згадує в житті св. Теодосія Печерського про „крылосъ святыхъ и великихъ церкве Софія“. Р. 1150 у грамоті кн. Ростислава Мстиславича згадується про крилос смоленської єпископії, що мав удержання разом з єпископом²⁾. У Новгородській І літописи під р. 1156 говорить ся про крилос новгородської св. Софії. В Іпатській літописи (під р. 1187) кн. Ярослав Володимирович похваляється тим, що „добрѣ строилъ крылосъ“. Р. 1223 „избранъ бысть... Иванъ пискупъ княземъ Даниломъ отъ крылоса великое церкви святой Богородици Володимерської“³⁾. Взагалі, на протягу усього XIII в. часто згадується про крилоси: під р. 1230 (у Лаврентевськ. літописи) — про крилос єпископа володимирокняземського, під р. 1231 --- про крилос ростовської соборної чи катедральної єпископської церкви⁴⁾, під р. 1257 — взагалі про соборних крилошан⁵⁾, під р. 1288 — про крилос єпископії володимироволинської. З початку XIV в. м. Максим, переносючи катедру свою на північ, виходить туди з своїми крилошанами⁶⁾ і т. и.

1) Голубинский, т. I.

2) Додаток до „Актовъ Историческихъ“ т. I N. 4.

3) Ипатьевск. лѣтоп.“ стор. 494.

4) „Лаврент. лѣтоп.“.

5) Ibidem.

6) „Типографская лѣтопись“, стор. 58; Степен. кн. I, 378.

З поділом митрополії крилос на півдні і на півночі існує при зовсім інших, неподібних між собою, обставинах. Тоді як на півдні політичні та церковні умови сприяли розвиткові цього інституту, на півночі він спроквола усе підупадав, аж поки не зник до решти. Під час, ближчий до поділу митрополій, про крилос згадується на півночі досить часто; але де-далі, звістки про його все меншають а нарешті й зовсім зникають. По смерті м. Максима за якого стався поділ митрополії з Володимира у Царьград їде кандидатом на митрополіта Геронтий, беручи туди з собою і „сановники церковныя“, се-б то крилошан — після буквального перекладу грец. *ἄρχουτες*¹⁾. У грамоті московського митр. Феогноста (1334—1353) згадано, що рязанський владика приїхав до його „сє крилошаны своимн“ з приводу розділу рязанської та сарайської єпархій²⁾. Р. 1379 кандидат на митрополіту Мігяй їде до Царгорода з крилошанами³⁾. Р. 1393 м. Кириян вихрещував трьох татар, що приїхали у Москву, „се вємь своимъ крилосомъ бѣло образующимъ“⁴⁾. У науці того-ж м. Кирияна духовенству під р. 1395 теж згадується про крилошан: „ино гды бывають сборныя церкви, а суть попы крилошаны сь дьяконы“⁵⁾. Але не видко, щоб крилоси тут відігравали яку замітну роль у церковнім життю; тут, як видко, крилоси існують більше через традицію, не маючи майже ніякого фактичного значіння. У XV в. звістки про крилоси по Московщині уриваються і проф. Голубинський догадується, що за м. Іони крилос зовсім перестав тут існувати⁶⁾. Що на півночі не стало крилосу, цього як побачимо далі, колегіяльного органу церковного уряду та суду, то се річ цілком нормальна. Централізація княжої влади, що відсунула органи внутрішньої самоуправи земської, безперечно повинна була сполучати ся з такою-ж централізацією і в сфері церковній; центральна митрополіча або взагалі єпископська власть спроквола відсовувала органи колегіяльного уряду церковного і заміняла їх окремими адміністративними інституціями, що безпосередне від неї залежали. Обопільне піддержування світської та духовної влади зовсім натурально доводить до того, що колегіяльні органи церковного суду та управи слабшають і навіть зовсім зникають.

¹⁾ Степен. книга 1. 414.

²⁾ Акты Ист. т. I N. 1.

³⁾ Карамзін V, увага 57.

⁴⁾ Ibidem, увага 254.

⁵⁾ Акты Ист., т. I N. 11.

⁶⁾ Исторія рус церкви т. I ч. 1.

Цілком супротилене бачимо у церкві українсько-руській та білоруській, що існувала в границях Литовської та Польської держави. Тут з причин широкого розвитку земського права цілком можна було розвинути внутрішній самоуправі і в церковній сфері, — промеж духовенства. Тут церква не мала певної допомоги від світського уряду, і се вимагало, щоб члени „кляри“ і навіть миряне брали якомога ширшу участь у церковному життю, щоб енергійніше боронити інтереси церкви перед державним урядом. Наслідком сього повинен був виникнути розвиток колегіяльних форм церковного устрою; так, тут, наприклад, виникають брацтва — найхарактерніша колегіяльна форма церковного життя. Такий стан речей дуже повинен був сприяти розвитку у руській церкві крилоса, яко колегіяльної форми єпархіяльної влади, організованої з репрезентантів церковної ієрархії.

Поважне значінне крилоса, яко орґана єпархіяльної влади видно вже з перших історичних згадок про нього, які зацілїли до нашого часу. Говорячи про крилоси, історичні пам'ятки майже кожен раз відокремлюють його від простих священиків і вживають що до нього таких епитетів, які ясно показують, що під крилосом треба розуміти корпорацію священико-служителів зовсім особлих, які стоять вище рядового духовенства та мають у своїх руках власть: „игумени и попове и святія сборныя церкве крилосъ“, каже літописець у одному місці про крилос, ясно виділяючи його з промеж інших орґанів церковної ієрархії;¹⁾ „игумени и попове и черньци и пресвѣтлыи крилосъ соборныя церкве Святыя Богородицы“, говорить таж літопись у другому місці, зазначаючи особливу шанобу та значінне крилоса у церковній ієрархії²⁾. У життю св. Авраамія Смоленського протопопа катедрального архирейського соборного крилоса названо першим помеж старших: „призва (еп. смоленський) единого отъ своего честнаго крылоса перваго отъ старѣйшихъ протопопа именемъ Георгія“³⁾. „Коли протопоп соборного крилоса есть „первый взъ старѣйшихъ“, то ясно, — каже проф. Голубинский, — що всі соборні священики-крилошани то старійші (поважнійші); коли-ж вони старійші, то очевидно, що вони то корпорація єпархіяльних урядників та начальників“⁴⁾.

1) Лаврент. літоп. під р. 1230.

2) Лаврент. літоп. під р. 1231.

3) Правосл. Соб., 1858 р. ч. 3.

4) Голубинский, Исторія Р. Церкви т. I ч. I.

Про митр. Максима сказано, що він, переносячи катедру митрополії з Києва до Володимира, узяв з собою і увесь свій крилос; ясно, що якби його крилошане були прості св'ященники, то йому зовсім не було-б потреби брати їх з собою, бо таких він знайшов би і у Володимирі; як що-ж він забрав їх, то, певна річ, вони були не просто св'ященники, а разом і єпархияльні урядники. З таким саме урядовим значінням бачимо крилос в українсько-руській церкві і за увесь час його дальшого існування. Не знати з якої причини з XIV в. згадок про крилос в українсько-руській церкві заціліло дуже мало, коли порівняти з попереднім, а особливо з дальшим часом. Але що крилос тут не зникав ся і не підупав навіть, видно з того, що у дальших віках — XV, XVI та XVII бачимо його повний розвиток та розповсюдження в українсько-руській церкві; за сього часу ми знаходимо в грамотах єпископів, князів, королів, в наданнях, судових та иньших актах силу згадок про крилоси і по усїх тих документах крилос виступає з такими рисами, які характеризують його, яко орган єпархияльної власти, що разом з єпископом керує надзвичайно широким кругом справ єпархияльних. Широке розповсюдження та розвиток крилосу у сей час можливі тільки під умовою попереднього процесу міцного організованя його в XIV в.

На жаль, при усїй численности історичних згадок про крилос у руській церкві, згадки сї дуже загальні, уривкові, зазначають часто один лише факт, дуже рідко дотикаючись внутрішнього його змісту. Зпротімж усїх відомих доси історичних пам'яток не має ні одної, де було-б точно та докладно показана організація крилоса. Отже через се дуже трудно з'ясувати яний та певний тип сього дуже цікавого єпархияльного інституту. Доводить ся поки що користати і з снх уривкових даних і на підставі їх по можности представити його внутрішній склад та організацію.

II.

Основний склад соборного крилосу утворив ся із св'ященників катедрального міста. Св'ященники мійських церков, групуючись біля соборної церкви входили в склад крилосу. Про таке сполучення парохияльних обов'язків з крилошанськими свідчать підписи членів крилосу, де поруч з іменем св'ященника-крилошанина написано імя тої парохияльної церкви, у якій він числив ся

святенником¹⁾). Такий був звичай і грецької і римської церков: єпископські урядники з святенників були — одні при єпископах та їх катедрах, а інші — мали свої парафії; так само і в римській церкві presbyteri cardinales, що склали папську колегію були разом і парохами парафій, від яких й до сього часу набувають свої титули²⁾). Невідомо, чи всі мійські святенники входили в соборний крилос: в деяких памятках мійські святенники-крилошани наче-б-то відокремлюють ся від не-крилошан; так в одному документі говорить ся про супліку єпископа, „съ протопопоу и иншими свяченъники съ крылошаны церкви соборное Володимерское“, подибують ся і такі уваги: „протопопе и при нимъ старшимъ презвитером“, або: „крылошане каждое церкви соборное, то есть протопопы и старшіе зъ нимъ пресвитеры³⁾“. Але тут під „іншими“ та низшими святенниками можна розуміти не мійське, а сільське духовенство; принаймні, немає певних доказів, що б деякі з мійських попів через що-небудь не входили у крилос: навпаки, склад соборного крилосу в змісті більшости актів ототожнюєть ся звичайно з усім мійським духовенством. Між крилошанами не було тільки брацьких святенників. На думку проф. Голубинського, крилошани тільки номінально лічили ся парафіяльними святенниками, а дійсно на своїх парафіях держали підручних святенників, що не входили в крилос. Але сієї думки зовсім не підпирають писані памятки.

До крилосу окрім святенників іноді залічувано і дияконів. Коли завважити на широкий, як побачимо далі, обсяг діяльности крилоса, то співучаєть у крилосі дияконів стає зовсім натуральною. Дияконови можна було навчати ставлеників, брати участь у торжественній соборній службі, розпоряджати крилошанською канцелярією. Справді, під відомою грамотою єп. львівського Макария (р. 1539), якою він стверджує права крилошан, поруч з крилошанами святенниками підписаний і диякон Захаря⁴⁾). Можна з певністю гадати, що диякони стають членами соборного крилосу вже раніше. Принаймні, 50 років опісля участь дияконів у крилосі стає вже так натуральною та законною, що у грамоті Іпатія Потія, яка мала на меті регламентувати організацію крилоса, диякон стає вже неодмінним членом кри-

¹⁾ Акты Юж. и Зап. Р. т. 1. N 103.

²⁾ Голубинский, т. I. ч. 1.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. т. I. ч. I N 58.

⁴⁾ Акты Ю. и З. Россіи, т. I N 103.

лосу.¹⁾ На основі сїєї грамоти головним обовязком диякона єсть писарство; але сей обовязок, певна річ, не виключає й інших. Иноді за писаря капітули був навіть і мирянин²⁾; але у такому разі трудно припускати, що б сей писар входив у капітулу, яко член її. Певно, се був нанятий писар, що не належав до числа крилошан, на нього накладались деякі канцелярські обовязки і єму доручало ся від крилоса розпоряджати деякими його справами, особливо в зносинах із світським урядом; а для сього зовсім не треба було конче належати до крилошанського гурту.

Протопопа обірали з промеж себе самі крилошане, а стверджував єпископ³⁾. Безперечно, обранне се було до живоття і засновувалось на особливому авторитеті та заслугах обіраної особи. Єсть, правда, одина звістка з XVII в. в грамоті Ісаїї Балабана, де стверджуєть ся обранне протопопа на один тільки рік⁴⁾, але ледви чи можна вважати се за норму. Сей протопоп стояв на чолі крилоса. Значінне його в крилосі, як можна судити на основі документів, було велике. По актах дуже часто, коли згадуєть ся про крилос, імя соборного протопопа вступає окремо поруч з іменем крилоса. Иноді, в особливо важних випадках, що належали до всієї церкви, як наприклад, на Віленському соборі р. 1509, замість крилоса підписуєть ся протопоп, яко репрезентант останнього⁵⁾. Иноді під актами бачимо тільки підписи єпископа та протопопа, а крилошан зазначено взагалі⁶⁾. Протопоп, мабуть, був головою на крилошанських засіданнях, керував ними, ставив чергові питання, які була потреба обміркувати та ин. Серед суспільности авторитет його стояв дуже високо, навіть у порівнянні з иншими членами крилосу; так, його, яко поважну людину, часто обірають опікуном⁷⁾.

Значінне протопопа розвиваєть ся повагом, разом і поруч з тим, як зростає значінне самого крилоса. Кульмінаційним фактом, що показує вагу як самого крилосу, так і його голови — протопопа, стає право намісництва. Відомо, що крилоси ієтновали і не по катедральних містах. Так, напр., крилос був при соборі у Вільні,

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. VI, ч. 1, N 84.

²⁾ Архивъ Ю.-З. Р, т. I, ч. I, N 39.

³⁾ Акты Ю.-З. Р. N N 103 та 118.

⁴⁾ Истор. Акты, т. I, N 289, Русск. Ист. Библиотека, т. IV.

⁵⁾ Архив Ю.-З. Р. т. I, ч. I, N 55.

⁶⁾ Вил. Арх. Сб. VI, N 39.

⁷⁾ Акты Петрушевича, N 3.

тоді як митрополіт, до єпархії якого належало се місто, жив у Новогрудці. Для урядування крилосом, яким не може керувати сам єпископ, звичайно, настановляв ся єпископський намісник, який заміняв собою, що до крилосу, особу єпископа. Розуміть ся, що намісник, що не належав до гурту крилошан, міг ставити значні перешкоди крилошанам у їх звичайних справах і навіть обмежувати сферу діяльності крилоса. Тоді роля крилоса була дуже невеликою. Такі факти і справді трапляють ся в XIV, XV і навіть з початку XVI в. Так р. 1498 вел. кн. Олександр видає грамоту, де сказано, що „священниці мѣста Виленскаго“, се б то крилошане, скаржать ся на те, — межи иньшим, — що м. Макарій „далъ былъ отъ себѣ въ мѣстѣ Виленскомѣ на мѣсничество архимандриту святоѣ Троицы; а за первыхъ митрополитовъ, они, крылошане, на мѣсничество отъ митрополитовъ держали, а Троицкіе архимандриты на мѣсничества не держивали“. Кн. Олександр ухвалив, щоб намісництво у Вільні належало до одного з членів крилосу, — „бо мы, — як каже він, — старини не рушаемъ (не відкидаємо), а новини не вводимъ“¹⁾ Таким чином намісництво, як видно з наведеної грамоти, належало звичайно до самого крилосу і, коли так бувало, то се, певна річ, було найпридатнішим часом задля розвитку його діяльності. Але трапляло ся, як бачимо, й так, що намісництво через якісь там заходи єпископа переходило до рук ченців; се було дуже незручно крилошанам і викликало ремствования та скарги з їх боку. Але скарги сї не завжди мали однаковий успіх. Траплялось, що за допомогою єпископа архимандрити-намісники задержували своє становище і навіть дозволяли собі значні утиски. Се викликало великий антагонізм між крилошанами та намісниками ченцями. Про се дуже виразно говорить „пункта одъ... священниковъ собору Виленскаго“, подані, як треба думати, р. 1511 митрополітови Йосифови Солтану²⁾. Утиски архимандритів-намісників діяльності крилосової виявляли ся втрученнем у судово-адміністративну діяльність його, нехтованнем його прав та привелеїв і нарешті, безпосередною власттю над крилошанами, простими утисками що-до самих членів крилосу. Як великі бували сї утиски, свідчать ті ж самі „пункта“, що виразно згадує „о розныхъ зневагахъ и долегливостяхъ, которыхъ значне зъ ущерпкомъ здоровья нѣкоторыхъ зъ насъ (крылошанъ) на себе отъ отцовъ законниковъ (ченців) дозналысьмы и поносимъ“. Через се священники

¹⁾ Акты Зап. Р. т. I. N 152.

²⁾ Вилен. арх. сб. т. VI, N 3.

віленські просять, „абы ординацыя, одъ в. м. пана намъ споряженая, межы нами была подъ таковою однакъ кондыцыею, жебы чесные отцеве законники жданое владзы ани юрыздыки надъ нами не роспростирали, ани въ жадные sprawy, суды, ряды, такъ зверхніе, яко и церковные, до насъ належачые, не уступовалисе; кгдыжь подъ претекстомъ намѣсництва звыкли насъ частократно зневажать, что подъ часъ не безъ горшенія великого свѣцкихъ особъ бываетъ“. Укупі з тим соборні крилошане просять, щоб під їх заряд віддано було фундуші на соборну і иньші церкви, титул, книжки та печать капітули і взагалі, щоб вони, крилошане; „не только назвискомъ, але въ речы самой соборовыми были“. І в XVI в. крилоси взагалі й досягають незалежности від втручення в їх sprawy чорного духовенства. На протягу сього часу намісництво протопопа так стає звичаєм та входить у силу, що з початку XVII в. назва — намісник та протопоп — стають синонімами¹⁾. З другої ж половини XVI в. значінне крилоса та протопопа крилошанського виростають так вже, що крилошане встоюють за свої права та привелеї вже не супроти архимандритів, а супроти самих єпископів. Тепер на черзі стає розв'язанне питання про урегулюванне відносин крилоса до єпископа. І треба признати, що, не вважаючи на всі неприхильні обставини, крилосови вдалось не тільки встояти за своє істновання та свої права. але ще й значно розширити їх та досягти у самому кінці XVI в. можливо докладного юридичного формулювання своїх прав та організації. Під кінець XVI в. у сьому допомагають крилосови самі єпископи, що ранійше вели потайну боротьбу з ним, а тепер стають на його сторону, бо побачили у ньому певну силу й захтіли скористати з неї. Взагалі XVI в. єсть епохою найширшого розвитку діяльності крилоса.

III.

Крилос, як орган єпархіяльної власти, натурально, мусів, на основі формальних регламентацій крилошанської організації бути у згоді з головою єпархії і признавати єпископську власть в єпархіяльних справах: крилошане повинні „вѣрность и вшелякое послушенство повинное єпископу... яко пастырю своему,... завше во всемъ отъдавати“.²⁾ В справах божої служби крилошане корились єпи-

¹⁾ Акты Петрушевача NN 3 та 4.

²⁾ Арх. Ю-З. Р. т. VI, ч. I N 84.

скопови безумовно, навіть тоді, як єпископ, очевидячки, був несправедливим, і коли крилошане одночасно в інших справах перечили та не корилися єпископови. Тут бачимо дуже докладне розмежування церковної служби та урядовання. Р. 1583 луцький єпископ Іона Борзобагатий звелів запечатати у Луцькім усім сїм церков парафіяльних, дозволяючи крилошанам відправляти службу тільки у соборі. Крилошане неодмовно підлягають такому розпорядкови, хоч і розуміють, що „ни для чого иного то намъ вчинилъ, хочачи на насъ подачки якие себе вытягнути, што есмо не повинни“¹⁾. Р. 1595 м. Михайл заборонив віленським сьвященникам на півтора місяця відправу служби божої за те, що вони йшли супроти унії, а другого року (1596) Ігнатий Потїй видав розказ до протопа за усіх сьвященників берестейських, що б вони, під страхом клядби та відлучення від церкви, не відправляли „треб“ для берестейських братчків теж за те, що ті змагалися проти унії²⁾. У тім і другим разі крилошане не переступають наказу єпископського хоча, як видко, особисто не згоджують ся з його переконаннями. Така покірливість крилошан своєму духовному голові тим більш характерна, що одночасно з сїм вони виявляють рішучу опозицію єпископови, коли справа дотикаєть ся інтересів усієї єпархії та церкви і входить в обсяг їх компетенції. Р. 1595, три місяці після заборони м. Михайлом відправи, віленське духовенство подає протест супроти митрополїта та єпископів за те, що вони згодились на унію, не порозумівшись з патріархом, духовенством та народом, і відмовляє корити ся волі єпископів.³⁾ Так само рішучо встоюють крилошане і за права свої, яко парафіяльні сьвященники. Р. 1542 протопоп і всі сьвященники віленських церков „обтяжливе велико“ скаржать ся королеви, що бурмістри, радці та міщане віленські, грецького закону, випросили собі від митрополїта грамоту, і на основі її всіх духовних підбивають під свою справу та власть і хотять їх зробити у всім підлеглими собі; а як хто не корить ся їм, то вони відставляють таких від церков і за згодою митрополїта віддають церкви иньшим. Король двома грамотами на імя митрополїта та міщан віленських спинив се надужиття, задовольнивши таким чином скаргу віленських сьвященників і отверто зазначивши митрополїту: „не есть рѣчь нмъ подобная, и абы ты священниковъ,

¹⁾ Архивъ Ю-З. Р. т. I, ч. 1 N 33.

²⁾ Макарий т. IX, стор. 599 та 649.

³⁾ Акты З. Р. т. IV, N 90.

богомольцевъ нашихъ, листы своїми записувати, або кому въ моцъ ихъ подавати мѣль.“¹⁾ У сѣм разі митрополнча грамота, якою піддавав ся крилос під суд мійський, була тим більш незаконною, що й сам митрополіт не мав права особистого суду над крилошанами, а через те й не міг передавати такого права нікому другому. У грамоті еп. Макарія до львівського крилосу, — яка опираєть ся на звичай по иньших єпархиях, — виразно говорить ся: „еслибы былъ который крылошанинъ вступный напротивъ владыцѣ, не маєть его жадною казньо владыка карати, едно отлучити отъ служенія“, і далі: „крылошанина не маєть нікто судити, едно суд духовный“.²⁾ З сього виходить, що безконтрольну власть над крилошанином єпископ мав тільки в сфері церковної відправи. Суд же над крилошанами за провини, що виходять за сфери церковної відправи, належав не до єпископа, а до „суду духовного“. А що не було другого єпархияльного органу з ширшою, ніж яку мав крилос, судово-адміністративною компетенцією, то треба думати; що суд над крилошанином належав до самого ж крилосу. Розумієть ся, що у склад сього суду входив і єпископ; останньому, може, у більшости випадків навіть належала ініціятива самого суду. Відомо, наприклад, що р. 1595 митрополіт покликав до себе на суд у Новогрудок віленського протопопа з усіма крилошанами³⁾; сей суд складав ся, мабуть, з новогрудських крилошан з митрополітом на чолі.

З материяльного боку відносини крилоса та єпископа означали ся податками крилошан на єпископа, обопільною участю у доходах за деякі церковні відправи та в ріжних церковних жертвах. Крилошане платили катедральному єпископови малий податок — „сборныя куници“ та „подъздное“⁴⁾. Крилошане хотіли раз на завжди урегулювати сей податок, покликуючись на давні звичаї та шукаючи в тім допомоги у державного уряду. Нормою платні наприклад віленські священники лічили за „куницю“ 20 грошей, а „подъздное“ — по золотому та по бочці меду раз на рік.⁵⁾ Єпископи ж, навпаки, іноді дбали збільшити сей податок як напр., м. Макарій, на якого скаржили ся віленські священники⁶⁾, або еп. Іона Борзобагатий,

¹⁾ Акты З. Р. т. II, N 219.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

³⁾ Исторія Р. Ц. Макарія IX, 599.

⁴⁾ Акты З. Р. т. I. NN 152 та 204.

⁵⁾ Акты З. Р. т. I. N 152

⁶⁾ Ibidem.

що навіть заборонив крилошанам правити у церкві за те, що ті зrekli ся вишлячувати, що він хтів. Иноді також єпископи виявляли претенсії обкласти податками деякі з крилошанських доходів; так, той самий м. Макарій почав був брати з соборних священників половину платні за молебні, частку за похорон. Та в таким разі крилошане рішучо протестували, признаючи за митрополітом одно лишень право на платню за місце для могили біля соборної церкви¹⁾. Але иноді єпископи цілком законно брали участь укупі з крилошанами в поділі церковного доходу. Так, грамотою львівського єп. Макарія устанавляло ся, що б єпископ укупі з крилошанами користував ся з доходу від церкви св. Юрія у Львові, з десяти одразу замовлених сорокоуствів, за посвяченне нових церков по львівському повіті, за висвяченне клириків.²⁾ Часто також єпископ та крилос ділять ся жертвами, призначеними на обопільну користь їх³⁾. Але подарунки на самий крилос зостають ся непорушними для вжитку єпископа, иноді під страхом значної грошової кари⁴⁾. Певна річ, бували й надужиття, але се вже виходило з законної норми. Так же саме крилошане не залежали від єпископа і що-до майна своїх парафіяльних церков. Ось що відповідав, напр. митрополіт, коли віленські бурмістри та радці подали йому супліку на деяких віленських священників, що, не сповістивши нікого з парафіян, позаставляли церковні будинки: „ми в тому неповинні перед вами; ви самі вибираєте священників, а не ми; ми тільки з вашої волі благословляємо їх до тої чи сеї церкви, яку їм даєте, — тож самі й стережіть церковні будівлі від таких своевольних священників“⁵⁾

Таким чином, бачимо, що крилос з правового та материяльного боків у значній мірі не залежав від єпископа. Ся незалежність иноді давала крилосови спромогу ставити єпископови деякі рішучі умови, — *sine qua non*. Ось як напр. пише під проводом крилосу галицько-руське та подільське духовенство до м. Макарія: „преосвященний господине!... Еслижъ бы ваша милость теперь про насъ подданныхъ вашей святости и дѣтей своихъ не рачилъ стати моцно до короля его ясности и съ князьми и паны ихъ милостію христіанскими; тогда-бъ трудно ся вашей милости было писати галицкимъ

1) Акты З. Р. т. I. N 152.

2) Акты Ю и З. Р. т. I, N 103.

3) Акты З. Р. т. II. N 101.

4) Вил. Археогр. Сборн. т. VI, N 6.

5) Вил. Арх. Сб. т. IV. N 34.

митрополитомъ¹⁾). А з самого початку XVII в. залежність крилосу від єпископа була так незначною, що наречений єпископ львівський Евстафій Тиссаровський дає крилосови таку невивідну для себе обіцянку: якби „противъ правилъ святыхъ богоносныхъ отецъ и ихъ праву клероскому безъ притомности зданя и позволенія ихъ сполного засѣдати и отпраовати sprawy. (а звлаща головнѣйшіе, важилса, альбо въ ихъ рядахъ, доходахъ церковныхъ самъ черезъ себе прешкоду чинилъ, альбо кому чинити допустилъ, альбо по змерломъ єпископѣ передъ выстямъ зуполного року, альбо и будучи на єпископства степенъ хиротонисаный на єпископѣю вѣхалъ и чиненія личбы отъ нихъ вытгалъ: добровольне самъ то на себе и на потомки мое зоставую и вкладаю²⁾). Певна річ, що ся грамота нареченого єпископа, написана для того, щоб здобути прихильність духовенства і особливо крилоса, могла багато дечого наобіцяти. Але вже-ж таки вага крилосу в той час повинна бути дуже великою, коли єпископ перш за все дбає запобігти його прихильности. І справді, коло сього часу права крилосу стають вже так широкими, адміністраційні та судові обовязки його — так значними, а матеріальне становище так вже забезпечене, що можна з певністю установити факт дуже незначної залежности від єпископа та взагалі великого значіння крилосу перед початком XVII в.

IV.

Обсяг справ, що доглядав крилос, дуже широкий. Крилошане, як ми вже завважали, приписувались до соборної церкви якогось міста і складали з себе штат соборних священників, будучи одночасно парафіяльними священниками і справляючи різні єпархіяльні обовязки. По деяких містах Московської держави (як, напр., в Москві або Новгороді) було по кілька соборів, до яких приписувались парафіяльні церкви якогось мійського району. А в Литовській митрополії було навіть і по великих містах заведі по одному собору, до якого й приписувались усі иньші парафіяльні церкви мійські. Се залежало, певна річ, від ріжного призначення, яке мали собори у Московській та Литовській Русі. У першій собори були осередком тільки для справ церковної служби у якому-небудь (мій-

¹⁾ Акты Э. Р. т. II. N. 197.

²⁾ Акты Петрушевича, N. IV.

³⁾ Акты Петрушевича, N. IV.

ському) районі, бо часто-епархияльні діла належали до спеціальних судово-адміністраційних органів; у Литовській Русі, де таких органів не було, собор був загально-епархияльним осередком, навколо якого купчились усе церковно-адміністраційне й судове життя та діяльність епархії. На основі відомої грамоти еп. львівського Макарія, крилосу підлягають взагалі „справи духовни“¹⁾. У склад цих „справ духовних“, як видно з тієї-ж грамоти, входили справи церковної служби, адміністрації та суду, так — до крилошан належить право святити церкви укупі з єпископом, правити єпископією цілий рік після смерті єпископа, обірати намісника, видавати позви до духовного суду, судити членів крилосу й т. и. У сїх сферах епархияльного життя крилос стає живим, діяльним органом, що разом з єпископом і під його проводом кермує всім життям епархияльним. Єпископ у церковно-адміністраційних та судових розпорядженнях своїх, майже що разу вважає за потрібне оговоритись, що розпорядження ті видано „сполечно“ або „весполь съ капітулою, або крилошаны“, або-ж принаймні прямо нотує, що при обміркованню якої-небудь справи був крилос. О скільки участь крилоса у судово-адміністраційнім життю епархії була звичайною і як сей звичай з часом набув юридичної сили, — видно з дуже характерної що-до сього обіцянки львівського єпископа Евстафія Тиссаровського „противъ... ихъ праву клероскому безъ притомности зданя и позволенія ихъ не засѣдати и не отпраовати справи (а звлаща головнїйшіє)“.

Обовязком крилошан, яко соборних священників, була перш за все відправа служби божої у соборній церкві. Звичайно не усі крилошане разом відправляли у соборі службу божу; у грамоті львівського еп. Макарія з приводу платні крилошанам від ставленників говорить ся: „а што будуть нѣкоторые крилошане со владыкою служити, тымъ маеть новосвященный дати по грошу“, — себ то у звичайній відправі брали участь лишень деякі крилошане по черзі чи власній охоті. Увесь крилос правив у соборі, певне, тільки у особливо-значних випадках (напр., у неділю православія); иноді навіть деякі приватні треби, як, напр., похорон, відправляли усі крилошане „соборне“ але се робилося з власної охоти самих парафіян і на основі особого кожен раз порозуміння їх з крилошанами; була навіть особа такса за відправу похорону „соборне“ — усім крилосом²⁾. Для обовязкової відправи в соборі ставлено чергу.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

²⁾ Акты З. Р. т. II., 231.

Кожний крилошанин, як знати з грамоти львівського еп. Макарія¹⁾, мав свій тиждень, і протягом його повинен був служити в соборі обов'язково. Участь у відправі інших, нечергових крилошан була більш менш випадкова. Окрім обов'язку звичайної церковної відправи на чергового крилошанина звичайно накладались ще деякі спеціальні обов'язки. Так, він був духовником ставлеників, навчав їх служби божої²⁾, поминав душі жертвователів на собор³⁾. Окрім того один з крилошан обов'язково повинен брати участь у посвященню єпископом церкви⁴⁾.

V.

Відправа у соборі не була спеціальним обов'язком для крилошан; навпаки навіть, — саме причислення крилошан до собору й відправа у ньому служби божої були лишень необхідним наслідком інших спеціально-крилошанських обов'язків їх, для виконання яких треба було скупити крилос біля одного якого-небудь осередку, у сім разі — собора. Обов'язки, що характеризували спеціальну діяльність крилоса, були адміністративно-судові.

До крилошан перш за все належить право голоса у справах, що дотикають ся усієї єпархії і навіть церкви. Крилошане та репрезентанти крилоса, протопопи, беруть участь на соборах єпархияльних та загально-церковних і підписують ся під соборними ухвалами; так, напр., було на соборі р. 1509⁵⁾. Як на дуже важний факт, що свідчить про велике значіння крилосу у справах загально-єпархияльного характеру, слід завважити на участь крилосу в розмежуванні єпархій. Відомо, що владика рязанський приїздив до м. Феогноста (1334—1353 рр.) з „крылошаны своими“ з приводу розмежування єпархій рязанської та сарайської⁶⁾. Як що так було в державі Московській, де значіння крилосу було взагалі невелике, то тим більш треба допустити компетенцію крилосу у таких справах на Україні та Білій Русі, де взагалі було більше простору для діяльності крилосу. В єпархияльних справах дійсне значіння крилоса

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I. N. 103.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Акты З. Р. т. I. N. 114.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. т. I. N. 103.

⁵⁾ Акты Истор. I. N. 1.

⁶⁾ Ibidem.

ясно вже виступає з того факту, що після смерті єпископа крилошане мали право більш-менш довший час держати єпископію під своїм зарядом. Спершу, мабуть, термін урядовання єпископією не був точно визначений. Згодом, у XVI в., єп. Макарій установає сей термін вже певно — протягом одного року: „а если владыка умреть, крылошани мають держати рокъ цѣлый у своей мощи єпископію“¹⁾). Коли у сїм разі зазначаєть ся найдовший термін крилошанського урядовання єпископією, що не виключає все-ж ранійшого висвячення єпископа, — то вже з початку XVII в. крилошане набувають право держати у своїх руках єпископію щонайменше рік²⁾). За сей час усі єпархияльні справи в сфері адміністрації та суду були в руках крилошан, виключаючи, певна річ, такі справи, де потрібна була участь єпископа з боку його священноієрархичного стану. Розумієть ся, що участь крилоосу у єпархияльних справах не могла цілком урвати ся, коли вступав на катедру єпископ, а повинна була функціонувати у більшій чи меншій мірі й за нього. Принаймні, зі вступленням на катедру єпископа не бачимо біля нього нових судово-адміністраційних органів; а з цього виходить, що усі функції єпархияльного суду та адміністрації, як і попередю, зоставали ся за крилосом. Крилошане разом з єпископом обмірковують, скільки участі мають брати парафіяне у церковно-парафіяльних справах (про що в актах зазначаєть ся, що се питання великої ваги і що розв'язання його нема в соборних правилах³⁾), укупі подають зажаленя на випадок наруги над сьвятиною⁴⁾ або сьвященною особою⁵⁾), разом роспоряджують справою розводу⁶⁾). Спільно з єпископом крилошане пікловали ся теж про удержання при соборній церкві дяків, дияконів, співців, про кошти на проповідника, про відкритте шкіл та настанову учителїв, про заведенне шпиталїв, обравши для заряджування сим осібну комісію⁷⁾). У ставропігяльній грамоті царгородськ. патр. Максима, виданій Київ-печерському монастирю, говорить ся: „а въ тотъ монастырьъ Печерскійъ вичимъ не вступатисъ митрополитомъ кїевскимъ, а ни клирыкомъ софейскимъ, никакимъ деломъ вѣчно, и никому иному“⁸⁾).

1) Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

2) Акты Петрушевича N 4.

3) Вилен. Археогр. Сборн. IV N 4.

4) Архивъ Ю. З. Р. т. I ч. I. N 63.

5) Ibidem N. 69.

6) Макарій IX., N 438.

7) Архивъ Ю. З. Р. т. I. ч. I N 55.

8) Див. у Голубинського в редакції житія XV в. що має в основі сю грамоту.

Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. IX.

Виходить, що ранійше справами сього монастира, як і взагалі усіх інших монастирів орудовали і митрополіт, і крилошане, й тільки тепер, після ставропігіяльної патріяршої грамоти, його виключено з єпархияльного догляду¹⁾. І справді, митрополіт та взагалі єпископи враз з крилошанами доглядають монастирських справ, регулюють материяльний та юридичний стан їх і розсуджують їх позви. Так, митрополіт Йосиф р. 1514 враз з крилосом видав супрасльському монастирю, який „сталъ ново“ (себ то заново відбудовав ся) грамоту, де увільнено сей монастир від усякої влади над ним митрополіта та його урядників і надапо йому право внутрішньої самовправи²⁾. Значить, монастирі взагалі підлягали митрополітови та його урядникам, і митрополіт разом з сіми останніми мав право увільнити який небудь монастир від сієї залежності. І з королевських грамот, які давались крилосови, справді, знати, що крилос мав право, після смерти архимандрита, описати монастирське добро та распоряджати ним аж поки не настановлено буде нового архимандрита³⁾.

Надзвичайно важною і досить комплікованою функцією діяльності крилоса єсть настанова священників на парафії. Що священники парафіяльних церков підлягали адміністрації крилоса – се річ цілком певна. Се видно, напр., з записей собора 1509 р., де було ухвалено, що єпископ враз з крилошанами має право одлучати від церкви священників за відомі провини. Коли при кінці XVI в., власне р. 1592 намістник віленського митрополіта, крилошанський протопоп Іван Парфенович вимагав справоздання від брацьких віленських священників про заведені ними новини, то священники брацькі відповіли йому: „ми священники брацькі і від тебе незалежні, але маємо своїх панів-братчиків, і їх одних повинні слухати; на се єсть у брацтва лист, що дано нам самим митрополітом“⁴⁾. Коли згадані священники, як на підставу своєї незалежності від голови крилошанського, покликують ся тим, що вони — брацькі і що єсть у них лист, яким забезпечена їх незалежність, то, значить, усі інші священники взагалі підлягали крилосови і, щоб уникнути від сієї залежності, повинні були старати ся про такі грамоти увільнення. Звичайно через крилос переходила сама на-

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. I. ч. I N 1.

²⁾ Акты Виш. ком. т. I N 10.

³⁾ Архивъ Ю.-З. Р. т. I. ч. I N 58.

⁴⁾ История Макарія IX, 539.

станова священників на парафії; до крилосу-ж належав контроль над моральністю священників, регламентація парафіяльних їх доходів й т. п. У перехованих „чиновникáх“ архирейських того часу порядок назначення на священницьку посаду звичайно був такий. Дяк, що хтів висвятитись на священника, прибував до свого архирея і подавав йому, через його архидиякона-крилошанина свою супліку з атестациями від рідні та сусідів, а иноді такі справки архирей доручав зібрати своему „ряднику“, за-для сього й приставленому. Як що „рядник“ свідчив за ставленника, то владика видавав наказ тому-ж рядникови зробити йому іспит з читання. Як що ставленник не складав добре іспиту, — то йому радили довчить ся і призначали за-для сього термін; а як „рядник“ свідчив, що той „умѣть грамотѣ гораздо“, то владика ще й сам робив іспит з читання по псалтиру, апостола та евангелії і відсилав до духовника, — як довідуємо ся про се з грамоти еп. львівського Макарія, — теж крилошанина, і той повинен був видати по формі „поручальный листъ“, що ставленник на сповіди виявив ся достойним священства, а „не холопъ“, не тать, не разбойникъ, не измѣнникъ, не душегубецъ, не двоеженецъ и не долженъ никому“. Перед службою божою, на якій висвячувано ставленника на диякона або священника, сей лист духовника, з наказу владики, читано у присутности священників-крилошан, що мали собором служити. Після сього духовник повинен був ще тричі вже на словах ствердити, що ручить ся за гідність ставленника, і сей відзив, посьвідчений усіма присутними священниками, диякон записував у книжку¹⁾. З „благословенної грамоти“ митр. Іони (р. 1571)²⁾ видко, що такий саме порядок був обовязковим і для мійських парафій. Парафіяне подавали єпископови через крилос супліку про ствердження обраного ними ставленника; єпископ, уважаючи на обставини, давав „благословенну грамоту“ самому ставленнику, а „до протопопы и до своихъ священниковъ тамошнихъ листъ... розказаль... писати, жебы его за брата собѣ мѣли и ему недѣли въ церкви соборной служити поступили“. На випадок, як би парафіяне завчасу не обрали кандидата на священничу посаду до своєї церкви, то єпископ з крилошанами мають право самостійно назначити у таку церкву священника: „а мы (єпископ) зъ нашими духовными водле церковное уставы обравши котораго попа доброго, къ той церкви годного, ему

¹⁾ Истор. р. ц. Макарія т. IX. стор. 298—299.

²⁾ Вил. Арх. сбор. т. VI, N. 33.

церковъ дадимъ“¹⁾). Самі вводи́ни до парафіальної церкви відбували ся через особого „увязчого“, яким у соборному місті бував один з крилошан, частійше-ж сам намісник-протопоп. Одержавши наказ від митрополіта, щоб видати якому-будь кандидатови та „увязать“ його, „увязчий“ оповіщав парафіян, щоб вони прислали у ту церкву двох чи трьох депутатів, якіб укупі з ним, „увязчим“, переглянули церковні річі і передали новому священикови за своїм підписом. Як же парафіяне не приходили до церкви після оповіщення „увязчого“, тоді останній міг „увязати до церкви священика й без них“²⁾). Те-ж саме бувало і при обранню диякона, уставника або паламаря³⁾). Єпископ з крилосом, назначаючи священика на парафію, уставляють для його певний наділ поля⁴⁾ і кількість платні з парафіян за різні треби (так зване „епитрахильное жалованье“)⁵⁾). На випадок же злочинств священика, що не відповідають його станови, єпископ з крилосом відбирають у нього право служити⁶⁾). На випадок що священик занедужає, то протопоп сповіщає про се бурмистра⁷⁾, або просто міщан⁸⁾, і ті посилають своїх заступників, щоб описати церковне добро укупі з протопопом. Ключ від такої описаної церкви заховує у себе один з крилошан⁹⁾). Вичунявши, священик знов відбирає ключ назад; на випадок же смерті священика парафія його й церква доручають ся одному з крилошан, щоб той відправляв службу та треби, поки не буде висвячено туди нового священика.

VI.

Крилос був не тільки адміністративним але й судовим єпархияльним органом. Практика західно-руської церкви вимагала, щоб репрезентант єпархияльного суду був з духовенства. У грамоті м. Михайла відомому Степану Зизанію, яко основа для доказу його некомпетентности у справах духовного суду, виставляєть ся те, що

¹⁾ Вил. Арх. Сбор. VI. N. 4.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ак. З. Р., т. II., 231.

⁴⁾ Акты Петрушевича N. 33.

⁵⁾ Ibidem N. 34.

⁶⁾ Р. Ист. Библ. IV.

⁷⁾ Ар. З. Р. II., 231.

⁸⁾ Вил. Арх. сбор VI. N. 4.

⁹⁾ Ibidem.

він не має духовного „сану“¹⁾. Такими компетентними суддями у духовній сфері називають ся звичайно по ріжних актах крилошане. Иноді у суді враз з крилошанами беруть участь сторонні, не-соборні сьвященники, а також игумени, архимандрити і навіть сьвіцькі особи; але участь усіх згаданих осіб у суді завжди бувала більш-менш випадковою, а сталим органом суду єпархияльного історичні пам'ятки називають тільки крилос. Наречений єпископ львівський Ісаія Балабан каже у своєму посланні до пастви, що він „пришедь во Львовъ, усердно въ любвѣ Христовѣ собрахъ священное братство и каноникъ, сирѣчь правильныхъ священникъ, иже въ священнѣмъ церкви судилищѣ со єпископомъ предсѣдять“ та пообіцяв їм „каноны утвердити и чинъ клириковъ росписати опаства дѣля судовъ“²⁾. Точних основ крилошанського суду по ріжних грамотах та інших актах не показано. Окрім загальних основ — кормчої, так званого „світка Ярославого“, статута та ріжних поодиноких грамот і постанов, суд засновувався ще на звичаєвому праві. Остання основа суду була найбільш популярною. Більшість королевських, митрополітичних та ин. грамот вказують власно на звичай, як на головну основу суду³⁾. Звичайове право духовного суду не мало сталої юридичної формулїровки, не маючи певних спільних для усієї митрополїї норм; було багато місцевих відмін у способі духовного суду, через що потрібно було особних гарантій королевськими грамотами, щоб державні урядники „судовъ... поповскихъ... виякимъ способомъ не перелажали, хотя бы тежъ и ни вѣсть якіе звичаѣ въ земляхъ помененыхъ (що входили у склад литовсько-руської митрополїї), противные досѣля заховалися, ино тому противни быти не мають“⁴⁾. Через таку фактичну ріжницю у способах звичайного духовного судівництва і не заціліло ніде по грамотах точного означеня юрисдикції духовного суду, а одні лишень глухі покликування на звичай.

Обсяг духовного крилошанського суду, скільки можна судити був досить значний. Сьому судови підлягали не одні тільки духовні, але й сьвіцькі особи у духовних справах. Самий обшир „духовныхъ“ справ, якими розпоряджав суд духовний, був дуже широкий. В половині XVI в. митр. Сильвестер подає королеві зажалення на слудького князя Юрія Юрьевича за те, що „врядники“

1) Истор. Макарія т. IX., 612.

2) Акты Петрушевича N. 3.

3) Вил. Арх. Сбор. VI NN.: 4, 8, 12, 18 та ин.

4) Ар. З. Р., т. I 42.

князя втручають ся у духовні справи, чинять розводи, самі складають духовний суд і одбирають на себе різні кари, не допускаючи до сього членів духовного суду¹⁾. З сього видно, що до духовного суду належали розводи повінчаних; сюди-ж належали, як показує „свиток Ярославів“, і справи розпустні. У сферу духовного суду входили також справи з заповітами між духовенством, як видно її з процесу игумен вітебського Пречистенського Манастира Марнамни з вітебським священником Йосифом Жижчиком²⁾.

У „пунктах“ митр. Йосифови Солтану віленські соборні крилошане просять, „жебе чесные отцеве законники... ани въ жадные sprawy, суды, ряды, какъ зверхніе, яко и церковные, до насъ належачые не уступовалисе“³⁾. Значить, крилошане, окрім властиво-церковних справ, доглядали ще й справи, що входили властиво у сферу права цивільного. Одна грамота вел. кн. Олександра (кінця XV в.), що стверджує автономію духовного суду, заводить до справ, яких мусить доглядати сей суд, і справи чисто карного характеру під умовою, коли в одній з сторони, які підлягають суду, єсть духовна особа: „тежъ священника Рускаго еслибы хто соромотилъ, або збилъ, такъ отъ Римскоѣ вѣры какъ отъ греческоѣ, маєть того дѣла смотрѣти митрополитъ або епископъ: бо то єсть судъ духовный“⁴⁾. (У сьому разі митрополит чи епископ називають ся, як головні репрезентанти духовного суду без покликуння на иньші судові органи). Крилошане теж судили селян з маєтностей, приписаних до собору: „судити мають ихъ, — сказано в одній грамоті, — крылошане и зъ старцы тыхъ волостій,.. а владыцѣ... въ тыи села и люди софѣйскіи не надобѣ ся вже вступати“⁵⁾. Самий порядок духовного суду, — у склад якого входили епископ та крилошане, — показано у актї р. 1583 з приводу одного розводу. У такому разі епископ засідає враз з крилошанами, розпитують підсудних або їх репрезентантів, читають усі документи, що належать до справи дїла, і тоді вже укупі покладають свій рішенець, — „крылошане весполь зъ владыкою на... декретъ позволяютъ“⁶⁾.

1) Истор. Макар. т. IX. 335.

2) Ibidem, стор. 269.

3) Вил. Арх. Сбор. т. VI N. 3.

4) Ар. З. Р. т. I N 166.

5) Ibidem N. 174.

6) Арх. Ю-З. Рос. т. I ч. I N. 35.

VII.

Окрім функцій богослужбової та адміністраційно-судової, дуже значною функцією діяльності крилоса було піклування про матеріальні інтереси церкви. Крилошане що-до цього суть переважними репрезентантами та оборонцями інтересів церкви¹⁾. Більшість усіх жертв, призначених для церковних інтересів, переходить звичайно до рук крилошан. А з різних історичних памяток видно, що вони, справді, були найдіяльнішим органом у сій сфері життя церковного. Діяльність крилошан у сьому напрямі цілком схарактеризована тим технічним терміном, що звичайно прикладали до крилошан, коли хотіли зазначити обовязки їх що-до матеріальних інтересів церкви: у сьому разі крилошан називали „дідичами добръ и именей церковныхъ“²⁾. О скільки значінне крилоса у сій сфері було у ставленим та авторитетним, видно з того, що часто жертви доручають ся крилошанам без докладного поділу часток самих крилошан і на церковний ужиток: „мають протопопъ и вси попы тоъ соборноѡ церкви, — просто говорить ся у грамоті, — тую дань... на себе брати, и къ хвалѣ Божой и пожитку церковному и своему то мѣти, и держати, и уживати“³⁾; взагалі багато фактів, що свідчать про спільне пожиткованне усяких жертв крилосом і церквою⁴⁾. Маючи під своїм зарядом матеріальні інтереси церкви, крилошане перш за все стають оборонцями останніх перед державним урядом. Вони подають урядови скарги, коли хто силоміць забере церковні маєтності⁵⁾, або станеть ся яке надужиттє що-до цього від якого уряду⁶⁾, взагалі „одыкують и правне доходятъ“ усякого добра церковного⁷⁾. Як великим було право крилошан в урядованню церковним добром видно з скарги еп. Луцького Кирила Терлецького на крилошан з приводу надзвичайної розтрати майна церковного „ку шкоде церкви Божой“⁸⁾. З сього документу видно, що крилошане після заклик у епископа, враз („сполечно“) з ним порадившись („змовившись“), прикладаннем печати та власноручними

¹⁾ А. З. Р., т. I; N. 174.

²⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. 1. N. 58.

³⁾ А. З. Р. т. I. 232.

⁴⁾ Ibidem 234 та ин.

⁵⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I. ч. 1, N. 67.

⁶⁾ История Макарии т. IX. 343.

⁷⁾ Вил. Археогр. Сбор. т. VI N. 4.

⁸⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I. ч. 1 N. 49

підписами на офіціальних документах („листах“) давали свою згоду та дозвіл на те, щоб церковні маєтності або зовсім переходили у приватні руки через продаж або запись („людемъ светскимъ въ руки позволяти заводити и записовати“), або щоб їх можна було заставити, проміняти і взагалі проробляти над ними усякі фінансові операції („розмаитими практиками и причинами“). Еп. Кирило Терлецький обвинувачує крилос не за надужитте власти, а за недогляд; і сам крилос не думає зрікати ся своїх прав на всякі фінансові операції з церковним добром для інтересів церкви, а виправдуєть ся лише тим, що всі документи, на які здаєть ся еп. Терлецький, написані без участі крилоса й навіть без його відомости, а через те й не мають сили: „естлибы показывали где колвекъ якие колвекъ листы, где бы было написано и споминано наше соборное позволене, або печати и подписи рукъ нашихъ, таковыя естли суть, тогда змышленые, фалшивые, безъ ведомости наше чиненые“¹⁾. І ми, дійсно, бачимо, що крилос фактично порядкує церковним добром на власну руку. Так, той самий єпископ Кирил Терлецький вважає за необхідне просити згоди крилосу, щоб заставити церковний маєток і на сі кошти вирівняти страти на подорож до Риму²⁾, хоча й мав на се королівську згоду: заставного листа видано „весполкъ съ капитулою або крылошане“. З більш дрібних подій крилосу в розпорядженню церковним добром треба зазначити поправку церкви та цвинтара³⁾; останній обовязок так реґулярно належав крилошанам, що коли єпископ одіймав його в крилоса, то звичайно вважало ся, що робив тим чином „кривду“ самим крилошанам. Разом з єпископом крилошане старали ся про кошти на купівлю церковних посудів, на утриманне дяконів, дяків, співців, „казнодій“, н аснованє шкіл та удержанне „бакалаврів“, що вчили дітей грецької та славянської мови, на заведенне та утриманне при соборній церкві шпиталя⁴⁾. В останньому акті, на який ми здали ся, кошти на задоволенне усіх згаданих потреб брали ся з маєтків єпископа (Теодосія Лазовського), а крилошане все таки беруть участь у нарадах з сього приводу; виходить, що коли якінебудь кошти призначалися на чисто-єпархияльні потреби, то крилошане неодмінно брали участь у нарадах з сього приводу, не вважаючи на те, звідкіль йдуть сі кошти; треба завважити ще те, що

¹⁾ Ibidem N. 101.

²⁾ А. З. Р., т. I N. 174.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. 1 N. 53.

у згаданім в останнє разі обміркованнє усіх показаних справ відбувало ся враз з єпископом Теодосієм Лазовським, людиною, що не любила ставити краю своїй своєволі і взагалі мало шанувала чий небудь права; і коли вже й він визнає потрібною участь крилошан у таких справах, то значить се вже було нестеменною практикою.

До діяльности крилосу що-до материяльних інтересів церкви належить ще одна досить трудна і важна сторона — догляд за церковним добром після смерти єпископа. У такім разі крилошане повинні були описати все майно церковне („все имена, наданья и скарбы церковные“) та прийняти під свій догляд („до рукъ своихъ брали“) і розпорядок („въ мощь, справу і въ заведане свое“), аж поки не наставлено буде нового єпископа¹⁾; інколи ся загальна постанова, підперта звичаєм та королевськими грамотами, у деяких виключних обставинах вимагала спеціального ствердження; так, напр., було після смерти Теодосія Лазовського єп. володимерського²⁾. І крилошане справді беруть участь в такій описи з добра церковного, як видно се з справоздань, що давали опісля крилошане³⁾. На випадок що між церковним добром знаходилась чужа власність, — крилошане мали право звернути її власникови⁴⁾.

VIII.

Удержаннє крилосу йшло з дуже ріжнородних джерел і, треба думати, що воно було досить велике. Крилошане одержували платню, як єпархияльні урядники і як соборні та парафіяльні священики. На удержаннє крилосу часто даровано маєтки, і дохід з них ішов на крилошан. Право крилошан користати ся з таких жертв рівняло ся з правом володіння: „какъ на насъ въ замку нашому держаны были, — говорить ся у одній грамоті жертвователя, — потому и крылошане тые люди и земли мають держати; и тежъ мощи они прибавити къ своему лѣпшому и вжиточному обернути“⁵⁾. Часом на удержаннє крилосу на основі заповіту жертвователя регулярно видавано певну частину зиску з якого небудь

¹⁾ Архив Ю.-З. Р. т. I. ч. I. NN.: 58 та 61.

²⁾ Ibidem N. 15.

³⁾ Ibidem N. 81.

⁴⁾ Ibidem N. 84.

⁵⁾ Ак. З. Р. т. II. 99.

маєтку, — чи то грішми чи збіжем¹⁾. Часто записувано маєтності просто на собор і до того крилошанам надавалось право тратити прибутки з сїх маєтків на церковні чи власні потреби. Дохід взагалї міг братись натурою або грішми (подать)²⁾. Митрополїт і взагалї єпископи звичайно не вступаютъ ся до спеціальнаго доходу крилосу. Хоча бувало й так, що з доходів з маєтностей однаково користали і крилошане і єпископ³⁾; не завжди точно зазначало ся, як мають подїлитись такі доходи⁴⁾.

Окрім доходу з маєтностей крилошане користали з платні, яку отримували за справленнє еперхияльних та церковних обовязків. Так, на крилошан йшли пенї за суди „в духовних справах“ взагалї⁵⁾, пенї за суди над селянами⁶⁾, інколи половина доходу з соборної перкви (напр. з церкви св. Юрія у Львові⁷⁾). В грамотї єп. Макарія крилошанам йде платня за сповідь та висвященнє ставленників⁸⁾. Крилошане теж мають деякий дохід з брацтв⁹⁾. Як соборні сьвященники, крилошане відберають платню за молебні, поминання¹⁰⁾ (за запис душі на вічне поминання призначено стаду платню — 10 грошей), за маслосьвятте, за похорон. За „соборний“ похорон, коли правлять усї крилошане, теж була уставлена платня, колиж ховає один, чи кілька сьвященників, то тут умовлялись за платню осїбно¹¹⁾. Акти іноді показують і дуже дрібні крилошанські доходи; так, напр. показано, що покривало з труни йшло сьвященникови, а за церковне покривало відбиралась особа платня¹²⁾. До сього треба додати, що крилошане часом увільнялись від обовязкової для иньших сьвященників платні, — напр. на випадок посьвячення крилошанської церкви або висвячення на сьвященство сина кого небудь з крилошан¹³⁾. Окрім того, певна річ, крилошане одбирали частину доходу і з мійських церков, де вони були сьвященниками¹⁴⁾.

1) Вил. Арх. Сбор., VI, 2, 6.

2) А. З. Р., т. I, 174

3) Ibidem, т. II, 101.

4) Собр. грам. гор. Вильпы, II, 33.

5) А. З. Р. т. II, NN. 22, 31.

6) Ibidem, I, 174.

7) Ар. Ю.-З. Рос. т. I ч. I, 103.

8) Ibidem.

9) Вил. Ар. Сб., VI, 3, 8.

10) Ар. З. Р., I, 152.

11) Ibidem, II, 231.

12) Ibidem.

13) Ак. Ю. З. Р. т. I N. 103.

14) Вил. Арх. Сбор. VI 3, §. 5.

Усе се взагалі повинно було складати досить добре удержання, однаке материяльний стан крилошан, яко епархияльних урядників не було урегульовано докладно. Їм можна було одержати, вважаючи на обставини, то більше, то меньше; що головнійш за все, через таку материяльну несталість вони повинні були відриватися від своїх епархияльних обовязків і піклувати ся про материяльні засоби життя. Іпатій Потій постановив дати крилосови певне удержання — „певные добра“, — мотивуючи свою постанову тим, „ижь бы (члени крилосу) такихъ (властиво епархияльных) повинностей своихъ и того уряду капитульного пильнейшие были и верность повинную завше полнили“¹⁾.

IX.

Як видно, крилос представляв з себе епархияльний орган духовного суду та адміністрації з більш або меньш уставленим обсягом діяльности у сфері переважно церковній; переважно-духовну сферу його діяльности зазначають і склад і кошти на його удержання, що безпосередне дотикають ся церкви та епархії. І яко орган церковної, — у широком значінню, — діяльности, крилос виявляє з себе в загальній течії епархияльного життя, як можна думати, величину досить певну. Яке-ж було його становище — з погляду юридичного що-до сьвіцького уряду? Оскільки він був органом самостайним, незалежним у своїй діяльності і як визначились правні відносини його до других галузей життя загально-державного?

Крилос, як епархияльний орган, з'являєть ся перш за все юридично-самостайним в забезпеченій від стороннього втручення сфері державного життя. Держава нераз признає його самостійність та незалежність у своїй сфері, гарантуючи юридичну непорушність ріжних сторін його діяльности; з сього приводу заціліла величезна сила охоронних грамот, виданих духовенству в ріжні часи. Як видко, то й сам крилос добре тямив твердий юридичний ґрунт для своєї незалежності від ріжних функцій державної влади. Крилошане вирікають ся, напр. побути на королевський суд з приводу одного розводу повінчаных, поклигаючи на „незалежність суду, яко о речь духовную, маючи надъ собою судью и пастыра своего старшого духовного“, а посиланне до королевського суду свого ре-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. т. VI ч. I, 84.

презентанта розуміють, яко лишень вираз шаноби до володаря та державних законів, а не як свій обов'язок¹⁾). Певна річ у дійснім життю сю незалежність єпархияльного орґану дуже часто нехтувано з боку державного уряду. Часто державні урядники своєвольно втручались в духовні справи, а часто також незадоволеначим небудь сторона підсудних звертала ся з духовними справами просто до короля, минаючи інстанції, до яких такі справи належали безпосередно; усе се, звичайно, псувало нормальний порядок справ і перешкаджало нормальній течії усіх функцій єпархияльної діяльності. Але всі отсі перешкоди залежали від причин загального характеру, — від загального фактично-непорядкованого ладу в литовсько-польській державі. Крилос та сфера його діяльності zostали ся принципіально непорушними, і факт сей державний уряд охоче стверджує що разу, коли до него звертають ся за сею справою.

Що до взаємних фактичних відносин крилосу, яко орґану єпархияльної влади, та державного уряду, то крилос, як здаєть ся, не мав ніяких особливих прероґатив що до держави і його прирівнювано до иньших інститутів суспільних, що поруч з ним істнували у загальних умовах державного життя. У всіх випадках, коли крилос звертав ся до уряду, він ставав перед останнім, яко звичайна юридична особа, без яких небудь атрибутів свого особливого достоїнства та значіння; назва крилос, як видно з судових та иньших актів, вживаєть ся, звичайно, без всяких натякань на яке небудь упривилєване становище що до властей політичних.

Яко орґан судово-адміністраційний, що представляв з себе сталу інституцію в загальному ладі життя державного, крилос мав і всі зверхні атрибути такого свого значіння: канцелярию, печатку, архив. Про печатку капітули, яку, звичайно, прикладали крилошане до виданих документів, по актах згадуєть ся досить часто²⁾; згадуєть ся також і про „аппарати вшелякі“ та „книги“, що були в розпорядженню крилоса³⁾). При соборі-ж був крилошанський архив, де заховувались ріжні документи, що дотикались справ єпархияльної адміністрації та суду, а також і ріжні „справы“, фондуші й иньші документи, що дотикались спеціально до

¹⁾ Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. N 39.

²⁾ Наприклад, Арх. Ю.-З. Р. т. I. 49, 81.

³⁾ Вид. Арх. Сб. VI, 3.

соборної власности¹⁾. Крилошанський архив при соборі був навіть так популярним, що часто сюди на схованку віддавано приватні документи²⁾ і навіть мійські грамоти.

Х.

Соборний крилос, як ми бачили, представляв з себе єпархияльний інститут з певним складом членів, з більш чи менш визначеним обсягом діяльності, з певним становищем серед загального ладу державного та з спеціальними доходами. Яким же чином сей юридично визначений, з зверхнього боку, інститут переводив свою практичну діяльність? Яка була внутрішня організація його? Чи був він неподільною корпорацією, діяльність якої мала вагу тільки у „цілому складі крилосу, чи був інститутом з спеціально поділенням для кожного члену обсягом діяльності?

На думку проф. Голубинського, крилос був неподільним собором пресвітерів, що цілою своєю корпорацією складав регулярну раду єпископа в справах адміністрації та суду. По сій думці, кожний член катедрального крилосу немає нічого окремо та стало визначеного у своїм заряджуванню; має тільки значіння, яко член, що бере участь у всьому враз з иньшими, яко член цілого. На випадок коли треба поділити справи поміж членів або коли доконьче треба доручити які справи окремим членам, то се відбувало ся не по певному раз на завжди ухваленому правилу, але що разу відповідно волі єпископа та усїєї решти крилошан.

Але перш за все крилос існує і функціонує не тільки тоді, як в справах його безпосереднім чином бере участь єпископ, але й без нього. По деяких містах, де був крилос, не було єпископської катедри. Так, напр. було у Вільні, — місті, що належало до митрополічої єпархії. Єпископ часто не міг бути присутнім на засіданнях таких некатедральних крилосів та безпосередно керувати ними; відомо, напр. що до Вільни митрополіт приїздив звичайно раз на рік³⁾; майже так само було і в Могилівській єпархії⁴⁾. Як що єпископови инколи й не можна було що разу самому поділити проміж членів крилосу ріжні обовязки, то в иньших випадках та-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ А. З. Р., II, 232.

³⁾ А. З. Р. т. I, 152.

⁴⁾ Макарій Ист. Рус. Цер. т. IX стор. 441.

кий спеціальний що разу поділ ледви чи був можливий через те, що єпископська катедра бувала далеко. Та й взагалі, як завважити на широкий обсяг крилошанського урядовання, що обіймав усі „духовні справи“, куди входять церковна відправа, суд та адміністрація, — то такі що-разу спеціальні призначення повинні були викликати великі труднощі та незручності; у такому разі кожному поодинокому членови доводилося би доглядати справ найрізнішого характеру, а се повинно було-б у значній мірі запутувати та затягати урядованне. Далеко натуральніше гадати, що в крилосі звичайно ділили ся окремі галузи справ, що тут була певна спеціалізація обовязків промеж поодинокими членами крилосу, а самий поділ обовязків між ними залежав від характеру єпархияльних справ, а не особистою волею єпископа. Найбільше, що можна допустити тут, так се те, що єпископ у кожному поодинокому разі лишень санкціонував своєю згодою той поділ справ меж членами, який виникав з самого їх внутрішнього змісту, та доглядав за відповідністю самого поділу. Як би не було, а у всякому разі факт спеціалізації обовязків меж усіма членами крилосу, на нашу думку, можна вважати у значній мірі певним і нестеменим. За таку догадку говорять ще й те, що крилошанам, по смерті єпископа, можна було цілий рік держати під своєю властю єпархию. Розуміть ся, що адміністративно-судове життє єпархії за сей час було у руках крилошан, але се, як видно, їх не обтяжало, бо вони з завзяттєм встоюють за право не віддавати єпархії ново-настановленому єпископови ранійш річного терміну. Як що так, то не можна згодитись, щоб дуже компліковане життє єпархії переходило при відсутности єпископа через одну загальну безподільну за для всяких справ інстанцію колегіяльної ради. Се було-б просто навіть фізично неможливо для одного безподільного інституту, де всі справи розв'язувались лишень колегіяльним способом. Безперечно, колегіяльний характер крилошанського урядовання виявляв ся лише в колективному обмірковуванню загальних норм єпархияльної управи та більш важних справ життє єпархияльного та ще в заведенню загального контролю над правильною течією урядовання; різні-ж поодинокі функції управи повинні були більш менш спеціально поділятися промеж окремих членів крилосу. Правда, відомі до сього часу історичні пам'ятки цілком замовчують про се і на жаль, треба згодитись, що поки-що зовсім не можна з певністю розгадати справдішне значінне сього промовчування. А все-ж таки се промовчування пам'яток зовсім не свідчить про брак якоїсь організації в крилосі. Далеко білше причин розуміти се замовчуванне

зовсім инше. Більш певно можна гадати, що звичайний лад крилошанського устрою кожен раз, як доводилось говорити про внутрішню організацію, був що-разу так добре всім відомий, що цілковито непотрібно було тут яких небудь уваг спеціальних. Ріжні історичні документи дуже дрібязково передають нам порядок описи церков, на випадок коли занедужає або вмерє св'ященник, вказують на платню за треби, виясняють материяльні відносини єпископа та духовенства; — бо в сім разі справа дотикалась або сторонніх, св'яцьких елементів, що не могли напевно знати подробиць духовного урядовання, або примішано тут було які материяльні інтереси, що викликали часто непорозуміння і через те вимагали точної юридичної регламентації. В сфері-ж церковної адміністрації та суду хоч і можливі були які непорозуміння, незадоволення, претенсії, то лишень на самі результати крилошанської діяльності, а не на тогочасну його організацію. Організація крилосу цілковито укладала ся в норми свого звичаю, що виробив ся довгочасною практикою, і не могла викликать ніякого непорозуміння. От через се-то ми, певно, і не подибуємо по історичних памятках детальних дат що до внутрішньої організації крилосу. З другого боку, й промеж самою єпархияльною ієрархією, з членів якої складав ся контингент крилосу, теж могло і не виникати ніяких непорозуміннь в справах єпархияльного суду та адміністрації. Єпископ, справді не міг тут обійти ся без крилосу і, певна річ, не мав поводів перешкаджати йому у звичайній його, освяченій віками та традицією діяльності. Він міг чинити утиски чи обмежувати права цілому крилосови in concreto, а не поодиноким його членам. З поодинокими членами крилосу єпископ міг входити у неприємні відносини хіба через одні материяльні інтереси в тій сфері діяльності, яка звичайно доручала ся одному чи цілій окремій групі крилошан. Один такий випадок, що міг викликати непорозуміння через материяльні інтереси, зауважали обидві сторони і погоджали ся в йому заздальгідь: власне грамотою єп. львівського Макарія було ухвалено, що намісник має право в відсутности єпископа видавати позов і одбірати за се встановлену плату. Таких фактів, щоб зазначали хоч-би з цілком стороннього приводу, спеціальні обовязки поодиноких членів крилосу дуже мало. А всеж деякі заховались. Так той самий протопоп-намісник мав переважне право робити описи майна церковного на випадок хвороби або смерти св'ященника. Окрім того з більш-менш сталим обсягом діяльності були посади писаря, соборного протодиякона, рядника та увязчого; можна догадуватись, що були ще спеціальними обовязки соборного архиваріуса та каси-

єра¹⁾). Про поділ інших єпархіяльних обов'язків можна, на нашу думку, догадуватись з аналогії між інститутом крилоса та католицької капітули.

В розгляданій нами час при єпископських католицьких катедрах існували вже особні духовно-урядові інститути, що називалися капітулами. Капітули ці мали докладно зазначений обсяг діяльності та на все уставлену організацію з точним поділом єпархіяльних обов'язків проміж членів капітули. Капітули таким чином були інститутами, відповідними пізнішим крилосам грецької церкви, що теж складалися з певної групи урядників. Але пізніші крилоси грецької церкви через те, що були дуже далеко, не могли мати безпосереднього і певного впливу на організацію крилосів на Україні. Далеко більший вплив на руські крилоси мали римсько-католицькі капітули, що в основі мали одну з ними ідею, майже однакове значіння в житті єпархіяльним та існували в Литовсько-польській державі поруч з крилосами православної церкви. Що латинські капітули, яко більш стало зорганізовані, дійсно впливали на устрій крилосу, видно вже з того, що ще з XIV в. крилос починає приймати по історичних пам'ятках назву капітули і вживає її або поруч з назвою крилоса („крилосъ або капитула“), або просто заміняє назвою капітули назву крилоса. Сей вплив латинської капітули на крилос не обмежився одною назвою. Крилос не раз виявляє нахил до придбання тих самих прав, „яко духовенство закону римського“ і властиво „прикладомъ правъ, волностей и достоинства капитулы костела Римского“²⁾. Така тенденція до наслідування католицькому інституту практично могла виявлятися не тільки у придбанні юридичних прав, але й у внутрішній організації та в устрою на взір римської капітули. Якже звернути тут увагу на докладну внутрішню організацію цієї останньої, на докладний поділ в ній відомого обсягу обов'язків межі поодинокими членами, то ми можемо припустити щось аналогічне і в устрою крилосу руської церкви. Сей аналогія в устрою капітули а крилосу виявляється вже з листа єп. володимирського Іпатія Погія (у самому кінці XVI в.), з приводу засновання капітули при його катедрі „прикладомъ духовенства Римського“, де докладно показується, що духовенству грецького обряду надають ся „права и порядокъ... такимъ правомъ и порядкомъ, яко духовенству Римському“.

¹⁾ Вил. Арх. Сбор., VI N 3.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. т. I ч. I N 58.

і тут додаєть ся, що „капітула то єсть крылошане при каждой церкви столечной въ уживанню тыхъ правъ, порядковъ и волностей ажъ до того часу бывали“, се б то до р. 1598, коли видано сього листа. З сього вже ясно можемо бачити, що в крылосі руської церкви був той самий „порядокъ“, се б то, таж сама організація з певним поділом ріжних частин єпархияльного урядовання межи поодиноких членів крылосу, як і в латинській капітулі. Організація, яку Іпатій Потій надає своїм листом Володимирській капітулі, цілком стверджує сю думку. Сим листом, маючи на увазі силу різнородних обовязків крылошанських („а ижъ крылошане немалые и розные повинности свое во отправованню хвалы Божое съ працою не малою на себе поносятъ“), уставляєть ся для крылосу „певный порядокъ“ і виділяють ся з промеж крылошан „певные особы“. „Певный порядокъ“ показує на уставлену вже організацію крылосу, на бажанне перевести сей інститут з простого звичаю у докладні, юридично визначені форми істновання з певним внутрішнім устроєм. За-для сього обірають ся „певные“, себ то обовязкові члени, які „справы имъ належачие отправовати мають и повинни будутъ“. Такими обовязковими членами стають: протопоп, обраний крылосом, один найздібнійший крылошанин („человѣкъ годный и до таковыхъ справъ уметный“), що єго настановляє вже єпископ, і той повинен між иньшим нести на собі „писарекій урядъ“, та соборний архидиякон. Сі три члени являють ся вже хоч і з загальними, але все-ж більш-менш визначеними обовязками. До протопопа, як голови крылосу, належить загальне урядуванне крылошанськими справами; він виконує, як ми вже знаємо, і деякі поодинокі, більш важні функції єпархияльного урядовання (видає напр., позов, описує майно церковне); другий неодмінний член був діловодцем та секретарем капітули, а архидиякон завідував, мабуть, справами ставлеників. Усі ж три вкупі стають доконечними репрезентатами та оборонцями єпархияльних інтересів у „справахъ урядовыхъ вшелякихъ, кгродскихъ, подкоморскихъ, комисарьскихъ, на трибунале и у двору єго королевекое милости“. Ся більш спеціальна організація в крылосі не тільки не виключає дрібнішого поділу єпархияльних обовязків промеж иньшими членами капітули, але й була певною основою до такого поділу. Три неодмінних члена стають тепер тим осередком, де має свою основу та центр ся спеціальна діяльність усіх иньших членів. Що круг него дійсне розвиваєть ся поодинокі діяльність крылошан по ріжним спеціальним галузям життя єпархияльного, видко з того, що кандидат на львівського єпископа Исаія Балабан обіцяє р. 1607 дати крылосови право, „да избе-

руть пятерицу на оффѣкїя церкве : великаго иконома, великаго скио-
флака, великаго хартофлака, протедика, протонотарїя“, і докладно
визначає сферу діяльности кожного з них. Яке б не було пробле-
матичне виконання сієї обіцянки, а все ж така обіцянка повинна
була опирати ся на якісь справжні факти самого життя, — інакше
вона зовсім не мала ніякого значіння. Що б ся обіцянка мала якесь
значінне і була крилошанам пожаданою (а вона й давала ся на
те, щоб заманути їх), неминуче потрібно, щоб ся обіцянка відпо-
відала справді якомусь фактично вже заведеному порядку, що
хоч би скільки небудь нагадував наведений у грамоті Исанї Бала-
бана поділ єпархияльних обовязків промеж членами крилосу.

Таким чином доконче треба, на нашу думку, припустити, що
єпархияльний колегіяльний орґан руської церкви, відомий під на-
звою крилоса, представляв з себе інститут з спеціально уставленим
для кожного члену або для якої групи членів кругом діяльности.
Певна річ, не можна довести, що тут був повсечасний і цілком певно
визначений поділ обовязків. Сей поділ, певнійше, не мав уставле-
них, точно визначених меж і залежав здебільшого від самих кри-
лошан, — від більш чи менш діяльного встоювання їх за права
свої перед єпископом. А все ж більша чи менша спеціалїзація
різнородних обовязків єпархияльних між поодинокими членами
крилосу доконче повинна була істновати, — принаймні в епоху
найбільшого розвитку діяльности крилосу.

Слово Данила Заточника.

Памятка староруської літератури з кінця середних віків.

Написав Василь Шурат.

I.

Між пам'ятками староруської літератури з кінця середних віків, що не знищив доси безслідно зуб часу, заховало ся під многими взглядами інтересне „Слово Данила Заточника“. Від 1821—1889 р. нераз і не з одної рукописної копії перепечатували єго російські вчені, а загадочний характер твору був головною причиною до ще численніших коментарів і студий. Вісім віднайдених доси копій сеї памятки і звиш двацять посвячених єму праць викликали так много спірних питань що-до літературного походження твору, особи автора і часу, в котрім сей твір міг повстати, що той, хто хотів би відповісти на них, мусів би відповідати передо всім на кожду з окрема. Вважаючи першою і найважнішою умовою такої праці вияснене літературного підкладу твору, я на се зверну нині всю свою увагу, зачепляючи иньші питання лиш на стілько, на скілько перша буде в силі причинитись до виясненя їх.

Копії „Слова Данила Заточника“ появлялись в печати в тім порядку, в яким їх відкривали, а то:

1) Копія Толстого, захована в рукописи імп. публ. Бібліотеки N: 73, р. 251—256) з XVII в., надрукована К. Калайдовичем в „Памятникахъ Россійской Словесности XII б.“ (Москва, 1821, р. 227—240) з відмінами затраченої Карамзинської копії.

2) Копія Д. Н. Толстого, скорочена перерібка з XVII в., надрукована в „Отечественныхъ Запискахъ“ (1842 р., т. XXII, р. 57—59).

3) Копія Ундольського (тепер Румянцевського музею, N. 195, р. 150—161) з XV в., надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ (1856 р., т. II, р. 101—122) і окремо п. з. „Новая редакція Слова Данила Заточника“ (М. 1856 р.).

4) Морозовська копія з XVII в., надрукована І. П. Сахаровим в „Сказаніяхъ русскаго народа“ (т. I, IV., р. 59—60).

5) Копенгагенська копія (захована в Копенгагенській публичній бібліотеці, N. 553, р. 229—240) з XVII в., надрукована І. І. Срезневским в „Извѣстіяхъ Имп. Академіи Наукъ по отдѣл. русскаго языка и словесности“ (СПБ., 1862, т. X, ч. III, р. 263—272).

6) Соловецька копія (N. 913, р. 457—466) з XVI—XVII вв., надрукована П. Я. Порфиревим в „Православномъ Собесѣдникѣ“ (1882 р. липень, р. 223—234).

7) Чудовська копія (N. 53—355, р. 124—140) з XVII в., писана письмом XVI в., надрукована Е. В. Барсовим з копії Попова в „Чтеніяхъ Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“ (1883 р., т. II) і окремо (М. 1884). Перший відкрив її П. Н. Петров (гл. в „Памятникахъ древней писменности“ з 1879 р., т. IV, р. 195, статью „Книгохранилище Чудова Монастыря“).

8) Академічна копія (захована в бібліотеці Петербургської Духовної Академії, N. 43/1120, р. 283—288) з XVII в., надрукована Шляпкиним в „Памятникахъ древней писменности и искусства“ (СПБ., 1889, т. LXXXI, р. 3—31).

Для легшого перегляду А. П. Безсонов поділив ті копії, що появили ся до 1856 р., на три групи або редакції. Першою редакцією XII в. він назвав копію Толстого з XVII в. тому, що вона видалась ему списаною з копії XII; другою редакцією XIII в. — копію Ундольського з XV в.; третьою редакцією найновіших часів — копію Д. Н. Толстого з XVII в. Однак критичне порівнянє тих копій спонукало его найбільшу схожість з затраченим оригіналом признати копії другої редакції XIII в., а по ній доперва поставити копії першої і третьої редакції. Тим то й назвав він копію Ундольського другою редакцією першої категорії, копію Толстого — першою редакцією другої категорії, а копію Д. Н. Толстого — третьою редакцією третьої категорії. Сей поділ копій приймили і інші вчені, а в останнім часі й Шляпкин, придержуючись того самого поділу при виданю всіх восьми копій „Слова Данила Заточника“ надрукував копії однакових редакцій побіч себе, так що порядок їх виходить остаточно такий: до першої редакції XII в. другої категорії належать чотири копії з XVII в. — Толстого, Копенгагенська, Академічна і Морозовська; до другої редакції XIII в. пер-

шої категорії — копія Ундольського з XV в. і схожа з нею Чудовська з XVII в.; до третьої редакції третьої категорії — Соловцька копія з XVI—XVII вв. і копія Д. Н. Толстого з XVII в. Хоч основа сего поділу копій є дуже хитка, — бо-ж приписувати текстам з XVII в. більше схожості з оригіналом як текстам з XV в., не знаючи, який був сей оригінал, є по трохи й дивно — я лишаю тут сей поділ тільки для того, щоби при передачі чужих поглядів уникнути формальних поясень.

II.

Основний мотив є в усіх копіях „Слова Данила Заточника“ один і тойже: Данило Заточник звертає ся до свого князя з проханням, щоби той зглянув ся над ним і его незавидною долею, простив его і вернув з вигнання до вітчизни. Та тому що автор раз-по-раз прикрашає свої слова реченнями з Св'ятого Письма і св'ітськими приповідками та сентенціями, тому що він дальше не обмежуєть ся на одні слова прохання, але при кожній нагоді стараєть ся приєднати для себе князя, хоча-б навіть з огляду на власний інтерес того-ж, то й ціла его просьба визначаєть ся сильно іномічним характером. Сей іномічний характер саме подавав пізнійшим переписувачам і перерібникам „Слова...“ дуже добру нагоду до показу своєї начитаности; кождий з них, як вмів, так і розширював іномічні місця твору найрізномірнішими вставками на тему філософії й моралі, що почасти з властивим змістом „Слова...“ не стояли у ніякім звязку. Розумієть ся, що таким перерібкам і змінам підпадав не лиш зміст іномічних уступів але й назва князя і характеристичні знамена часу та осіб. Коли-ж тепер при браку оригіналу „Слова Данила Заточника“ трудно означити, що в ній є первісне, а що пізнійше додане, кілько в ній історичних дат, а кілько поетичної прикраси, коли й сам автор „Слова...“ і час его повстання незвісні, то перед кождим вченим муєли виринути передо всім такі питання: 1) Чи вважати „Слово Данила Заточника“, що в інших копіях має ще назву „Моленія“ справдішним проханням дійсного заточника, чи може форма прохання є тут лиш поетичним тлом різнородних іном і сентенцій? 2) Колиб згодитись на те, що „Слово Данила Заточника“ належить вважати справді просьбою до князя, — так хто-ж був той Данило Заточник, в якім часі він жив, за яку провину пійшов на вигнання і хто був той князь, до котрого звернена его просьба? 3) Коли-ж в „Слові Данила Заточника“ форму просьби до князя треба вважати поетичним способом до

висказання поодиноких поглядів і думок, то хто-ж був автор сего твору, коли і де він жив, з якою метою писав „Слово Данила Заточника“, а вкінці знову таки хто був той Данило — чи справді який небудь заточник, чи може й він як і ціла форма прохання змістифіковані?

На ті питання багато вчених всіяко відповідали. Та коли поминути спірні точки в дрібницях, а зауважити лиш найважніше, то погляди всіх вчених розпадуться на дві головні групи. Одна група вчених бачить в пам'ятці справдішну просьбу дійсного заточника і пробує означити ближше особу автора, причину его заточення і князя, що до него звернена та просьба. Друга група вчених оспорує той погляд і каже, що такого Данила Заточника, який би писав подібне прохання до князя може й не було ніколи на світі, та що „Слово Данила Заточника“ належить вважати попросту морально-філософським або соціально-політичним трактатом, а може навіть політичним памфлетом. Перший погляд заступають: Калайдович, Белінський, Шевирйов, Безсонов, Буслав, Шапов, преосв. Філарет, Срезневський, Міллер, Арістов, Голубінський і Шляпкин. Заступниками друго погляду є: Яхонтов, Модестов і Строев. В представленю поглядів учених одної і другої групи з окрема я буду держатись по можности хронологічного порядку, а зачну з поглядів другої групи вчених тому, що всі вони не багато завдавали собі праці, щоб свої по більшій часті аподиктичні вискази як небудь мотивувати, із-за чого й передача їх поглядів не представляє трудности.

І. Яхонтов („Собраніе духовно-литературныхъ трудовъ“ СПб., Т. I, р. 403) вважає „Слово Данила Заточника“ дидактичною поемою, де цілий нарід представив свою теорію великоруської історії. І є се, по его думці, поема не лиш з огляду на зміст, але й по формі, — поема з прольоґом і епільоґом, з одною провідною думкою і одним героєм, князем. (Дальше побачимо, що інші вчені не годні добачити в „Слові...“ найменшого пляну). Модестов („Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1880, т. X, р. 165—196 „О посланіи Данила Заточника“) зібрав сам результати своєї студії в таких тезах: 1) Данило Заточник — особа вдумана. 2) Слово Данила Заточника написане одним з членів княжої дружини і то молодшої. 3) Для того на „Слово Данила Заточника“ ми можемо дивитись як на вираз поглядів, що панували між членами дружини, принаймні, між найбільше освіченими і поступовими в удільно-вічевій добі. 4) Дивлячись на „Слово..“ з тої точки погляду, ми замічаємо дивну схожість поглядів поступових князів

з поглядами поступових дружинників згаданої доби (Данило Заточник і Володимир Мономах). 5) Написане якимось дружинником на поученє князем „Слово Данила Заточника“ в різних часах різно перерабляди знову-ж члени дружини. 6) Хоч в наслідок того годї ще перечити тому, що первісна редакція могла появи́ти ся раньше XII в., то все таки загальний зміст твору не противить ся тій гадці, що редакція XII в. призначена, правдоподібно, для Юрія Долгорукого, є теж первісна, та що вона пізнійше улягла перерібкам. Стровє висловив ся про „Слово Данила Заточника“ дуже коротко. Він назвав его в своїм словари виданім 1882 р. попросту містифікацією найновіших часів, не мотивувавши нічим свого суду.

Значно численнійша є та група вчених, що заступає відмінні погляди. Думки Карамзина, Румянцева, а пізнійше й Максимовича згожують ся з поглядом Калайдовича („Памятники Россійской Словесности XII в.“ М. 1821 р. 227—228). Калайдович каже, догадуючись по більшій часті з самого тексту „Слова“, що Данило жив справді в XII в., був князем прогнаний, а потім знову відкликаний до вітчизни. Князем, що до него Данило Заточник звертає ся зі своїм проханнем міг бути лише Юрій Долгоруков, бо титул „великаго царя“ в XII в. належав ся одному Володимирови Мономахови, а потім і его синам. Тим доказом покористував ся пізнійше і Модестов. В. Г. Белінский („Сочиненія“, СПб. 1860, т. V, р. 93) бачить в „Слові...“ взорець практичної філзофії і вченої вимови XIV в. Сам Данило, може бути, пійшов на вигнанє за свою правдомовність. Трохи пнйшої причини вигнаня догадуєть ся Шевирйов („Исторія русской словесности, преимущественно древней“, М. 1846, т. I р. 210). Може се була крадіж — каже він зовсім безосновно, на основі одного хиба натяку в „Слові.“ (аще быхъ умѣлъ украсти, только бы не скорбѣхъ) а може й справа якого подружя, тому що Данило так остро виступає против женщин(!) Хто був той Данило, хто той князь, що его прогнав, про се Шевирйов не знає сказати нічого певного. Цікавійші але мало чим певнійші погляди П. А. Безсонова („Москвитянинъ“, 1856, т. II, N. 7. р. 319—351 і N. 8 р. 389—416). Оригінал другої редакції знаний був, по его думці, ще до кінця XV в. Що Данила уважано тоді автором „Слова...“, на се наводять его: по перше слова другої редакції „Даниль рече: храбра княже“ і т. д.; по друге літописна замітка під роком 1378 („Полное собраніе Русскихъ Лѣтописей“, СПб. 1859, т. VIII), де сказано: „Изымаша же тогда на войнѣ той нѣкоторого попа отъ орды пришедша Иванова Василевича, и обрѣтоша у него злыхъ и лютыхъ зѣлей мѣшокъ; и(ж)

вистязавше его много, и послаша въ заточеніе на Лачь озеро, идѣже бѣ Данило Заточеникъ“; по третє народня традиция про Данила в оповіданю про „Дворянина Безсчастного Молодца“, що має багато схожих місць з „Словом Данила Заточника“ („Пѣсни Собранныя П. Н. Рыбниковымъ“ М. 1862, ч. II р. L—LXII). Писатель Данило, автор „Слова Данила Заточника“ в копіях XV, XVI і XVII. вв., Данило Заточник літописця і Данило „безсчастный“ народного оповіданя — всі вони по думці Безсонова — одна і та сама особа. Про єго поділ копій я вже згадав. В усіх тих копіях — каже Безсонов — видко льокальний кольорит Переяславщини, з відки й походив мабуть Данило. Хто він був — сего він не рішає, — правдоподібно княжий дружинник. Що до особи самого князя то Безсонов перечить рішучо здогадам Калайдовича. Проханне не могло бути звернене до Юрія Долгорукого, бо той не княжив ніколи довший час в Переяславі. Тим князем міг бути лише Андрій Володимирович Добрий (1102—1141), що княжив в Переяславі 1135—1141 р. В тім часі повстало мабуть і „Слово Данила Заточника“, а єго оригінал затратив ся. Про причини заточеня Данила на озеро Лач догадуєть ся Безсонов згідно з Шевирйовим. Може се була подружна істория. Таким самим здогадом Безсонова є й те, чи слова Данила про тяжкі досєвїди житя не оперті на єго власних досєвїдах. В кождім разі те місце є дуже старе тай ціле „Слово Данила Заточника“ треба вважати наслідком якоїсь вповні особистої пригоди житя. Найхарактеристичнійші індівидуальні цїхи, будши для пізнїйших переписувачів неясними, улягли змінам і набрали характеру загальнїйшого. Застановляючись над літературними жерелами „Слова...“ Безсонов замічає в нїм слїди таких літературних памятників, що вже й не доховались до наших часів, а в новїйших копіях слїди „Слова о полку Игоревѣ“ і билин. Погляди Буслаєва („Историческіе очерки русской народной словесности и искусства“ СПб. 1861 т. II, р. 92—96) не противлять ся поглядам Безсонова. Про Данила він не каже нічого докладнїйшого, так само як і не береть ся виказувати, що в „Слові...“ є первістне, а що належить переписувачам. Та певним є для него, що найліпша і заразом найстарша редакция „Слова..“ повсталала в Переяславі. В самім „Слові...“ не бачить він ніякого пляну, лиш нитку, що найрізномоднїйші гадки лучить дуже поверховно, нпр. натяк про подруже вистає для автора, щоб зачати бесїду про жінки взагалї; можливість вибору чернечого житя в монастири — про монастирське житє і т. д. До спопуляризованя твору причинив ся єго на скрізь народний характер. В цілім творі Буслаєв добавчує

вираз якогось розладу межі ідеалами автора і прозою життя, де інтрига, брехня і моральна дісгармонія грали свої ролі¹⁾. І. І. Срезневскій („Извѣстія Академіи Наукъ по отдѣлу русскаго языка и словесности“ СПб. 1862, т. X., ч. II, р. 108—109) твердив, що „Слово Данила Заточника“ було написано для новгородського князя Ярослава Володимировича (цар. 1182—1199), а погляд свій мотивував тим, що згаданим сином великого царя Володимира міг бути лиш син Володимира Мстиславича Ярослав, і до него й належало озеро Лач — місце заточеня Данила. Та се мотивоване не згаджується з історичними дослідями Погодіна („Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи“ М. 1850, т. IV, р. 261, 279, 281, 290), бо на основі згадуване під роком 1171 озеро Лач належало тоді до переяславського князя. Тої самої думки що й Срезневскій був також Преосв. Філярет („Обзоръ русской духовной литературы“ СПб. 1884 р. 38). Данила він вважав особою історичною. Міллер („Опытъ историческаго обозрѣнія русской словесности“ СПб. 1865, ч. I, р. 374—386) іде в багатьох за Безсоновим. Він теж вважає Данила історичною особою, а его твір дійсним проханням і так само як Безсонов зазначає схожість „Слова...“ з народним оповіданням. Суспільні ідеали Заточника старші, по его думці, від ідеалів Мономахових, — вони нагадують ще ідеали старого Володимира билин. Данило в кождім разі був членом дружнини, але не старшої, з відки походили може пізнійші переписувачі „Слова...“ Вкінці Міллер пригадує подібний пам'ятник західної літератури пи-

¹⁾ На иньшій місці („Историческая хрестоматія церковно-славянскаго и древнерусскаго языковъ“ М. 1861, р. 637—639) Буслаев пробує означити відносини „Слова Данила Заточника“ до „Пчелы“. Він констатує, що перша і друга редакції „Слова...“ нагадують поодинокими уступами „Пчелу“. Та підчас як в першій редакції поодинокі місця з „Пчелы“, вибрані зовсім без системи, в другій редакції майже ні сїду не видко з „Пчелы“ XIV в., хоч вплив „Пчелы“ XVII в. є в ній досить виразний. Годі припустити, щоби редактор „Пчелы“ з XIV в. користувався „Словом Данила Заточника“ й не зацітував его. Скорше можна сказати, що „Слова...“ другої редакції і „Пчела“ з XV. в повстали незалежно від себе, або що переписувач „Слова...“ покористувався „Пчелою“. Ту саму квестію порушив також А. В. Їорскій („Описание славянскихъ рукописей московской синодальной библіотеки“, М. 1862, т. II р. 565). Не ав. ор „Слова...“ — твердить він — користав з „Пчелы“ але автор „Пчелы“ з XVII в. з „Слова...“, бо: по перше вказаних місць „Слова“ нема в „Пчелѣ“ XIV. в.; по друге-ж Данило сам каже: „быхъ яко падаѣ пчела по розличнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко медвеный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость словесную и разумъ...“ Він міг отже читати і „Пчелу“, на що вказувало-б місце про злі женщины, але він міг так само як і автор „Пчелы“ знати також „Слово о злыхъ женахъ“, що приписують Йоанну Хризостому.

савній черцем Ермолдом до цісаря Людвіка Побожного¹). Арістов („Христоматія по русскої исторіи“ Варшава 1870, р. 256), згаджаючись більше менше з Буславим, додає від себе, що в „Слові...“ більше особистого як історичного, а складом воно схоже з „поученіями“ о „злыхъ женахъ“, творами Кирила Фільозофа і Пчелами. Голубінский („Исторія русскої церкви“ М. 1880. I, 1, р. 705) назвавши „Слово“ гумористичним курйозом, придержуєсь що до иньшого думок Калайдовича. До причин заточеня Данила він додав ще одну: боязливість на війні(!). Шляпкин („Памятники древней письменности“ СПб. 1889 т. LXXXI, р. 5—40), повторивши все, що сказали перед ним иньші, сам не потрафив сказати більше як те, що „в основі Слова лежить справді факт — заточенє якогось переяславця Данила своїм князем в часах уділів“. Більше цінні є в него річеві уваги. До таких належать: вказанє жерел, з відки черпані поодинокі реченя і приповідки (р. 71—81), зведене паралель до звисної легенди про рибу, що мала проковтнути письмо Данила Заточника (р. 14—16); вказанє схожих з „Словом“ народних оповідань і одної билини, де Ставр названий теж Данилом (ст. 27), а вкінці й подібних творів західної літератури. Тільки і всего, що сказали про „Слово Данила Заточника“ великоруські вчені. Я мігби наводити ще суди істориків літератури Галахова, Порфірева і ин. та се булоб лише повторюване думок їх попередників. З галицьких вчених один О. Огоновский порушив сю квестію в своїй „Христоматіи“ і в „Исторіи рускої літератури“, але й він повторив думку Калайдовича.

III.

Застановім ся тепер над поглядами і здогадами одної й другої групи вчених. З поглядами Яхонтова і Строева можна годитись або й не годитись — в однім і другім разі без користи і страти. Поємою хочби й дидактичною і навіть з характером протесту можна б

¹) На иньші твори схожі з „Словом“ лише іномічним характером вказали пізніше Некрасов і Шляпкин. Некрасов („Опыт историческо-литературнаго изслѣдованія о происхожденіи древне-русскаго Домостроя“ М. 1873. р. 22) вказав на твір рівно-ж загадочного заточника з Барі „Dottrina o proverbi“, а Шляпкин („Памятники древней письменности“ СПб. 1889. т. LXXXI, р. 31—34) на такі твори німецької літератури як: „Der welsche Gast“ Томазіна Цірклера, „Bescheidenheit“ Фрейданка, „Der Renner“ Гуто фон Трімберта і схожа по формі хоч іронічного змісту „Калазинська просьба“. З руських памяток павів він подібну пословціям „Повѣсть объ Акырѣ премудромъ“.

від біди вважати „Слово Данила Заточника“, та сьмішно було б стояти при тім, що се поема написана цілим народом, а замітка Строева будьто би „Слова...“ було містифікацією дуже нових часів, не має ніяких доказів за собою, противно багато против себе. Найширше розповів про „Слово Данила Заточника“ Модестов, але й найдалше пішов по хисткій дорозі гіпотез. Хоч він сам і не відважився висказати ясно своєї крайної гіпотези, то все таки з цілої его студії виходить на верх, що та его задушевна гіпотеза є в ній *spiritus movens*. Розходило ся ему о те, щоб підкріпити свій улюблений здогад, що „Слово Данила Заточника“ є, ні менше ні більше, тільки політичний памфлет, вимірений одним з членів поступової молодшої дружини протів консервативної, старшої. В тій цілі заперечив він і історичність Данила, що по думці иньших мав бути автором твору. Та поперед всего Модестов повинен був доказати, що поміж княжою дружиною взагалі були які небудь партії, а сего він, на жаль, не зробив. Противно, все що він для того сказав на основі праці Сергієвича „Князь и вѣче“ (М. 1867) промавляє за всім иньшим, тільки не за тим, що бояри ділились в XIII в. на партії. Иньші, напр. праця проф. М. Грушевського „Історія Кіевской землі“ так само про се нічого не говорять. Вже для того одного гіпотеза Модестова остане ся мертворожденою дитиною, котрої ніякі другі его доводи не привернуть до життя, тим менше, що й вони один-другому суперечать. Ось кілька прикладів такої суперечности доводів і робленя здогадів на основі тексту. Щоб доказати, що Данило Заточник — се поетична видумка, Модестов каже: коли-б Данило був історичною личністю, то его твору не перерабляли-б в XIII в. задержуючи его імя. Та, забувшись мабуть, він трохи дальше каже щось зовсім противного, а іменно, що перерібник в XIII в. міг вважати Данила особою вдуманною або правдивою — і се друге — додає Модестов — імовірніше. Коли-б — каже дальше Модестов — „Слово Данила Заточника“ було проханням — то був би в ній більший звязок, не було-б такої різnorodности предметів і того тону науки; заточник повинен би радше всіми силами доказувати свою невинність. Та тут не звертає Модестов уваги на се, що наші копії „Слова...“ — се вже пізніші перерібки, а що до останного заміту, то можна-б ему відповісти: годі доказувати невинність, коли її не можна доказати. Літописні звістки і народні оповіданя, по думці Модестова, повстали вже під впливом „Слова...“ та сего він знову-ж нічим не пробує доказати. Стараючись дальше довести, що автор „Слова...“ був членом молодшої дружини набираної з холопів, він наводить місця, де той

виступає против старших бояр, думців; та знову забув мабуть те, що сказав попереду, а то, що автор був певно членом богатшої, заможнійшої дружини, яка не потребувала журитись за хліб, бо інакше й не придбав би собі такої освіти і обчитаня. Намагаючись вкінці яким небудь способом приченити „Слово Данила Заточника“ до особи князя Юрія Долгорукого, Модестов робить ужиток також з того, що „Слово Данила Заточника“ на его погляд має багато схожого з „Поученієм Мономаха дѣтямъ“. Ледви чи могло бути що відповіднійше, думає він, як пригадати тому, хто звертаєсь до сина, слова его батька. Та на те знову можна-б замітити одно: чому автор „Слова...“ виразно сего не каже? Ат-же-ж він цїтує всіх і вся; коли-б мав на думці се, що має Модестов, він ще скорше зацїтував би і Мономаха, хоч би для сильнійшого враженя. Оттакі і всі инші доводи Модестова. Думки другої групи вчених я зібрав разом тільки в тій цїли, щоб показати як всі вони, стараючись головно віднайти в „Слові Данила Заточника“ якийсь історично-фактичний підклад, доходили до різних результатів, на котрих оправдане дивним дивом кожний з них знаходив щось в однім і тім самім „Слові“. А результат всіх тих результатів такий, що на ті питання, на які вони відповіли, після того всего не можна ніяк відповісти. Про Данила не знаємо таки нічого, про причину его заточеня ще менше, бо головний здогад основуєсь на устуні, що написаний під впливом тодішньої літератури, а про князя тільки, що міг ним бути так само добре Юрій Долгорукий, як Андрій Володимирович або Ярослав Володимирович. І справді! Як тут означити особу князя, коли в означеню часу взагалі не всі годять ся: одні приписують „Слово“ XIII в., другі XII в. а єй такі, що видять на нїм відпечаток XI в., доби Володимира Великого. За те в квестиях, що для вчених не стояли на першім пляні, вони більше-менше годять ся. Майже всі годять ся в тім, що льокальний кольорит „Слова“ відповідає Переяславщині; дальше, що в повістевім тлі „Слова“ (не в іномах) є щось індивідуального, а вкінці, що „Слово“ в многім нагадує народні оповіданя, взагалі має народний характер. Я спинюсь на тих увагах трохи довше.

IV.

Найсильнійше схожість повістєвого підкладу „Слова“, що про него більше треба догадуватись на основі поодиноких лише, але виразних патків у „Словѣ“, з народними оповіданями зазначив Безсонов, коментуючи народне оповідане „О Дворянинѣ Безчастномѣ

Молодць“ записане в двох варіантах в Кузнецовій, Бережно-Дубровського повіта Рибніковим від каліки Латишова („Пѣсни собранныя П. Н. Рыбниковымъ“ ч. II. Народныя былины, старины и побывальщины“ М. 1862 р. 267—279). Короткий зміст сего оповіданя такой :

В Києві, на дворі князя Володимира жив Дворянин Безщасний Молодець, двацять п'ять літ ему вірно служив, а „не вислужив ні слова гладкого, ні перини мягкой, ні якого чина, ні повисшеня, ні жалованя собі“. І вчув се від него сам князь Володимир; обдарував его, — дванайцять соболів дав, золота, щоб пошив собі на Великдень Дворянин Безщасний Молодець шубу. А була вже Страстна субота. І знову зажурился Дворянин Безщасний Молодець, бо не було кому ему шубу пошити. Йде він по Києву, журился. Стрів стару жінку й вилаяв єї. Та надумавшись наздїгнав єї і поклонився, поздоровивши. І вчувши, вчїм дїло, порадила ему женщина. Позвала его до себе і шубу вшила на дво. А вшивши ще й три золочені ячка дала, щоб похристосував ся двома з князем Володимиром і княгинєю Опраксою після заутренї, а третє назад принїс. Дворянин Безщасний Молодець так і зробив. Прийшов до старої женщины христосуватись, та вона ему дала дванайцять ключів від дванайцяти дверей, щоб відчинив їх. Відчинивши всі двері, він побачив чудо не дївчину й похристосував ся з нею і вернув назад. — „Що-ж, бачив?“ — питає старуха. — „Бачив“ — каже він. — „А що взяв би єї за жінку?“ — „Ох, де менї взяти єї“ — відповів. — „То йди й проси князя Володимира і княгиню Опраксу, щоб сватали тебе.“ — Так і стало ся. Зажив Дворянин Безщасний Молодець з жінкою. Аж от і випав пир на дворі князя Володимира, — веї князі і бояре зїбрались за столом, похваляють ся, хто чим може. Тільки Дворянин Безщасний Молодець не похваляеть ся — мовчить, а коли спитав князь про причину, каже: „Чим менї хвалити ся? Задоволений чином, жалованєм, повисшенем, задоволений і молодого жінкою: нема проти неї красавиці в Києві“. Тодї вискочив з за стола Федька Насьмішник і каже: „А я з его хозяйкою три роки живу і ніхто про се не знає“. Обурился на те князь Володимир. — „Коли ти з нею три роки живеш, то принеси знак — золоте намисто з хрестами і я тобі повірю, посажу тебе на его місци, а его ззаду між мужиками-селянами“. Оттут стара женщина став і Федці Насьмішникови в пригодї. Вона показує ему дїм Дворянина Безщасного Молодця, а слуга з того дому помагає викрасти ему золоте намисто, за те, щоб Федька з нею оженив ся. І стало ся так як князь Володимир сказав. Федька Насьмішник став жити на місци

Дворянина Безщасного Молодця, а тому казали двір замітати, дрова носити і баню топити. Дальше оповідане є вже менше цікаве. Дворянин Безщасний Молодець продав свою жінку португальському купцеві, котрого вона по дорозі вкинула в море, а приїхавши в Португалію стала сама за него торгувати, поки не вмер португальський король. Новим королем мав стати з волі народа той, в кого перед царськими вратами проти Преображеня Христового сама сьвічка запалає. І стала королею перебрана за мушину жінка Дворянина Безщасного Молодця. По трох роках вона вибрала ся до Києва, де князь Володимир приймив єї по королівськи і казав примістити в домі старої жінщини. Розговорившись з нею, королева довідуєть ся, що се єї мати, жінка небіщика португальського короля і обіцює їй відшитати доньку. В тій цілі вона другого дня бере з собою з княжого двора Дворянина Безщасного Молодця, щоб той натопив їй баню, а в бані вона даєть ся ему пізнати. Потім приходять обое, як муж і жінка, перед князя Володимира; їх приймають з великою почесністю, а Федьці відрубують голову.

По всій імовірности се оповідане є останком билини що розпала ся в прозу. Промавляє за тим передовеім єго поетичний склад, дальше дві дуже важні дати билинної доби — город Киев і князь Володимир, а вкінці і схожість сего оповідання зі справдішною билиною поміщеною в II кн. Кирієвского, де оповіданне йде про Добриню, що постигло єго нещастє також із-за жінки, приймає імя скомороха Данила Заморнина і стає на службу в князя Володимира. Про него теж кажеь ся як про Дворянина Безщасного Молодця: „був-жив Добриня в дядушки, не вижив Добриня слова гладкого, не вижив Добриня хліба мягкого“. Ще більше в дечім схоже се оповідане з билинами про Данила Ловчанина, Данила Денисовича, Василісу Микулишну, Василісу і Ставра, що теж носить часто імя Данила і др. Тіснійшим вузлом межі приведеним оповіданєм а билинами є вариянти сего оповідання записані в VI випуску „Сказокъ“ Афанасьева під N.N. 56, 60 і 61, що поодинокими подробицями як нпр. іменем Альоші Поповича і других богатирів ще сильнійше нагадують билину. В однім з тих вариянтів (N. 60) перша часть оповідання сходить ся зовсім з оповіданєм Рибнікова, а Дворянин Безщасний Молодець названий в ній Даньлом.

Схожість сих оповідань з „Словомъ Данила Заточника“ представив Безсонов („Пієсни собранныя Рыбниковымъ“ ч. II р. LXI—LXII) так: Схожість та виявляєть ся іменем героя, народною приповідкою, що відповідає однакою обом творам, вкінці подібностию положеня осіб, а навіть подробицями деяких красок, пятаків і ви-

разів. Так на пр. наші досліді доказали, що найстарша редакція „Слова“ повстала в Переяславі Полудневім, себ то в Київській області, де поміщають ся також акції билин і схожих з ними народних оповідань. Ціле „Слово“ переповнене реченнями і приповідками, а з них деякі, в редакції пізнійшій, приписують ся просто Данилови, „Даниль рече“: такіж уривочні реченя Данила знаходимо і в народних творах, нпр.: „погубляють мене перемёты женскіє“, „гдѣ слыхано, гдѣ видано, — братъ на брата со боемъ идѣтъ“, або те — про хлѣб мягкий і слово гладке, що перейшло в приповідку. В „Слові“ ужита і назва дворянина: „всякому дворянину тѣмъ имѣти честь и милость у князя, ноли ему мыкатися“. З всіх давнійших пам'ятників одно „Слово“ задержало назву острова Буяна, куди послав князь героя билини. Опис робучого житя, наведений в „Слові“, — „се былъ есмь въ велицей нужи, подъ работнымъ яремомъ пострадахъ...“ нагадує нам, як в народнім оповіданю Данило топив у князя баню, замітав двір мітлюю. Вставлені в „Слово“ різномодні вказівки на біду від жінщин відповідають бідам Данила із-за краси жінки по народним оповіданням. Деякі натяки, на позір не на місци і без звязку вставлені в „Слово“, з трудом пояснювані з него самого, набирають несподіваного осьвітлення при порівнаню з билинами і народними оповіданнями. „Яко Святополкъ виновать будя, избивъ братію, но и тако ти есть крѣпокъ“, — Данило побив рідних богатирів, від князя на него післаних, впав побачивши йдучого на него рідного брата Никиту і названого Добриню; „или ми речеши — солгалъ ми еси яко тать, — аще быхъ умѣлъ красти, только бы не скорбѣхъ“, — похвала Данила жінкою перед князем показала ся (на час) брехнею і затрюмфовав Альоша або Федька Насьмішник, що вкрав намисто; розбиране в „Слові“ припущене, чи не пійти би вкінци в монастир, пригадує кінець житя Данила Ігнатъевича в монастири і т. д.

V.

Безсонова дивно вразили ті схожі місця спорідненого з билинами народного оповіданя з „Словом Данила Заточника“, та вони не навели єго на думку шукати иньших відповідей на питання, що єго і всіх других вчених найбільше морочили. Писатель Данило, автор „Слова“ і Данило Заточник — остали й дальше для Безсонова одною і тою самою історичною особою, в котрій він вкінци на диво відкрив багато схожого з казочним Данилом народних оповідань. Він і дальше як иньші, вважав „Слово“ проханнем писаним

до якогось князя і, як інші вчені, силув ся знайти причину заточеня Данила. Може бути, що він вважав ті схожі з оповіданем народним натяки „Слова“ за-малим матерьялом до роблевя яких небудь нових висновків, та ледви чи се могло-б бути причиною. А вже-ж і всі его та інших вчених висновки опирали ся не на чім вишнім, як на тих-же натяках про Данила Заточника, якогось князя. якесь прикре положенє в заточеню чи на боярській службі і т. п. Всі праці над „Словом Данила Заточника“ в результаті зводились до означеня часу повстаня „Слова“, его автора Данила і князя, а все то лиш на основі поодиноких натяків у „Слові“. Бо-ж в самій річі другого матерьялу не було в нїм. Ціле „Слово“ — се збірка всяких сентенцій і приповідок, а новелістичне тло тої збірки зазначене справді лише натяками, що доперва при порівнаню „Слова“ з народними оповіданнями й билинами можна як небудь зрозуміти і повязати. І не лиш ті натяки, але й зазначуваний многими вченими льокальний кольорит Переяславщини в „Слові“, і признана навіть Модестовим схожість суспільних ідеалів „Слова“ з ідеалами Володимира Великого перестають по таким порівнаню бути загадкою. Приймивши раз на основі приведених місць „Слова“ припущенє що воно має щось спільного з билинами, можна наперед сподіватись, що й льокальний кольорит і ідеали его будуть кольоритом і ідеалами билин — кольоритом Переяславщини й ідеалами Володимира Великого билинного. І так воно справді й показуєт ся. А на основі того всего можна сказати, що повістевий елемент „Слова Данила Заточника“, який би він скупий не був, в слабим відгомонам билин і схожих з ними народних оповідань, звідки він по всій імовірности й зачерпнутий; — все инше, себ то іномічна часть „Слова“ — то вклад літературний, і его характер і жерела належалоб доперва подрібно розслідити. Тепер ясно стане, чому всі змаганя вчених — віднайти що небудь історично-фактичного в „Слові“ не вдавали ся, чому вони на основі одного і того самого „Слова“ не могли означити дати его повстаня, чому тим самим вкінці й особа князя остаєт ся квестиєю спірною. Тому іменно, що незнаний перший автор „Слова“ не був ні Данилом ні Заточником, згаданим в тім творі, а не бувши ні одним ні другим, не писав справдішної просьби до ніякого князя, лише літературний твір в формі подекуди просьби, а подекуди дидактичного трактату. Форма просьби до князя була в него лиш поетичним помислом, а Данило Заточник і все, що можна-б до него спеціяльно віднести — позичене з народної літератури, де може й були колись ще ближші до „Слова“ оповіданя, як ті, що тепер знаємо.

Популярний на свій час зміст „Слова“ зробив его дуже улюбленою лектурою інтелігентних кругів руської суспільности, так що воно дуже часто переписувалось і перераблялось, нераз в душі свого часу. Ті самі переписувачі, видячи перед собою літературний твір в формі прохання якогось Данила Заточника до князя, а не знаючи того, що форма прохання є літературна, а Данило Заточник особа казочна, брали одно і друге так як бачили і означували особу князя на здогад різними іменами. Одному здавалось, що просьба відповідає більше просьбі до князя Ярослава Володимировича, — от він і написав так; ньшому видалось инакше, — він і писав по свому, зовсім так само як великоруські вчені. Одні-ж і другі мали при тім однакову слухність, бо „Слову“ се нічого не шкодило; противно ремінісценції з XII в. позваляли віднеси „Слово“ до XII в., з XIII в. до XIII в. і т. д. Нині-ж, коли в тім „Слові“ назбирались ремінісценції всіх віків від XI—XVII, его можна віднести в частях до кожного з них з окрема, але ані до одного в цілості.

VI.

Оставало б ще відповісти на одно питанє: звідки автор „Слова Данила Заточника“ прийшов до заміру писати свій твір в формі прохання до князя? Міллер, Некрасов і Шляпкин вказували, правда, на подібні твори західної літератури; та тут треба би передовсім сконстатувати, чи котрий з тих творів на Русі був взагалі звісний, а се на разі трудно, бо одна схожість форм ще нічого не говорить. Щоб можна говорити про який небудь вплив одного твору на инший, про яку небудь залежність одного твору від другого, на се крім схожости їх форм треба мати також схожість змісту. А сего поки що нема тут, хоч є зовсім деінде — в двох творах звісного грецького хроніста Михайла Гліки. Михайло Гліка з Коркіри жив і писав в XII в. за часів цісаря Мануїла Комнена. За якусь велику провину, котрої характер впрочім не зовсім ясний, засудив его Мануїл Комнен на важку кару заточеня в Нумері, а відтак на осліпленє (гл. „Bibliothèque Grecque Vulgaire publiée par Emil Legrand“, Париж, 1880, т. I р. XIV—XX і студию К. Крумбахера в „Sitzungsberichte der phil.-philol. und der historischen Klasse der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften“ 1895, р. 391—460). З заточеня вже писав Михайло Гліка два письма до цісаря, і в них, представивши гірку долю заточника, обставав за своєю невинностію і просив уласкавленя. Оба ті письма — то поема, та підчас як перше

(Legrand, op. cit. p. 18—37 „Στίχοι γραμματικῶς Μιχαήλ τοῦ Γλουᾶ οὗς ἔγραψε καθ' ὅν κατεσχέθη κερὸν ἐκ προσαρρήλιας χειρελάκου τινός“) від початку до кінця становить артистичну цілість, в другім (Krummbacher, op. cit.) іномічний елемент першого розростає ся і становить головну складову часть твору, а історія особистого горя автора і його прохання до цїсаря вивопнюють лиш прольої і епільої.¹⁾ Епільої-же сей, як справедливо замітив Крумбахер (Mittelgriechische Sprichwörter p. 58), дуже сильно нагадує поеми сучасного Глїці поета-жебрака κατ' ἔξοχήν Теодора Птохопродрома,²⁾ писані для Мавроіоанна (Legrand, op. cit. p. 38—47), Севастократора (ibidem p. 48—51), а головно (бо є їх аж чотири) для Мануїла Комнена (ibidem p. 52—124).

Порівнявши всі ті вказані твори з „Словом Данила Заточника, я пересвідчив ся, що воно по своїй формі найбільше схоже, а місцями навіть ідентичне з іномічною просьбою Глїки, а посередно з поемами Птохопродрома. Прольої і епільої „Слова“ з винятком лєтенди про рибу відповідає прольоїам і епільоїам твору Глїки і поем Птохопродрома; опис гіркої долї заточника ідентичний з описом Глїки, а що до іномічної части „Слова“ то тут схожість з твором Глїки є, правда, дуже слаба, хоч і зазначив єї д. Карнеєв, рецензуючи працю Крумбахера, та за те в поемах Птохопродрома є много тих натяків, до яких автор „Слова“ навязує ряди своїх приповідок.

„Слово Данила Заточника“ починаєть ся прольоїом, де автор каже, що уповаючи „въ разумъ ума своего“ і свою красномовність, покусив ся „написати всякъ сосудъ сердца“ свого. Та боячись княжого „похулення“ він зразу втік „отъ лица художества“ свого і тільки видячи княже „добросердіє“ удав ся „ко обычной его любви“.

„Στίχοι“ Глїки починають ся подібним представленням довіря в силу свого розуму і досьвіду (Legrand op. cit. p. 18);

Ἦρουν παίδιν, ἐγερσασα, πολὺν διήλθον κόσμον.
σοφῶν ἀρχαίῳ ἦρουσα, πολλὰς ἀνέγνων βιβλους,
πάντων ἐν πείρῃ γέγονα, πᾶσαν ἔδον ἔξευρον,

¹⁾ Ієнстичний розбір збірки приповідок М. Глїки подав Крумбахер в „Sitzungsberichte der philos.-philol. und der histor. Classe der k. b. Akademie zu München“ 1893, т. II. ст. 1—272 „Mittelgriechische Sprichwörter“.

²⁾ Про него гл. в Наймана „Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert“ Липськ 1888, р. 37 і в Крумбахера „Geschichte der byzantinischen Litteratur“ р. 398.

πλάσματα πάλιν μυθικά καὶ λόγους γραιδίων,
 ἡκριβωσάμην, ἔφασιν, ἐξ ἀπαλλῶ ὄνουων,
 τὴν γνῶσιν σχεῖν πειρώμενος, πάντων καὶ τῶν τυχόντων
 ὡς μὴ καταβαπτίζεσθαι βυθῷ τῆς ἀγνωσίας.

Початок поеми Птохопродрома написаної для цїсаря Мануїла Комнена (Legrand op. cit. p. 52—53) нагадує не лиш страх Данила в „Слові“ але й кінець „Слова“:

Ἐμὲ δὲ σκόπει μύρμηκα, δέσποτα στεφηφόρε,
 κατὰ τῶν λόγων τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἀκτημοσύνην,
 λέοντας δὲ τοὺς ῥήτορας μετὰ τῶν φιλοσόφων,
 οἵτινες ὧσιν δυνατοὶ τοῦ γραφεῖν καὶ στιχίζειν,
 καὶ συγγραφὰς νικητικὰς ἡρωϊκὰς συμπλέκειν.
 ἔμως ἐκεῖνοι γράφουσιν σοφῶς καὶ κατὰ λόγων,
 ὡσπερ σοφοὶ καὶ ῥήτορες· ἐγὼ δὲ οὐχ οὕτως γράφω,
 καὶ γὰρ ἀγράμματος εἰμὶ καὶ νέος ῥακενδύτης,
 καὶ μοναχὸς τῶν εὐτελῶν, τῶν ἀποκαθισμένων,
 καὶ τὴν ἰσχὺν ἐπίσης τε μύρμηκος κεκτημένων.

А в другій поемі ево-ж (Legrand op. cit. p. 109) читаємо в тїм місци:

Ἄλλα μὴ κλείσης ἀκοὰς, μηδὲ ἀποστραφῆς με

 εἰ γὰρ καὶ λέξων ἤρχομεν μυθοπλαστῶν τοὺς λόγους
 εὐλύτος εἶχες, βασιλεῦ, πάντων ἐκ τούτων λύσειν.
 ἐν σοὶ γὰρ ἐγκατοίκησεν ἡ τοῦ θεοῦ προνοία,
 ἡ Σολυμῶντος ἄρρητος θεόσοφος σοφία.
 Ἄλλ' ἄρχομαι τὰ κατ' ἐμὲ τῷ κράτει σοῦ γνωρίσαι,
 καὶ πόσῃν ὁ τρισάθλιος ὑπέστην τὴν ζημίαν
 ἐκ τοῦ μαθεῖν με γράμματα καὶ βίβλους ἀναγνώσει
 καὶ τῶν ἀρχαίων μυθουργῶν τὰς ληρομυθουργίας.

Сї місяця відповідають зовсїм словам Данила Заточника: „Азъ бо, княже господине, ни за море ходилъ, ни отъ философъ научилъ ся, но быхъ яко падая пчела по различнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко медвенный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость словесную и разумъ, и совокупихъ яко мѣхъ воды моръския, а не отъ своего разума, но отъ божія промысла. Сїи суть словеса, да не уже много глаголю.“ Тут наступає легенда про рибу, що як я сказав вже, є значно пізнійшою вставкою Свїдчить за тим

вже те саме, що вона тут зовсім не на місци. Вона перериває звязок останніх слів Данила з попередніми. А каже Данило дальше так: „Уже бо предстану глаголати, да не буду яко мѣхъ оутель, рая богатество оубогимъ; да не оуподоблю ся жерновамъ яко тѣ многия люди насыщаютъ, а сами себе не могутъ насытити ся; да не возненавидѣнъ буду миру со многию бесѣдою“ і т. д.

Те саме говорить і Птохопродром (Legrand op. cit. p. 57):

Ἐχω καὶ πλείστα καὶ πολλὰ, καὶ τίς νὰ τὰ συνγράψῃ;
καταλιμπάνω γὰρ αὐτὰ διὰ τὴν πολυλεξίαν,
ἵνα μὴ φαίνομαι βαρὺς τῷ κράτει σου καὶ λόλος.

І само закінченє: „Господи! дай же князю нашему силу самсонову, храбрость александрову, кротость давидову,“ і т. д. згоджуєть ся з закінченєм поеми Птохопродрома (Legrand op. cit. p. 124):

Τοὺς τέσσαρας προβάλλομαι, θεόσπεπτε, μεσίτας,
τοὺς μαρτυρήσαντας στερρῶς ὑπὲρ Χριστοῦ σωτήρος,
Γεόργγων, Δημήτριον, Τυρωνα, Στρατηλάτην,
οἱ τε καὶ ταξιδεῦοιεν ἐν πᾶσι ταξιδίοις
καὶ συνοδοὶ ποροῦσι σου τῷ τρισκρατίστῳ κράτει.

По прольоту в „Словѣ Данила Заточника“ змальована чорними красками доля заточника, що живе „яко трава блещанна, растуца за стѣвною, на нюже ни солнце сияеть, ни дождь идетъ;“ — так і він є „всѣми обидимъ, зане ограженъ єсть страхомъ грозы“ княжої, „зане, кому любовь, а ему горе лютое“ і т. д. Други й крєвні відцурались єго при напасти. Очима плачуть з ним, а серцем сьміють ся з него. Цїлий сєй опис переплїтаний приповідками, і їх іде дальше цїлий ряд. Вкінци Данило знову вертає до своєї нужди: „Азъ же худы добре дивлю ся. Но єгда веселиши ся многими брашны, а мнѣ помяни сухъ хлѣбъ ядуць, или пнєши сладкое питє, а мнѣ помяни теплу воду пьющи, и праха нападша отъ мѣста завѣтрянє. Єгда ляжєши на мягькихъ постеляхъ подъ собольими одѣялы, а мнѣ помяни подъ единымъ платомъ лежаца, и зимою умирающа, и каплями дождевными яко стрѣлами сердце пронизающе.“

Такий сам опис горя і нужди заточника стрічаємо в поемах Птохопродрома і епільогу до збірки приповідок Гліки. До приповідки „Ἀποδάμενος φίλον οὐκ ἔχει“, Гліка навязує свою власну історію. Він звертаєть ся до милосердного і чоловіколюбного цїсаря з проханнєм за поміч. Провина повалила єго на землю; всего він позбув ся;

други й кривні всі від него втікають; люті грабіжники скористали з его самоти, і вважаючи его небіщяком, винесли з бідної хижі все аж до нитки, так що він, бувши перше на пів голий, тепер зовсім голий став. Тим то найласкавіший, найдобротливіший цісар може змилуєть ся над ним, приодіне его. За те він знову буде славити его могучість. Може б цісар і з тої западні темної визволив его на світ божий, з тої западні, де він не чотири дні але пять літ караєть ся. Коли цісар дасть волю его журливому скорбному сердцю, то він за те дасть волю своїм устам у звеличаню цісаря; він ціле жите буде молити ся за увінчаного побідами цісаря. — Отсе є докладний зміст довшого епілюгу Гліки (порівн. Крумбахера „Mittelgriechische Sprichwörter“ р. 58), що майже дослова відповідає повисшому уступови з „Слова Данила Заточника“. Навіть відносини Данила до князя ті самі, що і в Гліки: „Княже господине, каже Данило, яви ми зракъ лица твоего яко гласъ твой сладокъ, и образъ твой государевъ красенъ, и лице твое свѣтло и благолъпно, и разумъ твой государевъ яко же прекрасний рай многоплодовить“. Як Гліка, так само й Данило готов славити свого князя коб той лиш „пустив тучу художества его на землю, поставив „сосуды скуделничьи подъ потокъ капля языка“ і т. д.

Крумбахер порівнюючи сей епілюг іномічної збірки Гліки з паралельними уступами в поемах Птохопродрома, що можна б назвати по просту жебрацькими пісьнями, замітив так в одного як в другого вельми характеристичне сполучене собачого майже рабства з лакейською безчельністю (Verbindung hündischer Unterwürfigkeit mit lakaienhafter Frechheit). Слід того видко і в „Слові Данила Заточника,“ про що так згідно виразив ся вже Голубінский.

Останню часть „Слова“ виповнюють в більшій части іноми, що по части навязані до думок автора, а по части вставлені зовсім без звязку. І так Данило просячи князя по змальованю свого прикрого положеня і своєї нужди за материяльну поміч висказуєть ся в численних приповідках про значіне щедрости і скупости князів та бояр взагалі; пригадуючи князеви, що бідний та розумний заслугує скорше на ласку як богатий та дурний, він розправляє в приповідках про розумних і дурних взагалі (порівн. в поемі Гліки у Лейрана оп. cit. р. 25 „Τὰ γράμματα τὴν ἐχου, ἀλήθεια μετέδλην“ і т. д.); сподіючись закиду брехні зі сторони князя він і той закид стараєть ся унеможливити іномічним філософованем: „Или ми речеши: отъ безумія ми еси молвилъ: то не видалъ еси неба польстяна, ни звѣздъ лутовяныхъ, ни безумна мудрость глаголюще. Или ми рече-

ши солгалъ ми еси аки песь: добраго бо пса князи и бояре любятъ. Или ми речеши: солгалъ ми еси аки тать: аще быхъ оумъль оукрасти, толко бы не скорбѣхъ“ і т. д. Те саме є і в поемі Гліки (Legrand op. cit. p. 22):

Εἰ τις ἄν λέγῃ· „ψεύδεται, φλυαρεῖ, μὴ τὸν πιστεύῃς!“
 Κάνεις ποτὲ οὐκ ἐπόνεσεν, οὐκ οἶδε τί ἐνὶ ὀνόματι,
 ὅπου πονεσῆ κεφαλὴν καὶ ὅπου πονεσῆ πτέρναν
 ἐπίσης ἀναγκάζονται κ' ἐπίσης ὀδυνῶνται.
 ἐκαίνοὺς ὅπου ἐπόνεσαν ἐρώτα, καὶ νὰ μάθῃς.

Найменьше вяжеть ся з „Словом Данила Заточника“ уступ іномічний вимірений против злоби женщин, що мабуть внесли туди пізнйші копісти з „Пчель“ або впрост зі „Слова о злыхъ женахъ.“ Та все таки можна припускати, що вже в первістній перерібіці „Слова“ був якийсь натяк про женщин, що потім легко прийшло ся розширити копістам. Се тим правдоподібнійше, що і в грецькім першовзорі „Слова“, в поемі Гліки є епізоди про женщин, зовсім схожі з відповідними уступами „Слова“. Я наведу для прикладу хоч би такий характеристичний епізод (Legrand op. cit. p. 27):

Ἐδε κριταὶ καὶ δίκαια καὶ νόμοι καὶ κανόνες.
 ἢ παπαδιὰ παρέπεσεν, ἐξύβρισε τὴν κοίτην,
 καὶ καθαιροῦσι τὸν παπᾶν, αἱ συμφορὰ μεγάλη!
 Ἐκαίνῃ παρηγόμησε, καὶ τοῦτον τιμωροῦσιν.
 і т. д.

Уступ про женщин в „Словѣ“ є лиш переповіданєм наведеного грецького епізоду, а таких епізодів і у Гліки і у Птохопродрома стрічаєть ся ще більше.

Всі ті думки, що вяжуть ся з собою трохи поверховно, виражені в „Словѣ“ приповідками, що хоч в малій части сходять ся з приповідками грецьких авторів, то все таки мають з ними одно спільне: морально-духовний характер. Мені здаєть ся одначе, що я вже й так навів доста паралельних місць з „Слова Данила Заточника“ і поем Гліки та Птохопродрома, щоб переконати кожного в залежности першого від других. Я спробую ще лиш означити більше менше час повстаня „Слова Данила Заточника“. Поєми Михайла Гліки повстали в доста певно означенім часі, одна (іномічна збірка) в 1164 р., а друга найбільше пять літ перед першою, в кождім разі межи 1159—1164 рр. (гл. в „Byzantinische Zeitschrift“ видаваній Крумбахером в Липську, т. V зошит I, з січня 1896 р.,

статю І. Дрезеке: „Zu Michael Glykas“ р. 54—62). Першу-ж копію „Слова Данила Заточника“, найстаршу, яка заховала ся до наших часів маємо з XV в. — копію Ундольською. Зваживши-ж тепер, що на те, аби який небудь твір став популярним і був копіюваний, треба довшого часу й пригадавши собі, що вже в XIV в. „Слово Данила Заточника“ було досить знане (звістка літописця!), а з другого боку й те, що розповсюднене поем Гліки і Птохопродрома вимагало теж якогось часу, — ми повстане „Слова Данила Заточника“ можемо віднести до XIII, а найдалше до початку XIV в. Більше про час повстання „Слова“ сказати не можна нічого, бо нема на се найменших дат.

Остаточні-ж висновки сих заміток такі:

1) Памятка старо-руської літератури звітна під назвою „Слова Данила Заточника“ не є оригінальним твором лиш перерібною поем грецького хроніста з XII в. М. Гліки, а посередно єго сучасника Теодора Птохопродрома.

2) Данило Заточник „Слова“ і Данило Нещасний Дворянин народних оповідань є одна і та сама особа, що в руську перерібку грецьких творів вставили найімовірніше пізнійші копії разом з иньшими вставками та в ніякім разі не є се автор „Слова“.

3) Все що відносить ся до особи Данила Заточника в „Слові“ взяте в першій ряді з вказаних грецьких творів, в другій з народних оповідань (льокальний кольорит „Слова“ і історичні спомини XI в.); мотиви іномічної часті „Слова“ походять по часті з першого жерела, почасти-ж з подібних іномічних збірок руської редакції.

4) Час повстання „Слова“ можна означити лиш загально; найімовірніше воно повстало в XIII або з початком XIV в.

5) Не знавий автор „Слова“, не бувши сам ніяким заточником, не писав прохання до ніякого князя. Форма просьби дістала ся єму готова з Візантії.

6) Пізнійші копії і перерібники „Слова“ не знаючи нічого про казочний характер Данила Заточника, ні про чисто літературний характер єго прохання, бачили в Данилі історичну особу, а в формі прохання справдішне прохання і старали ся означувати в своїх копіях та перерібках особу князя по імені, кождий по своєму, за для чого нині в різних копіях бачимо імена різних князів.

7) З огляду на все сказане на „Слово Данила Заточника“ належить дивити ся як на чисто-літературний твір без історичного підкладу (руського!) в роді таких як Пчела, Цѣль, Златоструй і т. и. Історичного є в нїм тільки, що ремінісценції XIII—XVII вв., що попали в „Слово“ завдяки різним переписувачам.

У Відни, дня 1 Лютого 1896 р.

Слово Данила Заточника.

(Копія Толстого з XVII віка).

Слово о Даниле Заточникѣ.

Востру́бимъ, бра́тіє, яко во злѣтокованныя трубы, въ разумѣ оума своего, и начнемъ биті сребренныя арганы; и возвѣмъ мдрости своя¹⁾.

Боже, Боже мой! въскую мя еси оставилъ. Востѣни слава моя, востани въ псалтѣри и въ гуслехъ; востѣну рано, исповѣмти ся. Да разверзу во притчах гаданіе мое; провѣщаю во языцѣхъ славу мою. Срдне бо [с]мысленнаго укрѣпляется въ телеси его мдростію. Бысть языкъ мой трость книжника скорописца, и оувѣтлива уста, аки рѣчннѣя быстрость; сего ради покушѣхся написати всяк соуузъ срдца моего, и разбихъ злѣ, аки древняя млдница о камень. Но бою ся, господине, похуленіе твоего на мя; азъ бо есмь яко она смоковница проклятая, не имѣя плода покаянню; имѣю бо срдне аки лицѣ без очію, и бысть оумъ мой яко ноцны вранъ на нырїщи забдѣхъ и разышася животъ мой аки ханаонскі ц(а)рь буестію, и покрѣ мя нищета аки Чермное море Фараона²⁾. Сѣ же бѣхъ написѣхъ, бѣжах о(т) лица художества моего, аки Агаря рабїня от Сѣрры г(оспо)жи своея. Но видѣхъ, г(оспо)д(и)не кн(я)же, твое добросердіе к себѣ, и притекох ко обычной твоей любвѣ, г(лаго)летъ бо писаніе: просящему оу тебе дѣи, толкущему отврѣзи, да не лишен будещи ц(а)рства н(е)б(е)снаго³⁾; писано бо естъ: возверзи на Г(оспод)а печаль свою, той тя препитаеъ вовѣкы.

В () взяті слова, вставлені замѣсть титл і знаків скорочень.

¹⁾ В копїі Ундольського читаемо дальше: „и ударим в мысли умѣ своего побоще в б(о)год(у)хновенныя свѣрили да восплачются в нас д(у)шеполезный помыслы“.

²⁾ В коп. Унд. читаемо далї: „не оста обилїе посреде дому моего аки солнце на гаваль“.

³⁾ В коп. Унд. в тїм місци чит.: „д(а)в(и)дъ рече: не суть рѣчи, ни словеса, ихже не слышатся гл(аси) их. Мы не умолчи, но во(з)гл(агол)е(м) къ г(осподи)ну

Азъ бо есмь, кн(я)же г(оспо)д(и)не, яко трава блещанна, растуще за стѣвнїю, на нюже ни с(о)л(н)це сияеть, ни дождь идетъ: тако и азъ, кн(я)же г(оспо)д(и)не, всѣми обидимъ есмь, зане огражѣнъ есмь страхомъ грозы твоея, яко оплѣтомъ твѣрдимъ. Но не возри на мя, кн(я)же г(оспо)д(и)не, яко волкъ на ягвя; но возри на мя, г(оспо)д(и)не мой аки м(а)ти на мл(аде)нца. Возри, г(осподи)не на птицы н(е)б(е)сныя; яко ти ни орютъ, ни сѣютъ, ни в житницу собирають, но оуповають на м(и)л(ос)ть б(о)жію; тако и мы, кн(я)же г(осподи)не, желаемъ твоея м(и)л(ос)ти: зане, г(осподи)не, кому любовь¹⁾ а мнѣ горе лютое; кому Белѣ озеро, а мнѣ черныя смѣлы; кому Лачъ озеро, а мнѣ, на немъ сѣдѣ, плачь горки; кому ти естъ Нѣвѣгород, а мнѣ оуглы опали: зане не процвѣте часть моя²⁾. Друзи же мой и ближнїи мои и тїи о[т]врѣгоша ся менѣ: зане не поставих пред ними трапѣзы многоразличныхъ брѣшенъ. Мнози бо дружатся со мною, а погнетающе руки въ солїло а при напасти аки врази обрѣтаются и пѣкы помагающе подразїти нѣзи мой: очима бо плачють со мною, а с(е)р(д)цемъ смѣютмися. Тѣмже не иму другу вѣры; и не надѣйся на брата. Не лгалъ бо ми Ростиславъ князь³⁾: лѣпши бы ми см(е)рть, а не Курское кня(же)нїе. Також и мужеви: лѣпше бы ми смерть, нежели продолжен животъ в ницетѣ; якоже бо Соломанъ рече: ни богатства, ни оубожества не дай ми Г(осподи, ащели буду богатъ, гордость воспрїму; аще ли буду убогъ, помышляю на татбу и на розбой, а женѣ на блядню.

Тѣмже вопїю къ тебѣ, кня(же) мой, г(оспо)д(и)не мой, одержимъ есмь ницетѣю: помїлуй мя, сыне великаго ц(а)ря Владїмера⁴⁾, да

своему всѣм(и)л(ос)тивому кн(я)зю Ярославу всѣволодовичю.“ Дальше порядок речень і сполученя їх в копїі Ундольського і Чудовської різняться ся від порядку і сполученя копїі Толстого. Зміст їх однакий, хоч в копїі Ундольського все більше попутане й хаотичне до самого кінця, так само як і в схожїй з нею копїі Чудовської. В загалї-ж треба признати, що при браку якого небудь пляву писаня в усіх копїях, копїі Толстого і схожї з него копїі Академїчна, Копенгагенська і Морозовська лїпші від копїі Ундольського і Морозовської а так само й від копїі Словецької і ір. Д. Н. Толстого, що будучи схожї з двома сѣтанїми, є на половину скороченї, перерїбнї.

¹⁾ В копїі Морозовській: „любовь“, в Копенгагенській: „благо любиво“, в Академїчній: „б(о)голюбиво“. Мала се бути якась назва топографїчна, тепер не зрозумїла.

²⁾ В копїі Ундольського: „Кому ти е(с) переяславль а мнѣ гореславль, зане час не прорасте в нем.“

³⁾ В Копенгагенській копїі чит: „Ярославъ князь“...

⁴⁾ В Копенгагенській копїі чит: „великаго князя Володїмера“.

не восплачу ся рыдая, яко Адамъ раіо. Пусти тучю художества моего на землю: зане, кн(я)же г(осподи)не, богатъ мужъ вездѣ знаесть есть и въ чужей землѣ друзи имѣеть, а оубогъ и во своихъ невидимо ходитъ. Богатъ возгл(аго)летъ, всѣ возмолчатъ, а слово его вознесутъ до облакъ; а оубогъ возгл(агол)етъ, вси нань кликнут и оуста ему заградятъ: ихже ризы свѣтлы, тѣхъ и рѣчь честна.

Кн(я)же мой, г(осподи)не мой! избави мя от ницетѣи сея, яко серну о тенетѣхъ, яко птицу отъ кляпцы, яко оутя отъ ногтей носимаго ястреба, яко овцу отъ оустъ лвовыхъ. Азъ бо есмѣ, кн(я)же г(осподи)не, яко древо при путѣ: мнози посѣкають его и на огнь вмѣщутъ; також и азъ всѣми обидимъ есмь, зане ограженъ есмь страхомъ грозы твоея.

Якоже бо олово гнѣтъ, часто разваряему: тако и ч(е)л(овѣ)къ пріемлетъ многія бѣды. Никтоже можетъ соли зобати, ни въ печали смыслити; всякъ бо ч(е)л(овѣ)къ хитритъ и м(уд)ритъ о чужей бѣдѣ, а о своей не можетъ смѣслити. Злато искушается огнемъ, а ч(е)л(овѣ)къ напастями; пшеница бо, много мучима, чистъ хлѣбъ подаесть, а въ печали обрѣтаесть ч(е)л(овѣ)къ оумъ совершенъ. Молеве ризы избѣдаютъ, а ч(е)л(овѣ)ка печаль; печалну мужу засыпуть кости. Аще кто ч(е)л(овѣ)ка въ печали прізритъ, какъ студеною водою напоитъ во знойный д(е)нь. Птица бо радуется веснѣ а мл(аде)нецъ м(а)т(е)ри; тако и азъ, кн(я)же г(осподи)не, радуюся твоей м(и)л(о)сти; весна оубо оукрашаетъ цвѣты землю, а ты кн(я)же г(осподи)не, оживляеши всѣ ч(е)л(овѣ)кы своею м(и)л(о)стью, сироты и вдовицы, о(т) великобжъ погружаеми. Кн(я)же г(осподи)не! яви ми зракъ лица твоего яко гл(а)съ твой сладокъ, и образ твой г(осу)д(а)ревъ красенъ, и лице твое свѣтло и бл(а)гоугодно, и разум твой г(осу)д(а)ревъ якоже прекрасный рай много плодовитъ. Азъ же худы добре дѣвлю ся. Но егда веселиши ся многими брашны, а мнѣ помяни сухъ хлѣбъ ядущъ, или пиши сладкое питіе, а мнѣ помяни теплу воду пьющи, и праха нападша от мѣста завѣтреня. Егда ляжеш на мягкихъ постеляхъ подъ собольими одѣялы, а мнѣ помяни подъ единымъ платомъ лежаща, и зимою умирающа, и каплями дождѣвными яко стрѣлами с(е)р(д)це пронзающе.

Да не буди, кн(я)же, рука твоя согбена на поданіе оубогимъ: ни чашею бо море росчерпати, ни нашимъ иманіемъ твоего дому истощити. Якоже бо неводъ не удержитъ воды, но точію едина рыбы: тако и ты, кн(я)же г(осподи)не, не воздержи злата и сребра, но роздай людемъ, Паволока испрещренна многими шелки, красное лице являетъ: тако и кн(я)зь многими людьми ч(е)с(т)н(е)нъ и славенъ по всѣмъ странамъ: яко же рече Соломанъ: слава ц(а)рю во мно-

зѣхъ язѣцѣхъ; тако и тебѣ кн(я)же, слава и побѣда велика во мнозехъ язѣцехъ. Якоже бо похвалѣся Евикѣй царь послѣмъ царя вавилоньскаго, и показаша имъ множество злата и средбра; онѣ же рѣша ему: нашъ ц(а)рь богаче тебя, не мно(же)ство(мъ) злата, но множествомъ воя: занеже мужи злато добудутъ, а златомъ людей не добыти. Якоже рече Святославъ кн(я)зь Игоревъ¹⁾ идый на ц(а)ря съ мѣлою дружїною и рече имъ: братіе! намъ ли от града погинути, или граду от нас пленѣну быти? Якоже Богъ повѣлать, тако и будетъ: поженетъ бо единый стѣ, а от ста двѣгнется тысяща; надѣяся на Г(оспод)а яко гора Сїонъ не подвижется во вѣки. Дивѣя за буяном конї паствити, а за добрым кн(я)земъ воевати; многажды бо безнарядїемъ полцы погибають. Видѣхъ великъ звѣрь, а главы не имѣетъ: тако и добрыя полки без добраг кн(я)зя погибають. Гусли бо строятся персты, а тѣло основается жїлами а дубъ крѣпится множествомъ коренїя: тако и градъ нашъ крѣпится твоею державою: зане кн(я)зь щедръ о(т)ецъ естъ всѣмъ; слуги бо мнози о(т)ца и м(а)тери лишѣются и къ нему прибѣгають. Добру бо господину служба, дослужится свободы; а злу г(осподи)ну служба, дослужится болшія работы. Зане кн(я)зь щедръ, аки рекѣ без береговъ текуще всквозъ дубравы, напаяюще не токмо ч(е)л(овѣ)цы, но и скоти и вся звѣри; а кн(я)зь скупъ, аки рѣка, великъ брегъ имущъ каменны: нелзя пиѣти, ни коня напоїти. А бояринъ щедръ, аки кла(де)зь сладокъ, а скупъ боѣринъ, аки кладез солонъ. Не имѣй себѣ двора близъ кн(я)жа двора; не держи села близъ кн(я)жа села: тиоунъ бо его яко огонь трепетицею наклады, а рядовичи его яко искры; аще о(т) огня оустережешися, но отъ искры не можешъ оустрецися жженїе портъ²⁾.

Кн(я)же г(осподи)не мой! не лишн хлѣба нища м(уд)ра, ни вознеси до облакъ богатаго безоумна, несмысленна: нищъ бо м(уд)ръ, яко злато въ кѣлне сосуде, а богаты красенъ несмысленъ, то, аки паволочитое зголовье, солѣмы наткано. Г(осподи)не мой! не зри внѣшняя моя, но зри внутренняя: аз бо одѣяніемъ есмь скуденъ, но ра(з)умомъ обїленъ; юнъ возрастъ имѣю, а стар смѣслому³⁾;

¹⁾ В копіях Копенгагенській і Морозовській чит. „сынъ ольжинъ“.

²⁾ Сему уступови відповідає в копії Ундольського таке: „Кн(я)же мой г(осподи)не. се был есмь в велицей нужи под работным ѣремом пострадах. все тое искусих яко зло ес. лучше бы ми видет(и) нога своя в лычницы в дому твоем нежли в черленѣ саповъ в боярстем дворѣ и т. д.“

³⁾ В копії Ундольського чит.: „аще т(и) есмь на рати не хоробръ по на словехти есмь крѣпокъ“.

быхъ мѣслию яко орѣлъ парѣй по воздуху. Но постави сосуды скуделничьи подѣ потокѣ капля язѣка моего, да накаплютъ ти сла(д)-чайши меду словеса оустѣ моихъ; якоже речѣ Д(а)видѣ сладка словеса твоя паче меда оустомъ моимъ; Соломан речѣ: словеса добра напаяютъ д(у)шу, покрываетъ же печаль сердце безумному. Мужа бо мудра посылай, мало ему кажи; а безумна посылай, самъ не лени ся по немъ ити. Очи бо мудрыхъ желаютъ бл(а)-гихъ, а безумнаго дѣбу пирѣвнаго. Лѣвши слышати прѣвнѣ оумныхъ, нежели безумныхъ наказаніе. Дай премудру вино, премудрѣ будетъ. Не сѣи бо на браздахъ жита, ни мудрости на с(е)рдце безумныхъ: безумныхъ бо ни орѣютъ, ни сѣютъ, ни въ жѣтницы собираютъ, но сами ся ражаютъ.

Какъ во оутель мѣхъ воду лити, такъ безумнаго оучити; пѣомъ и свиніямъ не надобе злато и сребро, ни безумному мудрая словеса; ни мертвеца розсмешити, ни безумна наказати. Дѣти бѣгаютъ рода а Г(осподѣ) пѣяного ч(е)л(овѣ)ка. Коли пожретъ синица орла, коли каменіе воспловетъ по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумный оуму научится.

Или ми речеши: от безумія ми еси мольвилъ: то не видалъ еси неба польстѣна, ни звѣздъ луговяныхъ, ни безумна мудрость гл(аго)люще. Или ми речеши: солгалъ ми еси аки пѣсѣ: добраго бо пѣса князи и бояре любятъ. Или ми речеши: солгалъ ми еси аки татѣ; аще быхъ оумѣлъ оукрасти, толко бы не скорѣхъ. Д(ѣ)в(и)ца погубляетъ красоту свою бляднею, а мужъ мужество свое татбою. Кн(я)же мой г(осподи)не! не море топить корабли, но вѣтри; а не огонь творитъ разжѣніе желѣзу, но надыманіе мешноѣ: такоже и кн(я)зь не самъ впадетъ во многіи въ вещи злыя, но думцы вводятъ. З добрымъ бо думцею кн(я)зь высока столѣ думаетца, а с лихимъ думцею думает, и малаго столѣ лишѣнъ бѣдетъ.

Гл(аголе)тъ бо в(ѣ) мирѣски прѣтчах: не скѣтъ въ скѣтѣхъ коза, а не звѣрь во звѣрѣхъ ѣжъ, не рыба въ рѣбахъ ракъ, не птица во птицахъ нѣпотырь; а не мужъ въ мужѣхъ, кѣмъ своя женѣ владѣетъ; не женѣ въ женахъ, ѣже от своего мужа блядѣтъ; не рабѣта въ рабѣтахъ, под жѣнками воз возѣти Дивѣ дѣва, кто повмаетъ жену злообразну, прибытка ради. Нѣкогда же видѣхъ жену злообразну, принѣчюще къ зеркалу и мажущися румѣнцемъ, и рѣхъ ей: не зри въ зеркало, видѣвше лѣпость лица своего, зане бѣольшую печаль принѣмши себѣ. Или речеши: женѣся у богѣта тѣстя, чти дѣля, а ту пей, и яжь, и весели ся въ великой радости и любве; то лѣпше вѣлъ ввести въ домъ свой, нежели злая жена

поня́ти: во[лѣ] бо не молвить, ни злѣ мѣслить; а злая жена бѣма бѣсится, а кротима вѣсится, въ богатестве гордится, а во оубоже- ствѣ иныхъ осужаетъ. Что есть женѣ зла? гостница неоусыпаемая, купница бѣсовская. Что есть женѣ злѣ? мирскы мятежь, ослеплѣніе оуму, начальница всякой злобѣ, во ц(е)ркви бѣсовская мытница, по- борница грѣху, засада сп(а)сенію. Аще котѣрый мужъ иметь смот- рѣти на красоту жены своя и на ея ласкавая словеса, а дѣль ея не испытаетъ: то дай Б(о)гъ ему трясею болѣти. Но по сему разсмотрите злу жену, ѣже речѣтъ мужу своему: г(осподи)не мой, свѣте очию моею! азъ на тя не могу зрѣти; егда гл(агол)еши ми, тогда взираю на тя ѣ обооумираю, и возрожатъ мя оуды тѣла моего.

Ѣ о женахъ. Послушайте жены ап(осто)ла Павла, гл(агол)юща: кр(е)сть есть глава ц(е)ркви, а мужъ женѣ своей. Жены же оу ц(е)р- кви стоятъ моляшеса Б(о)гу и с(вя)теи Б(огороди)цы; а чему ся хотите оучити, и вы оучитеса в домѣхъ оу мужей своѣхъ; а вы мѣжи по закону держите жены своя, поне борзо¹⁾ обрѣсти добрыхъ жѣнѣ. Жена добра вѣнецъ мужу своему и безпечаліе; а зла жена люта печаль, изотщаніе дому. Червь бо древо тлѣть, а злая жена домъ мужа своего теряетъ. Лутчи есть во оутлѣ лодѣ по водѣ ѣздити, нежели злѣ женѣ тайны повѣдати: оутлая ладья порты по- мѣчить, а злая жена всю жизнь мужа своего погубляетъ. Лѣпши есть камень долотѣти, нежели зла жена оучити; ѣли желѣзо варѣти: желѣзо оуваришь, а злы жены не наоучишь; злая бо жена ни оученія слушаешь, ни Б(о)га ся боить, ни людей стыдѣтса, но вся оукаряетъ и вся осужаетъ. Что лѣва злѣе в четвероногихъ? и что змін лютѣйши въ ползѣщихъ по земли? всего тогѣ злая жена злѣе. Нѣсть на земли болшѣ женскія злобы: женою бо сперва прадѣдъ нашъ Адамъ изгнанъ бѣсть из рая; жены ради Іосифъ прекрасны въ темнице затворенъ бѣсть; жены ради пр(о)р(о)ка Данила в ровъ вверже, и лвы ему нози лизаху. О злое орудіе, остро дѣволе!

Нѣкомуже оумре жена злѣ, онъ же, по см(е)рти ея, начатъ дѣти продавати, людѣ же рѣша ему: чему продаешь дѣти? онже рече имъ: ащели будетъ родилися въ матеръ, и они возрастъши мене продадутъ.

Еще возвратимся на прѣдняя словеса. Азъ бо, кн(я)же г(оспо- ди)не, ни за море ходѣлъ, ни отъ еилосоѣ научился, но быхъ яко падая пчела по разлѣчнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко мѣд- веный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость

¹⁾ В иныхъ копіяхъ: не борзо, і так має бути.

словесную и разумъ, и совокупихъ яко мѣхъ воды морьския, а не от своего рѣзума, но от б(о)жїа промысла. Сїи суть словеса, да не оуже много гл(агол)ю.

Сїи словеса азъ Данїль писахъ в заточенїе на Белѣ озерѣ, и запечатавъ въ воскѣ, и пустїхъ во ѣзеро и вземъ рѣба пожрѣ, и ята бысть рѣба рыбаремъ, и принесена бысть ко князю, и нача ея порѣти, и оузрѣ кн(я)зь сіе написанїе, и повелѣ Данила свободїти от гѣркаго заточенїя¹⁾. — Не отметаї безумному прѣмо безумїя егѣ, да не подобенъ ему бѣдешї. Уже бо предстану гла(гола)ти, да не буду яко мѣхъ оутѣль, ранїя²⁾ богатество оубѣгїмъ; да не оуподоблюся жерновам, яко тѣ многїя люди насыщають, а сами себѣ не могутъ насититися; да не возненавїдѣнъ бѣду мїру со многою бесѣдою. Якоже бо птица оучащаетъ пѣсни своѣ, скоро возненавїдїма бываетъ. Гл(аголе)тъ бо вмирскихъ причтахъ: рѣчь продолжна недобрѣ, продолжена паволока. Г(оспод)и! дай же кн(я)зю нашему силу самсонову, храбрость александрову, іосифовъ разумъ, мудрость солomonю, кротость д(а)в(идо)ву, и оумножи, Г(оспод)и, вся челоувѣки под руку его. Лютѣ беснующемуся дати ножь, а лукавому власть. Паче всего ненавиж сторонїка перетерплїва. Аминь.

¹⁾ Та легенда приходїть ще лиш в Морозовськїй копїї; в другїх її нема зовсїм. Мабуть се вже дуже пізна вставка.

²⁾ Може бути — замїсь „роня“.

Неовіталізм і його хиби.

Написав Др. О. Ч.

Num certe neque consilio primordia rerum
Ordine se sua quaeque darent motus pepigere profecto,
Sed quia multa modis multis mutata per omne
Ex infinito vexantur percita plagis,
Omnē genus motus et coetus expiriundo
Tandem deveniunt in talis disposituras,
Qualibus haec rerum consistit summa creata,
Et multos etiam magnos servata per annos,
Ut semel in motus coniectast convenientis,
Efficit, ut largis avidum mare fluminis undis
Integrent amnes et solis terra vapore
Fota novet fetus summissaque gens animantium
Floreat et vivant labentes aetheris ignes.

Лукрецій.

I.

Макс Нордау так характеризує в своїй книжці: „Высшая“ „Fin-de-siècle“: „Одна історична епоха хилить ся до заходу і починає нарождати ся нова. Все, що істнує, хитаєть ся, рушить ся і на се руйнованне дивлять ся байдуже, бо люде вже наїдяні ущерть і не вірять, що варто що небудь спасати. Погляди, які панували колись, вмерли або стали вигнанцями, як розвінчані королі, а за спадщину їх борять ся законні і незаконні спадкоємці. А поки що панує анархія. Всі пильно дивлять ся у будучість, не знаючи звідкля чекати її і що вона уявлятиме з себе. Що буде вважати ся за моральне і чарівне завтра? Що скаже світу завтрішній день,

у що будемо вірити, од чого будемо у захваті? От питання, що турбує тисячі грудий і кожного разу, як шарлатан збудує лавочку і почне продавати цілючий елексір, як дурень або божевільний почне говорити не те, що попередники, утворюєть ся величезна змішанина, коло новаторів стовплюють ся голодні духом“.

„На небі горять яскравим полум'єм густі хмари. Над землею встають глибокі тіни і обгортають краєвид таємничою темнотою. Минув день, настає ніч — сутінки людскости“.

Самим характерним духовим настроєм „fin de siècle“-я є містицизм, теж таке становище духа, коли невідомі і незрозумілі відносини між феноменами приймають ся за певні і неначе зрозумілі. Сей настрій залежить від на прирощеної чи набутої нездатности, яка засаджаєть ся на недужому становищу мозку, розібрати ся в асоціаціях ідей, нездатністю свідомо освітити неясні думки, затримавши ті з їх, що не мають нічого спільного з точним досвідом.

З другого боку містицизм — характерна ознака виснажених суб'єктів. Через те то „fin-de-siècle“, коли так багато виснажених, характеризують ся розповсюдженням містицизма.

Причина виснаги — сучасне економічне життя з його поступовою напруженістю боротьби за існування. Але що справа не обмежуєть ся одним поколінням, і спадщинність сумірує в дальших поколіннях злі наслідки впливу всякої боротьби, то вони вступают в життя ще при більш злих умовах, властиво, маючи в собі підірване духове і фізичне здоров'я, на яке до того впливають ще важчі, а ніж на їх батьків, економічні причини.

Ослаблений їх мозок стає нездатним строго логічно думати, але завжди радо лине в туманні, неплодні пустині містицизма.

В наслідок такого становища людського духа мають змогу підняти ся повалені боги, їх кумири знаходять, поновляють, вичищають забруднені, забуті храми і починають молити ся на те, що в період піднесення духа вважало ся за варту тільки глуму. Зруйновані давно вчення набірають ся нової сили, і лжепророки знаходять собі досить слухачів серед виснаженої маси, що для неї невідомі докази проти сих недоносків думки, бо вони потребують строго логічного думання, яке витримати їм неможливо так само, як кажанам та совам сьйва дня.

II.

Між такими вже забутими вченнями, що тепер підіймають голову — стоїть віталізм. Віталісти признають, що з'явиско (явище) життя є елементарним *sui generis*, яке не розкладається на простіші. В організованих тілах діє особлива життєва сила, що не має нічого спільного з силами неорганізованої матерії, що життєвий субстрат протоплязма (первище) має ціліку: вона може хотіти, пам'ятати. Давні віталісти були консеквентні і не згоджувалися ділити її з фізиками та хеміками, у їх життєва сила умовляла собою цілком увесь процес життя і творила наперекір фізико-хемічним законам; сучасні неовіталісти вже більш поділчиві і признають панування фізико-хемічних законів в живих істотах, але лишають ще місце і життєвій силі. Низький рівень хемії та фізіології давав місце усяким безпідставним гіпотезам, і вчення про життєву силу трималося аж до 40 років нашого століття, хоч ореол його все більш та більш меркнув. Першою визволила її з під гнету віталізма хемія, як наука, що розглядає простіші, рівняючи до фізіології, з'явиска і через що їх легше точно досліджувати.

Сложність складу органічних матерій, а теж невмінне дістати їх синтетично, давали можливість віталістам казати, що неорганічні матерії одріжняються од органічних тим, що останні утворюються тільки в організмах під впливом життєвої сили. Але з розвитком хемії стало відомим, що різниця між органічним та неорганічним не має принципіального характеру і існує тільки в наслідок особливих властивостей угольця (угля), головної складовини органічних матерій. Разом з тим, починаючи з славетного синтезу Велера, хемія синтетично дістає цілий ряд органічних сполучень в лабораторіях і таким способом цілком руйнує погляд, що органічні матерії утворюються тільки в організмах. Годить ся тут сказати про остатню новину у справі синтезу органічних матерій. Властиво, я кажу про так довго бажаний синтез білковини, чого досягнули в лабораторії проф. Косселя в Берліні Лілієфельд і Волкович, взявши підвалиною своїх експериментів глікоколь-етіл-естер, який ще раніш систематично дістали Курціус і Гебель. Таким способом вони дістали матерію, яка не одріжняється нічим од звичайної білковини, що зкручується при кип'яченні¹⁾.

¹⁾ Подробиці в відчитях Берлінського фізіологічного товариства засідання 13/IV і 27, VII 1894 р.

Але давні віталісти на сьому не обмежували ся, життєва сила в їх мала змогу перемінити один елемент у другий, навіть творити матерію з нічого. Так року 1800 берлінська академія дала тему: хемічні елементи утворюють ся в рослинах, чи увіходять в їх з надвору, а року 1838 геттінгенський університет: чи не утворюють самі рослини елементів з води?

Для їх таким способом не існував великий закон Лавуазє про вічність матерії. Без сього принципу треба зрєкти ся бажання досліджувати переміни у матерії, бо як її дослідити, коли вона при якихсь невідомих нам умовах має знову повернути ся у ніщо. Віталістам можна простити, що вони не знали доказів сього закону а posteriori, бо при низькому становищі хемічних відомостей може справді здати ся, що при обертанню твердих чи рідких матерій у стан газу, вони счезають цілком не тільки з поля нашого зору, але повертають ся у ніщо. Але є і апріорний доказ вічності матерії. Власне — розвинений інтелект не має змоги уявити собі матерію знищеною; можна собі уявити, що обсяг матерії зменьшив ся, а зменьшенне кількості самої матерії є логічним абсурдом. Се має підвалину в організації нашої думки, яка є встановленнем відносин. Але не можна встановляти відносин, коли одного з членів відносини бракує, як в данім випадку, коли б ми уявили собі матерію знищеною. Не можна думати, що „щось“ стає „нічим“, так само як, щоб з „нічого“ стало „щось“, причина сього є в неможливості для „ніщо“ бути об'єктом думки. Під вічністю матерії ми розуміємо, властиво, вічність сили, що через неї пізнаємо матерію. Розумінне про матерію ми дістаєм з одпору, що робить вона на наші органи руху, так само розумінне про сталість матерії ми дістаєм з сталости відпору, що робить на нас матерія. Сила-ж проявляє ся у двох засадних формах; одна форма сили та, що нею матерія проявляє своє існуванне, друга, що через неї матерія проявляє свою діяльність. Перша форма сили не має особлwego назвиска, друга зветь ся енергією і розділяєть ся сама на два роди: кінетичну і потенціальну. Сталість обох родів сили — теї, що через неї матерія заповнює просторінь і теї, що робить переміни, не можна довести, бо вона лежить підвалиною усякого досьвіду, і сама від себе розумієть ся при утворенню кожного експеріменту; се сама широка наукова истина. Але властивість сталости ми надаєм абсолютній силі, що її ми тільки неясно признаєм, як немінучий коррелят відомої нам сили. З принципа сталости сили виникає принцип сталости відносин між силами, бо, коли кооперуючі (содійні) сили в однім випадку рівні кооперуючим силам у другому, кожна

кожній що до їх положення і напруженности, то не можливо думати, що продукт їх спільного ділання в одному випадку відрізняється од продукта у другому, коли тільки не признати, що одна чи скільки сил не побільшили ся, чи не зменьшили ся, теж не визнавши, що сила не єсть сталою. З поліпшенням методів досліду стало відомим, що у тих випадках, коли здавалось, що сили повертались у ніщо, справді сього не буває, а що при кожній переміні сила повертаєть ся в еквівалентну кількіст якої небудь другої сили. Таким способом доходимо до величезного здобутку 19 століття — вічності енергії. Нічого й казати, що давні віталісти грішили проти сього прінципа, але проти його грішать і неовіталісти, хоч вони на словах признають залежність організованого від фізикохімічних законів. Коли у живому організмі є визначена кількість енергії, звязана з материяльною структурою його, то з погляду механіків по смерті організма вона перейде в еквівалентну кількість другого роду енергії, а з погляду віталістів життєва енергія не може переходити ні в яку другу, бо вона прінципiallyно відрізняєть ся від енергії, що бачимо-її ділання у неорганізованій матерії, значить, вона повинна де небудь зникнути.

III.

Переходячи далі до фізіології і відносин до неї неовіталістів, треба одріжняти два способи досліду фізіологічних з'явиск. Один спосіб — се дослідження властивостей і функцій морфологічних елементів, що з їх складаєть ся організм, не вважаючи на їх анатомічне положення, значить, на ролю їх в останньому — се фізіологія клітини, другий — дослідження функцій комплексів сих елементів, що утворюють з себе так звані органи — се фізіологія систем. Перший спосіб досліду далеко трудніший і через се фізіологія клітини далеко менше розвинена, аніж фізіологія систем, а се і дає віталістам можливість казати, що при дослідженню життя не можна користувати ся з фізикохімічних методів.

Що до фізіології системи, то вже у більшій частині її не лишаєть ся місця віталізму, тут віталісти мусіли кинути свої позиції. На пр. треба се сказати про рух крови в жилах, про процес дихання, сю суцність, як здавалось, життя. Перший зведено до законів руху по елястичних дудочках, останній до з'явиск асоціації і діссоціації газів. Трохи менш точно досліджено функції иньших систем. Але всяке більш менш темне місце у фізіології, де менш

працювали вчені, зараз дає віталістам звагу казати, що дане з'явисько утворюєть ся житевою силою. Напр. віталіст проф. Бородін через те, що нема ще досить доброї теорії руху води у рослині, каже, що сей рух не підлягає механічним законам, не звертаючи уваги на те, що більш складний випадок — рух крові в тілі людини зведено на такі закони, і брак задовольняючої теорії руху води в рослинах швидче всього треба було б з'ясувати тим, що у сій сфері було в порівнянню мало дослідувачів і до того таких геніяльних, як Гарвей та Людвіг, що працювали над рухом крові. Тут ми подамо два приклади проф. Тімірязева про те, як треба обережно відноситись, коли бачимо незгоду житевих з'явиск з механічними законами і як треба стеретись робити з сеї незгоди виводи. Коли взяти галузку живої піхти (смереки) і проганяти через неї воду, то при меньшій надушенню буде витікати з другого кінця більш води, аніж при більшій. Здаєть ся, що се перечить фізичним законам, а справді тут нема нічого невідповідного їм, бо капілярні, що по їх тече вода, мають клапани, які зачиняють ся при дужчому надушінню і не пускають води. Коли виставити на вітер, що завжди побільшує парування, листок камнеломки (розривника, ломіня), то він парує меньш, аніж без вітру; сю невідповідність хемічним законам з'ясовує мікроскоп, який показує істнованне в дірочках листа камнеломки регуляторів, що зачиняють ся при більшому паруванню. Теж саме можна вказати на так звану парадоксальну емболію, коли ембол попадає в орган проти течії крові. Фізіологія систем має один приклад того, що без сумніву житеве з'явисько не можна з'ясувати житевою силою, з сим згоджуєть ся самий видатний оборонець віталізму проф. Вунге. Я власне кажу про питання, од чого тлунок (жолудок) сам себе не переварує? Відомо, що у тлуңці виділяєть ся міцний соляний квас, що вкупі з ферментом пепсином переварує білки. І. Hunter рішив, що фермент разом з соляним квасом через те не впливають на стінку тлуңка, що сьому перешкоджає „living principle“ — житевий принцип; доказом було те, що стінка на трупі собаки, коли її не дати охолонути, переваруєть ся. Але перш Cl. Bernard, а потім Ray довели неможливість такого з'ясування. Перший через фістуну в тлуңці живої собаки увів туди ніжку живої жаби і ніжка через деякий час переварилась, а жаба була жива, другий зробив се саме з ухом живого кроля; таким способом житевий принцип не оборонив живої тканини од переварування. Навпаки причину непереварення тлуңком самого себе треба бачити у багатстві тлуңка кров'яними жилами, в яких протікає багато крові, а вона нейтралізує раз

у раз соляний квас і не дає йому впливати шкодливо на клітини слизистої плівки тлунка. І справді, коли течія крові стане, тлунок сам себе переварує. Другий виділ фізіології — фізіологія клітини — оброблено далеко гірше і він переважно дає можливість віталістам існувати. Життєві властивості клітини суть: здатність до руху, реагувати на дратування, плодити ся, обмінювати матерію. Усі ці ґрунтовні властивості є у кожній клітині, і диференціяція у визначеній групі клітин одну властивість становить на головне місце, а решту робить тільки менш інтензивними, не утворюючи жадної нової, разом з тим не знищуючи жадної попередньої. Ми не маємо поки що змоги звести цих властивостей клітини. На фізико-хімічні закони, тільки про деякі властивості складено більш менш певні теорії та гіпотези. Так за біполярною, молекулярною гіпотезою Du-Bois-Reimond'a причиною скорочення мускулів (м'язів) суть окремі електромоторні молекулярні гнізда; до того ще у диференцірованому мускульному (м'язовім) волокні ми знаходимо навіть анатомічний субстрат для такої гіпотези — се м'ясні елементи, Sarcous elemente Bowman'a. Приймавши сю теорію, можна гаразд з'ясувати розклад електричної напруженности на поверхні, мускульних циліндрів і ромбів, а теж з'ясувати саме скорочення мускула (м'яза). Що до нервів, то хоч не можна тобжнити електричну течію і нервові підбудження, про те не можна не признати, що підставою для підбудження суть електричні властивості нерва, що заперечне хитання нервового тока є фізичним субстратом підбудження. Далі різні автори: Дарвін, Спенсер, Вейсман, Стразбургер, Гартвіг, де-Фріз, Альтман, Візнер збудовали теорії елементарної структури клітини і спадщинности; вони всі згоджують ся, що ядро і протоплазма (первище) складають ся з безлічи дрібних матеріяльних частинок, що відріжняють ся своїм хімічним складом, що здатні асимілювати матерію, рости і плодити ся (*omne granulum e granulo*) і таким способом життєві процеси клітини можна розглядати з одного загального погляду, як життєві процеси дрібних, організованих одиниць, що самостійно плодять ся, що у різних фазах своєї життєвої діяльности суть в ядрі, протоплазмі (первищі) і в організованих продуктах плазми і які відносять ся так до цілої клітини, як клітина до організма. Значінне цих гіпотез з погляду механіків у тому, що ще раз сложене з'явіско життя клітини поталанило розікласти на простійші з'явіска: життя ще дрібніших фізіологічних одиниць, і таким способом трохи ще зменшила, сь відлеглість межі неорганізованим і організованим і показала о стільки сложенна структура клітини, яку мали нахил перш

вважати навіть за безструктуру. А се становить таким способом питанне про первістні прояви життя на відповідну путь. Механіки навіть поки що і в теорії не зважують ся представити самого механізма життя, вони тільки, розіклавши клітину на простійші фізіологічні одиниці, тепер постановили меєю дослідженне сих одиниць, а потім вже, набувши собі певних відомостей у сій сфері, перейдуть до клітини, як до цілого. Молодість зелена характеризуєть ся відвагою, вона не звертає уваги на відповідність межи власними силами та трудностю мети і через те береть ся за питання самі широкі і цікаві, але згодом ся невідповідність спостерегаєть ся сама собою, бо питанне так і лишаєть ся не розв'язаним, як і перш. Так само було і у науці, коли люди не мали певного розуміння про великість задачі і недостачу сил; вчені брали ся розв'язувати самі загальні питання, але з сього нічого не виходило. Тепер же науковий діяч розуміє гаразд, що неможливо зробити десятого крока, не зробивши першого і займаєть ся підготовляючими працями. Проте вони так висловлюють ся що до „океана невідомого“, як казав Ньютон: коли метод з'ясування механічним способом житєвих з'явиск давав досі позитивні наслідки, то він даєть їх і далі. Се є строго індуктивна конклюдія, як се виникає з самого опреділення індукції --- процесу розуму, через який виводимо, що справедливе у окремому випадку буде справедливе і у всіх випадках, подібних до попередних у деяких відносинах, що на їх можна вказати; бо світ улаштовано так, о скільки нам відомо, що справедливе у одному випадку справедливе у всіх випадках того самого роду. Так поет на підставі того, що він бачить, як сонце встає що дня і знає, що воно вставало безліч років попереду, робить теж строго індуктивний вивод, коли говорить:

Сонечко встане, як перше вставало
І зорі червоні, як перше плили
Попливуть і потім.

Вивод людської думки досягає тут вищої певности. Таким способом хоч сам механізм життя не відомий, проте істнуванне гіпотез, що беруть ся з'ясувати його, доводить, що таке з'ясування можливе, значить вони наукові гіпотези, користні при дослідженню сього з'явиска. Навпаки гіпотеза віталістів що до своєї єщности не має бути доведеною і взагалі не задовольняє вимогам, які становлять ся науковій гіпотезі. Взагалі гіпотезою зветь ся догадка, що робимо її без справжнього доказу, або на підставі доказів, що

очевидячки не задовольнюють, для спробунку — вивести з його заключеня, що згоджують ся з певними фактами. Що гіпотеза є тільки догадка, то зміст гіпотез стримуєть ся тільки межами людської уяви. Значить можна вигадати теж у гіпотезі і невідому причину, що діє на основі вигаданих законів. Але така гіпотеза не єсть науковою через те, що вона не задовольняє першої мети, що для неї будесть ся усяка гіпотеза: щоб уявити собі незрозуміле з'явиско у звичайному освітленю. Гіпотези законні будуть ті, що підвалиною їх є певно відоме з'явиско, що ми берем його за причину, а закон, що на основі його вона діє, ми вигадуємо, або що ми причину вигадуємо, але кажем, що вона діє на основі законів, подібних з уже відомими нам. Гіпотезу утворюємо для того, щоб ранійш можна було ужити при досліді дедуктивний метод; але щоб знайти причину якого небудь з'явиска дедуктивно, треба, щоб процес сей складав ся з трох частин: індукції, виводу і повірки. В гіпотезі перший крок — індукція — процес, що ним виводимо: справедливе у окремому випадку буде справедливе і в усіх випадках схожих є першим в деяких відносинах, що на їх можна вказати, і процес що ним досліджують ся закони причини, проминаєть ся, а тільки користують ся з виводу і повірки; в виводі розглядаємо, як на підставі вже виведених законів причина повинна діяти, в повірці ми рівняємо те, чого треба чекати, коли гіпотеза справедлива, і те, що дає досвід. Гіпотеза житевої сили цілком не задовольняє сих строгих вимог логіки. В ній причина цілком невідома, вигадана, спосіб єї ділання теж не відомий, значить не може бути ніякої повірки справедливости, сим же вона сама себе засуджує на завжди лишити ся гіпотезою, ніколи не набути більшої певности, аніж яку має тепер. Велика різниця — вигадувати діячів до з'ясування з'явиска і силкувати ся вгадати, не перечучи відомим вже законам, як могло стати ся те, що досліджуємо. Навпаки теорія механіків задовольняє усім вимогам, що їх вгорі ми виклали, і чим далі, теорія ся буде зміцняти ся, тим більш, що се є одиний спосіб, який тільки давав наслідки, коли ним користували ся.

IV.

Неовіталісти так само, як і давні віталісти, визнають метод відповідності в улаштованню організмів, як поодинокий випадок загальної телеології, прилучаючи сюди погляд про немінучість по-

треби трансцендентного акта творіння, як причини метовідповідності. Вони, не вважаючи на усі факти, признають за можливе бороти ся проти погляда, що загальна метовідповідність укладу сьвіту є тільки поодинокий випадок, що виник посеред безкінця великої кількості неметовідповідних процесів, але що метовідповідність розповсюджена через те, що тільки метовідповідне лишаєть ся посеред загального руйновання не метовідповідного.

Після Канта метовідповідність (доцільність), яка б вона не була, стоїть у згоді між річю і якою небудь заміреною метою або заміром, що вказує на замірену діяльність — теж силу, що дїє відповідно меті, — властивість, що покладає собі мету, теж свободу. Далі у вченню про розвиток він говорить, що процес сей йде від неживого до живого, а далі до морального. Кант признає непізнаність мет у неорганізованому і організованому, але у моральному виголошує істнованне їх на підставі присутности у людини волі. Мета складає з себе внутрішню причину, але материя, як і просторінь мають істнованне внїшне; все що єсть в простороні, стоїть одно з одним у зверхних відносінах — через що в матерії нема пізнаних внутрішних причин. Але Кант признає теж єдність сьвіта і сьвітового розвитку, то мету, що знайшов її у моральному, становить він за принцип, що лежить підвалиною усього порядку річий, хоч сей принцип не пізнаєть ся ні в одному з його решти з'явиск, опріч моральних.

Така кінцева мета єсть свобода, і увесь сьвітовий розвиток Кант розглядає, як з'явиско свободи. Ми цілком згоджуєм ся з першою частиною його вчення про непізнаність внутрішних причин — мет у організованому і неорганізованому, теж згоджуєм ся, що в моральному причиною є воля, але сьвідоме я жадним чином не єсть ens, а після Спенсера — тільки неінтензивні прояви непізнаного, то воно повинно мати поза собою свою реальність, з своїми внутрішніми причинами — метами, що їх теж цілком не маємо змоги знати.

Значить внутрішних причин ми не можемо знати ні у одному порядку з'явиск, не можемо знати кінцевої мети і не можна навіть про їх говорити. Кант вивів кінцеву мету-свободу, досліджуючи волю людську — феномен і вивід з сього дослідження перенїсши до нуменів, де, як каже Мефістофель, відпроваджуючи Фауста у подорож — в сьвіт ідей:

Nichts wirst du sehn in ewig leerer Ferne,
Den Schritt nicht hören, den du thust,
Nichts Festes finden, wo du ruhst.

Здатність волі становити собі мети і досягати їх неначе за власним бажанєм цілком належить до феноменальних з'явиск, і свобода вибора є чиста ілюзія, се доводить ся можливістю досліда подій людських, що підлягають неминучим законам, як і решта з'явиск; ся законність така строга, що дає можливість істновати так званому економічному матеріалізму, що не тільки політичні і суспільні форми, але мораль, філософію, літературу визнає цілком залежним від стадій економічного розвою, а се не лишає волі людській жадного простору для діяльності.

Та й сама моральність виникла в загальній еволюції, дякуючи тим само законам, що провадять загальний поступ. На моральне можна дивити ся, як на самий користний для вида еґоїзм, що дає перевагу у боротьбі за істнованне тому виду, де він найбільш розповсюджений, бо він переносить осередок боротьби з межі самого вида на решту натури, і зміцняє таким способом сили окремих індивідуумів; таким способом міг грубий еґоїзм повернути у такий розумний та високий, що вчить „класти душу за друзі своя“. Значить і у моральному нема ніякої трансцендентної мети і воно виникло і захоуєть ся, як одна із користних для вида властивостей.

Далі, продовжуючи докази проти телеолоґії а posteriori, зробимо коротенький нарис теорії еволюції за Спенсером; з неї побачимо, як у ній проведено один принцип, як не можна в сій строгій системі істновати телеолоґії і яке незначне місце займає взагалі серед сих величних процесів житте, так що приймати для його трансцендентний акт творіння і особливу силу, несхожу з рештою, яка таким способом псувала б увесь сей строгий порядок, теж цілком не можливо. Увесь процес істновання складаєть ся з двох частин: еволюції і розкладу. Поступ є переміна незв'язаної, невизначеної однородности в визначену і зв'язану різнородність, перемену, що її злучено з розкиданнем руху і інтеґрацією матерії. Причина еволюції є невстійність однородного, бо однорodne легко мусить стратити свою однородність через те, що його частинки не однаково підпадають впливу однакових діячів. Таким способом абсолютно однорodne стає зглядно однородним, а останне ще меньш однородним. Тим що істнує перший закон Ньютона, по якому кожному діланню є

рівне і просто протилежне протиділанню, то, коли яка небудь око-
лишня сила впливає на однорodne і таким способом диференціює
його, тоді диференційоване вже однорodne само впливає на силу,
яка від цього розпадається на групи несхожих сил; ці ж сили
з свого боку ще більш диференціюють однорodne. Значить кіль-
кість наслідків росте у геометричній прогресії, і кожний крок
еволюції провадить за собою ще вищий ступінь її. Але вгорі ска-
зано, що еволюція виявляє визначену різнородність, а не хаотичну.
Чому так? При обопільній роботі матерії і сили несхожість одного
з факторів дає несхожість наслідків, а при відсутності несхожості
в обох факторах наслідки повинні бути однакові.

Стала сила дає різним одиницям неоднаковий рух, пропор-
ційно їх несхожості і таким способом, відповідно несхожості, від-
кладає на різних місцях ці одиниці. Теж однакові одиниці руша-
ють різно під впливом неоднакових сил. Але еволюція довжить ся,
поки не встановить ся в агрегаті рухома рівновага, бо всяка надвишка
сили, що єсть у кожному агрегаті, мусить нарешті етратити ся
на перемогу відпору при перемінах, і таким способом у йому ли-
шають ся тільки ті рухи, що урівноважують один одного, ці то
урівноважені рухи і складають з себе рухома рівновагу. Значить
межою еволюції є така спеціалізація і комбінація частинок, яка б
відповідала спеціалізації і комбінації сил, що вони підлягають
урівноваженню. Після того, як агрегат досяг рівноваги, вплив око-
лишнього може допровадити до того, що рух, який є у агрегаті,
може побільшити ся, а від цього утворить ся дезінтеграція, що має
цілком заворотну течію що до течії еволюції — се розклад. Сим про-
цесом цілковита рівновага — теж смерть усього світа — зрушить
ся і почнеть ся знов нове життя. Антагоністичні сили, що існують
скрізь: сили притягування і відштовхання, що умовляють собою
ритмічність руху. в усесвіті, викликають теж ритмічність перемін
в усесвіті.

У першій, прогресивній частині, коли панують сили притягу,
існує концентрація матерії, а коли панують сили відштовхування
існує розрідшення матерії — теж ера еволюції зміняється на
еру розкладу.

Так ідуть ці процеси вічно однакові по принципу і вічно
несхожі по наслідкам. Висловлені тут начала мають найвищу
загальність, і на підставі їх можливо в термінах матерії, руху
і сили з'ясувати собі з'явиська життя духа, суспільства; се не зна-
чить все таки, що ми рішаємо питання про кінцеву природу річей,

ми тільки приводимо наші складні символи думки до найпростіших. Усе се виводить ся з закона сталости сили, як найглибшої пізнаваної причини усякої еволюції, значить і фізіологічної. Коли таким способом можна дати закони загальної еволюції, то між живими неживим не може бути принципіальної різниці і значить межі самим розвиненим мертвим індивідуумом — кришталем і самим простим живим можна знайти характерні спільні риси, можна схарактеризувати засадні моменти, що опреділяють організоване жите і організм і знайти такі або схожі моменти в умовинах істновання і утворення кристалічного індивіда Далі ми се й зробимо, скористувавшись гарною розпратою д. А. Н. Карножицького „Кристалізація и начало органической жизни.“

V.

Самою характерною рисою живою є щохвилинна зміна хемічного складу і фізичної структури, що провадить за собою виділення енергії. Далі характерна немінуча діфференція на частини, що мають ріжні функції, і брак однородности маси, що з неї складаеть ся індивід. Третий момент — се розплодження, найпростіша форма якої є кон'югація індивідів, при якій чоловіча і жіноча клітини повинні відріжнати ся між собою хемічно і фізично. З'явиска діфференції і розплодження суть тільки наслідки рухомости хемічного складу і фізичних властивостей; кон'югація є спеціалізованою формою побільшеного годування і сама є механічним актом що веде за собою усложнення хемічного складу До того ще кон'югацією досягають ся виконання принципа найменших поверхній, бо два округлих індивіда, злившись, мають меншу поверхню при тому само обсягу, а ніж вони мали до кон'югації, а се користна умовина при боротьбі за істновання через те, що на меншу поверхню слабше впливають усякі шкідливі причини Таким способом здатність до міни матерії можна вважати за ґрунтовну властивість, що з неї виводить ся з'явиско розповсюдження і діфференції, і через те житте можна означити, як сокупність усеїх фізичних і хемічних реакцій, які прислугуюють до виділення енергії руху в організмах.

Опріч рухливости фізично-хемічного складу і загальної тенденції до побільшення його сложности, важним моментом в загальній еволюції є реалізація принципа найменших поверхній, ґрунтового принципа механіки. В біології принцип сей висловив ся так: організми

мають нахил розвивать найбільш праці при найменшій праці матеріала. Се не значить, що усі організми досягають найвищої реалізації цього принципу, навпаки бачимо тут безліч переходів од найвищого ступня реалізації до найнижчого, так що організми і що до реалізації принципу цього підпадали теж еволюції. Властиво, є дві форми еволюції: одна історична, теж та, що її зробили організми за безліч віків до цього часу, друга ембріональна, що роблять її за короткий час зародкового життя, яке повтаряє собою у годовному історичну еволюцію; обидві ці форми помагають з'ясувати одна другу.

Переходячи до кристалів, як до самих розвинених мертвих індивідуумів, треба сказати, що тут нема одноманітності і непорушності. Вже що до великості симетрії кристали розпадають ся на 32 групи. Геометрична різноманітність стає ще більшою, коли ми введем сюди розумінне про спосіб розкладу частинок в кристалі і математична кристалографія покладає більш анж 230 родів кристалової структури. Тут ми теж бачимо побільшення сложности і через те можемо казати про геометричну еволюцію твердого тіла. З погляду геометричної еволюції треба признати, що кристали з нижчими ступнями симетрії суть вище організовані індивідууми, ніж кристали вищої симетрії; про аморфну будову і коллоїди треба сказати, що вони мають ступінь симетрії рівний 0, через те їх треба поставити за трикільноєдрічними структурами і признати вище організованими членами в ряді неорганізованих індивідів через те, що при кристалізації з розтопленого стану не утворюється ні коллоїда, ні аморфного вєства, як перехідної форми до кристала. Таким способом можна постановити такий ряд ще сложніших становищ: пара, тіч, тверда матерія з найвищим ступнем симетрії, тверда матерія найнижчої симетрії, аморфне і коллоїдне становище, найпростійший організм — се буде відповідати історичній еволюції організмів.

Далі треба сказати, що меж кристалами можна спостерегти і ембріональну еволюцію. Кристаль борацита при 265° має організацію менш сложну, при $264,8^{\circ}$ зразу її міняє на більш сложну, що єсть сталою його формою. Хоч тут час, за який кристаль приймає організацію дорослого індивіда дуже малий, але за такий само час у яйці утворюють ся ще далеко глибші переміни.

Що-ж треба вважати за період життя кристала? Властиво період найбільш дуже малий, у який утворюється кристалах куля, поки ще не наступила псевдоморфізація, яку треба розглядати, як смерть

кришталю. Псевдоморфізацією звуться процеси, що повстають в кристалі під впливом всіляких атмосферних актів, газів, тічій, скиснення, розкладу, світла, тепла і т. д. що міняють його форму. При порівнянню кристалів до організмів треба брати кристаль, властиво, в той період, що ми його назвали періодом життя і тоді справді знаходимо багато спільного меж живим і мертвим. В період утворення кришталю існує велика рухливість хемічного складу, нпр. можуть утворюватися з розчину різні гідрати і знову розкладатися, а всі процеси, деформуючи кристаль в момент його утворення, сприяють виділенню теплової і світлової енергії і т. д., значить, у цьому є повна аналогія з рухливістю складу організмів. Окрім того в момент кристалізації міняється часто і фізична будова кришталю, прикладом можуть бути кристали, де не спостерегаємо однородності, значить тут оден процес мав нахил дати кристалю справедливую будову, що відповідає однородному кристалю, другий руйнував сю однородність через переміну структури; другим прикладом може бути переміна борацітом у момент кристалізації вищої симетрії на нижчу. Хоч у кристалів ми не спостерегаємо дифференції тіла на частини, що мають різні функції, але усе таки їй відповідає зруйнованне кристалічної однородності, що не єсть яке небудь випадкове з'явисько, бо воно дуже розповсюджене меж кришталю, і зруйнованне однородності можна розглядати, як імпульс до дифференціювання тіла первісного організма.

Переходячи далі до кон'югації організмів, можна вказати і серед кристалів аналогічне з'явисько. В момент утворення кристалевої кулі шара — в період її життя буває зростання кристалевої індивідуальності, що одріжняються меж собою фізичними і хемічними ознаками, або тільки самими останніми. Се зростання цілком згадує кон'югацію організмів; за різницю можна вважати хіба те, що кристалевої індивідуальності, зростаючись, не перемішують своєї матерії. Але се не має великого значіння, бо для деяких інфузорій (наливочків) доведено, що перемішування матерії за часи кон'югації дуже одріжняється у різних частинах їх тіла, а деяким кришталю не можна безумовно одмовляти, що таке перемішування не існує. З другого боку, кон'югація кристалів, що не одріжняються меж собою фізично і хемічно, не спостерегала ся; се-ж з'явисько цілком відповідає тому, що бачимо меж організмами. В кришталю, як і організмах, зараз після кон'югації виділяється багато енергії; від того, що утворюється багато хемічних процесів в наслідок фізичної і хемічної різниці меж індивідами, що кон'югували. Разом з тим кон'югацією — теж купченням кристалів реалі-

зуєть ся принцип найменших поверхній, що такий користний у боротьбі за істнованне, через те, що не меншу поверхню при тому само обсягу менш впливають шкودливі умовини, а ніж на більшу. З'явско комбінаційної пружкатоги поверхній криштала неначе руйнує принцип найменших поверхній, побільшуючи їх площу. Але се може бути доказом тільки істновання історичної еволюції, бо такі кристалі суть індівіди, де принцип найменших поверхній реалізував ся менше, аніж на других, а при істнованню еволюції повинні поруч з високо організованими індівідами завжди бути індівіди низче організовані. Се все маємо теж і серед організмів, значить меж найпростійшими організмами і кришталями у период їх життя істнує цілковита аналогія в самх характерних ознаках. Таким способом можна собі уявити, що органічне з'єднанне найвищої сложности *in statu nascendi* криштала трікліноєдрічної форми параморфізуєть ся в коллоїд; тут максімально руйнуєть ся однородність, появляєть ся перша діфференція, виділяєть ся максимум енергії, яка уся повертаєть ся на те, аби дати індівідууму вільний рух, спочатку чисто механічний, що підлягає околичним умовинам, потім більш самостійний. Так може викристалізувати ся живе, і вагнеровський гомункул не єсть неможливим бажаннем, само від себе розумієть ся — тільки у вигляді найпростійшого організма. Таким способом бачимо, що меж організованим і неорганізованим нема пріципьяльної різниці, значить не потрібно якої особливої житєвої сили, досить звичайних, нам відомих; нема жадної телеології, а єсть тільки здійсненне одного принципу сталости сили, що в наслідок неминучести викликав усі форми буття, що тепер їх бачимо.

VI.

Треба сказати, що Кант, визнаючи телеологію, не мав на думці антропоморфної телеології, засадний погляд якої у тому, що Всеутворитель заживав таких засобів при творінню світа, що їх людина за аналогією ужитку людського розуму мусить назвати метовідповідними (доцільними). Самий поверховний погляд показує хиби такої телеології, бо натура діє так, що, приклавши до її подій масштаб людського розуму, ми повинні признати їх дуже нерозумними і цілком не метовідповідними. Лянте каже: „коли хто, аби убити одного зайця, стрельнув би одразу на полі по різних напрямках з мільярда рушниць, то вчинок його ніхто не назвав би метовідповідним, а ще менш став би у сих подіях шукати знаку вищої мудрости, таємничих

засад, надзвичайного практичного розуму, а натура, властиво, коли вже казати про її мети, досягає їх таким способом. Передовсім бачимо надзвичайну даремну трату зародків. Скільки пропадає пороку квітчинного, поки оплодотворить ся одна квітка, скільки пропадає запліджених квіток, поки розіветь ся доросле насіння, скільки пропадає насіння, поки одно з їх закріпить ся у ґрунті і виросте у доросле дерево, що само почне родити? Так само і серед тварів, і у ячнику жінки є кілька тисяч ячок, у плоді чоловіка мільярди сперматозоїдів, а проте у пари людей родить ся кілька одиниць дітей, а з їх 50% звичайно вмирає тільки до 5 років! Значить погибель зародків, не повершенне того, що почало ся, є правилом, а відповідний натурі розвиток — виключностю. „Ми бачимо“ — каже Дарвін — що обличчя натури сяє од радости, часто бачимо безліч їжі, але забуваємо, що пташки, які так безжурно щебечуть навкруги нас, живлять ся кузками та насінням і таким способом руйнують життя, ми забуваємо, що сі сьвіаки, їх яйця, діти раз-у-раз стають здобичю иньших тварів“

Так у натурі йде вічна боротьба, страта життя мільярдів організмів, нове їх народження, як то каже Фаусту дух землі:

In Lebensfluten, im Thatensturm
 Wall' ich auf und ab
 Webe hin und her!
 Geburt und Grab,
 Ein ewiges Meer,
 Ein wechselnd Weben,
 Ein glühend Leben,
 So schaff' ich am sausenden Webstuhl der Zeit
 Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.

Таким способом поступ у сфері організованого засновуєт ся на можливості посеред тисяч нещасних випадків одного щасливого, з дальшою по тім погибелю не пристосованих до життя організацій — се такий порядок в улаштованню сьвіта. Звідсіля бачимо, що метовідповідність у натурі не може бути людською, вона встановлена не вищим розумом, а засобами, що по своїй логіці їх треба віднести до найнищих. Великий гуморист Heine так осьміяв у своїх Harzreise антропоморфну телеологію: Die Bäume sind grün, weil grün gut für die Augen ist; Gott das Rindvie erschaffen, weil Fleischsuppen den Menschen zu stärken, dass er die Esel erschaffen, damit sie den Menschen zu Vergleichen dienen können, und

dass er den Menschen selbst erschaffen, damit er Fleischsuppen essen und kein Esel sein soll.

Таким способом все, що сказали ми попереду, руйнує у сфері феноменів усяку телеологію; про телеологію у сфері нуменів — теж про внутрішні причини з'явиск, годі нам що казати: мети ті стоять вище нашого розуміння, і нам непотреба вносити туди розуміння людської логіки, ті мети для нас не існують.

Ми твердо повинні пам'ятати:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichniss.

нам відома тільки Gleichniss про реальність, ми можемо мати неясне розуміння її існування.

VII.

Остання хиба віталістів, що ми її спостерегли, є з'ясування життєвого процесу і властиво перемін в йому через волю, буцім про-топлязма (первище) може вибрати одно, одкидати друге в наслідок власної волі.

Ся теорія звязку причини з наслідком має засадну тезу, що дух або воля є одинокою причиною з'явиск. Єдине джерело, що з його виникає ся думка — є наша самовольна діяльність. Звичайно, на речах околишнього світа ми знаємо тільки консеквентну переміну з'явиск, і з'явиско попередне зємо причиною, те що за ним йде — наслідком; наслідок сам стає причиною в відносінах до дальшого з'явиска. Вплив причини виявляєть ся у переміні, коли переміна скінчилась, продукт її зветь ся наслідком. Але, щоб переміна утворила ся, потрібне існування у натурі якоїсь сили, яка відносить ся не до феноменів, а до нуменів. Через те, що ми маємо тільки неясне передчуття реальности речі самої в собі, то балакати про таку нуменальну причину — *causa efficiens* — діяльну причину — є зайва річ. Оборонці волевого з'ясування з'явиск кажуть що звязок між волевым імпульсом і подією в наслідок його не єть звязком самого послідування, бо ми свідомі в своїй силі, не спробувавши її ділання. Се почуття сили, злучене з актом волі, є неначе б то знаття апіорне, попередня досвіду певність того, що ми маємо змогу утворити рух; значить воля є більш, аніж *causa materialis* — вона єть діяльна причина. Далі вони кажуть, що одна тільки воля є діяльною причиною, що у неживій матерії нема здатности ви-

кликати в собі або навкруги себе переміну, що усі переміни, які утворюють ся не людською волею, викликають ся волею вищої істоти.

Але, залишаючи розмову про *causa efficiens*, треба сказати, що воля є тільки *causa materialis*. Попередним з'явиском тут є бажання, дальшим рух — і без досвіда ми не мали б розуміння про звязок між сими з'явисками. Коли б у нас з роду були паралізовані нерви і мускули атрафовані, то певно ми не признавали б бажання за фізичну силу. До того між актом волі і рухом стоїть безліч перемезних актів, волевий імпульс повинен зробити вплив на безліч твердих і рідких матерій, поки утворить ся скороченне мускула, значить про безпосередний звязок між волею і рухом жадним чином говорити не можна, звязок тут такий само, як бачимо і між рештою феноменів. Причиною істновання з'ясування волею з'явиска та що наші свідомі рухи самі — звичайні для нас випадки звязку між причиною і наслідком, а наш розум має завжди нахил полекшити собі уявлення незвичайних фактів і через те він з'ясовує собі з'явиска за типом відносин між волею і мускульним рухом. А тим що кількість часу між волевым імпульсом і рухом дуже мала, хоч і не нулева, то нерозвинений інтелект бачить ріжницю у звязку волі і руху, рівняючи до звязку між проявами переміни у неживій натурі. Се інстинктивна філософія людського духа на перших ступенях його розвою, і сила сеї теорії не в доказах, а в тому, що вона відповідає вимогам незрілого розуму. Оборонці сеї теорії становлять доказом справедливости її те, що розум не має змоги уявити собі діланне матерії на матерію. Але історія філософії дає доказ, що філософи Греції — Фалес, Гіпном уявляли собі таке діланне, а Картезіанці з другого боку не мали змоги уявити собі діланне духа на матерію. Взагалі здатність або нездатність уявити собі яку ідею не може бути доказом справедливости або непевности її, бо можна бачити тисячі прикладів того, що можливе для одного, неможливе для другого і навпаки. Ся теорія дуже стара, як се сказано вгорі, таким способом з'ясовували собі з'явиска фетішїсти, що, не маючи змоги знайти законність між проявами, становили за кожною річю фетіша і він вважав ся за причину усіх перемін в натурі, далі сих фетішів стало меньше, як от у Греків, і вони своїх богів помістили на верх гори Олимпа; куди трудно досягнути, значить звідкіля не зручно вже було мішати ся у щоденне життє людей, яке могло йти само собою; далі з Олимпа а у інших народів з других недосяжних місць боги-вигнанці втікли на далекі зорі, а на решті астрономи прогнали їх і звідтіля; тоді

лишила ся можливість антропоморфної духової істоти, що звичайно не втручаєть ся в звичайне життє, а на се потрібно особливих випадків. На решті за причину з'явиск вважають невідому реальність, що про її істнування маємо тільки неясне передчуттє, балакати ж про її властивости і вступати з нею в відносини ми цілком зрікаєм ся.

Таким способом віталісти заводять нас до часів фетішизма і думають користувати ся тим методом до досліду найсложніших з'явиск!

Я думаю, ми цілком висловили справедливу думку, відносячи в горі відродженнє віталізма до з'явиск виснаги в *fin de siècle*.

Причинок до пізнання будови проводу кормового у п'явки лікарської.

Написав Іван Раковський.

Відомо, що кишка середня проводу кормового п'явки лікарської переходить в долішня за посередю т. зв. „лійки“. Моқіп-Тандон¹⁾, що перший написав докладнішу монографію п'явок, зовсім не входив в близші подробиці того переходу; згадує лиш, що в тім місці: „est present un sphincter“, а рисунок, що він подає, єсть зовсім недокладний. Представляє він як при самім початку 11-ої пари бічних пуклавин кишки середної зачинаєсь долішня в формі рурки повигинаної, при самім початку навіть досить сильно з'уженої. Лійка широка і коротка. Brandt і Ratzeburg²⁾ перші звернули увагу на те, що кишка долішня починаєсь двома бородавочковатими пуклавинами, а помежи їх входить до середини лійки, в формі узкої рурки: „Der mittlere Theil der elften Magenabtheilung geht nach hinten in einen trichterförmigen Fortsatz über, der sich in den Dünndarm fortsetzt, in der Mitte des Anfangs des Dünndarms aber mit seinem mittleren, durchbohrten Theil als kleiner walzenförmiger Vorsprung (Pfortner) in die Höhle des Darmes hineinragt. Der Dünndarm beginnt mit einer kleinen, schwach zweihöckerigen Erweiterung, verengt sich dann etwas, etc.“

Високо Поважаному Папу професорови д-рови І. Нусбавмови, що під его проводом переводив я всі дослідн, і котрому завдячую можливість користаня з літератури, нехай мені вільно буде зложити на сьому місці найсердечнійшу подяку. Рівнож дякую і Високо Поважаному Панови Професорови Іванови Верхратскому за поданє рускої термінології.

¹⁾ Moquin-Tandon: Monographie de la famille des Hirudineés, a Paris 1827 avec VII planches.

²⁾ Brandt und Ratzeburg: Medicinische Zoologie etc. II. Bd. Berlin. 1833.

Опісля однак се спостережене пішло в забуте; загально придержувано ся погляду Moquin-Tandon-a і послуговано рисунком поданим в его праці. Навіть Vogt і Yung в своїй: „Traité d'anatomie comparée pratique“, не звернули зовсім уваги на ті бічні пуклавни кишки долішної, а і в иньших також новійших підручниках зоологічних і зоотомічних¹⁾ представлявано кишку долішну в формі рурки, що єсть впрост продовженням кишки середньої.

Вправді Braun²⁾ згадує о тих пуклавинах словами: „letzterer (der Enddarm) entspringt mit einer herzförmigen Auftreibung etc.“, але рисунок поданий зовсім хибний, бо значить пуклавини в противнім положеню (звернені в долину) а zarazом представляє їх так як коли-б знаходились в певнім віддаленю від початку кишки долішної.

Henking і Leuckart не застановлялись над тим також блізде. Перший³⁾, в спеціальній праці над проводом кормовим п'явки лікарської пише, що кишка долішня зачинаєсь серцюватим розширенням, куди входить від сторони хребетної тісним отвором згадана лійка: „es tritt uns nun in der Mittellinie des Körpers der bekannte Trichter entgegen, welcher mit seiner engen Oeffnung dorsalwärts und nach hinten gerichtet ist und dort in den Dünndarm überführt (Fig. 1, 2, 6, tr.). Was schliesslich den Dünndarm anbetrifft, so beginnt er, wie bekannt, im Grunde des Trichters, mit einer herzförmigen oder zweiohrigen Aufweitung“. Другий³⁾ згадує о пуклавинах тільки при нагоді.

Видимо отже, що ні оден з дотеперішних авторів не описав блізде тих пуклавин кишки долішньої, як також відношеня кінцевої части кишки середньої до початкової части долішньої.

Не звернено також відповідної уваги на будову гістологічну тих частий, на їх ролю фізіологічну та на їх значене морфологічне. Не від річи отже буде подати до відомости результати дослідів, що належить до сих питань, тим більш що п'явка лікарська, яко звіря дуже звичайне, єсть надто часто предметом студий зоотомічних,

¹⁾ Н. пр.: A. Lang: Lehrbuch der vergleichenden Anatomie 1894.

J. Kennel: Lehrbuch der Zoologie.

Claus: Lehrbuch der Zoologie, давнійші і новіші виданя.

²⁾ Braun M. Das Zootomische Practicum 1886.

³⁾ Henking: Darstellung des Darmkanals vom Hirudo. Festschrift zum 70. Geburtstage des Prof. Dr. Leuckart 1892.

⁴⁾ Leuckart: Die Parasiten des Menschen 1894. I Bd. L. V.

а в підручниках зоотомічних (Vogt і Yung, Braun, Mojsisowics і т. д.) згадані відносно ви більше або менше хибно представлені.

Що до самої „лійки“, то долішній її кінець, цівковито видовжений і міцно з'ужений входить від сторони хребетної до кишки долішньої (фіг. 2.) тим способом, що проникає насамперед в масу ткани лучної (лучноткани), яка вповняє просторонь помежи обома, в перед зверненими мішочковатими пуклавинами кишки долішньої, при чім загинає ся луковато в напрямі спідної сторони пявки, як то видно на фіг. 2. Відношене кінцевої частини кишки передної до перегородки лучноткани, що відграничає згадані пуклавини кишки долішньої, видно найліпше на рисунках 3, 4, 5, 6, що представляють прорізи поперечні через пуклавини.

І так на перекрою попровадженім у верху пуклавин (фіг. 3.) бачимо рівні майже що до великості сьвітла пуклавин і лійки (в середині межи ними) відділені значною скількістю лучноткани.

На перекрою з околиці трохи більш долішньої (фіг. 4.) видимо, що мішочки зблизились до себе, так, що внутрішні їх стіни стикають ся творячи якби перегородку поміж сьвітлами обоїх пуклавин; від сторони хребетної знаходимо значно вже менше сьвітло лійки. Фіг. 5. представляє перекрій, через околицю ще більш в долині положену, де лійка загнувшись в сторону спідну пявки проникає помежи обі пуклавини враз з частиною лучноткани, що їх окружає. На дальшій (ф. 6.) бачимо, що сьвітла лійки і перегородки вже нема, однак на стороні хребетній бачимо взнесену з сильно розвиненою в тім місці лучнотканню, покрите фалдами подібно як і ціле нутро пуклавин. Єсть то перекрій поперечний через згрубілість, що почавши від кінця лійки тягнесь досить далеко в долину, мовби дальший тяг перегородки; на стороні долішній она дуже слабо розвинена.

У внутрі лійка як також кишки долішньої враз з пуклавинами знаходять ся, як відомо, сильно розвинені фалди. Фалди ті перебігають в лійці більше або менше рівнобіжно, здовж осі проводу кормового; в пуклавинах рівнож як і в кишці долішній перебігають они спірально, о чім вже спомінають Brandt і Ratzeburg — і звичайно сильніше розвинені.

Найміцніше однак они розвинені на березу отвору лійки, де звіщують ся у формі розгалужених платів звернених до внутра сьвітла кишки долішньої.

Згадані фалди довкола отвору лійки дали мабуть Brandt-ови і Ratzeburg-ови причину до думаня, що лійка входить до середини

пуклавин в формі вільної рурочки: „als ein walzenförmiger kleiner Vorsprung (Pfortner)“.

Згідно з описами Moquin — Tandona, Vogta і Yunga і інших, знаходять ся на кінці лійки сильно розвинена мускулятура (sphincter). Сягає она від берега отвору досить високо в гору (значно повисше пуклавин) і єсть досить зложеної будови. Тут під наболонею перебігають цілі вязанки волокон мязів, що виступають особливо сильно у підстави фалдів, до котрих також дістають ся, займаючи на перекроях їх середню вісь. Із внї волокна повздожні окружені перетеном волокон мязів келових або окружних, зложених з вязанок филиасто повигинаних і посплітаних із собою. Помежи вязанками мязів (мускулів) колистих видимо також тут і там знов і групи волокон мязів подовжних.

З причини зігнення лійки, колисті вязанки мязів (мускулів), на берегах отвору уложені під кутом прямим майже, до початкових вязанок. Те саме відносить ся і до мязів подовжних.

Тому то на перекроях подовжних dorso-ventral-них (хребетно-черевних) бачимо як поперечні з початку волокна мязів лійки укладають ся що раз то скіснійше, в кінці переходять в зовсім майже поземо уложені волокна, що колисто окружають кінцеву часть лійки.

Крім тих подовжних і колистих волокон мязів є також справдешні скісні, ті однак слабше розвинені. Всі ті три роди волокон мязових розгалужають ся дуже часто і лучать ся із собою за помочю галузок (фіг. 7.) в наслідок чого творить ся густа сіть мязів, що очевидно причинаєсь до побільшення сили зворника (sphincter). Згадані повисше пуклавини мають також сильно розвинену мязню (мускулятуру), зложеною з мязів подовжних і колистих. Помежи волокнами мязів зворника (мускулів сфінктра) відріжняєм одні т. зв. рурковаті збудовані по типу, властивим мязам в тілі павки: заосмотрені в внутрі осею з плязми некорчливої, з ядром, на внї знова — коровою частею корчливою, зложеною із сповних з собою волоконцець (fibrillae), а другі без тої плязматичної осі, але утворені виключно з волоконцець (fibrillae), сповних з собою субстанцією міжволоконною. Ту мусимо додати, що відносить ся до мускулятури кишкн середної, то Vogt і Yung, кажуть рішучо, що тая їх не має: „nous n'avons pas reussi à distinguer dans les parois stomacales la presence de fibres musculaires admises par plusieurs auteurs“ — а старали ся се витолковати тим, що з причини сильної мязні (мускулятури) тіла, мускулятура проводу кормового зовсім злишна. Але опісля Leuckart заперечив сему, а хибний погляд Vogta

і Yunga толкує тим, що волокна м'язів (мускулів) в кишці середній дуже слабо розвинені, бліді і без ясного поля в середній — чим відзначають ся волокна м'язів тіла — з тої то причини, думав Leuckart, волокна ті могли легко не звернути на себе уваги знаменитих дослідників.

Але й спостережене Leuckarta вимагає малого спростованя. Справді мускулатура кишки середньої досить „скупа“ але виступає дуже виразно, особливо на препаратах забарвлених гематоксиліною Деляфьєльда і еозиною (фіг. 8). На тих препаратах можемо розрізнити докладно три роди волокон: одні справді без ясного поля в середині, другі рішучо рурковаті, більшість однак займає яколи-б посереднє місце т. є. мають вісь хоча доволі невиразну. Але і в ґрупах волокон м'язів тіла а іменно подовжних, знаходимо також ті три роди волокон — тільки в відворотнім відношенню: значну більшість становлять ту волокна рурковаті, між ними однак знаходимо цілі комплекси волокон без того поля, з проміром далеко меншим ніж рурковаті, при чім цілі ґрупи тих волокон окружені спеціальною широкою, ясною спільною основою лучнотканною; вкінці тут і там спостерегли сьмо волокна посередні (фіг. 8).

Внутро проводу кормового вистелене високою циліндричною наболонею. Здаєсь, що на кінцях фалдів взагалі, а на фалдах що окружають беріг отвору спеціально, бува она трохи висша як де інде. Клітини наболони осмотрені при підставі дуже виразними округлавими ядрами. Vogt і Yung кажуть, що наскірень складаєсь з дуже малих комірок: „elles sont tapissées d' un epithelium de très petites cellules en pavé“ — а Leuckart виражаєсь вже докладнійше, кажучи, що наболонь по більшій части циліндрична.

Вже Leuckart зазначив, що перша пара мішочків бічних кишки долішньої у род. *Haemadipsa* і *Clepsine*, знаходить ся в тім самім місці у п'явки лікарської, де знайдуть ся описані мішочковаті бічні пуклавини, рівнож Asajiro Oka¹⁾ в своїй найновійшій праці про п'явок японських подає рисунок проводу кормового Оробделлі на котрім бачим, що з численних пуклавин мішочковатих кишки долішньої, перша пара має навіть той сам напрям, що описані пуклавини мішочковаті у п'явки лікарської і нема сумніву, що суть

¹⁾ Asajiro Oka: On some new Japanese Land Leeches (*Orobdella* nov. gen). Tokio 1895.

они останком бічних пуклавин кишки долішньої, анальогічних пуклавінам на кищі середній; а фізіологічним їх призначенем єсть, принаймні у п'явки лікарської помагати зворникови (сфінктрови) в замиканю отвору лійки. Бо коли корм, що єсть в кищі долішній, виповняє пуклавини, збільшає їх обем, через що світло кінця лійки, що переходить власне в стінці помежи пуклавінами мусить ся зменшити, зглядно щільно замкнутись. До тої самої ціли служить сильно розвинена мускулятура і єть волокон мязних зворнику (sphincter) а також луковато зігнена лійка як рівнож згрублість і фалди на берегах єго отвору.

Всі ті факти анатомічні толкують нам тим способом фізіологічну властивість помічену вже давнішими зоологами (гл. Brandt u. Ratzeburg: Medicinische Zoologie. 1833), що власно корм (кров віссана) виповняючи кишку долішню з надзвичайною лиш трудностю може перейти до середної, при штучнім тиску на долішню часть тіла п'явки.

Поясненя до рисунків.

Фіг. 1. Лійка і часть кишки долішньої з пуклавінами. Велич. прир.

Фіг. 2. Перекрій дороевентральний (хребетночеревний):

- а) кінцева часть кишки середної (лійка); б) мязи (мускули) подовжні; в) мускули поперечні; д) мішковата пуклавина; е) фалди.

Фіг. 3. 4. 5. 6. Перекрої поперечні, для показаня відношеня між кінцем лійки а пуклавінами.

Фіг. 7. Перекрій бічний. Єть волокон мязів подовжних, окружних і скісних в зворнику (сфінктрі).

Фіг. 8. Перекрій поперечний: а) часть кишки середної; б) часть групи мязової, що належить до мязні (мускулятури) тіла; в) фалди. В групі мязовій (б) бачимо більше число волокон рурковатих, деякі з ядром (д), тут і там між ними бачим волокна посередні а в самій середині замітна група волокон нерурковатих з ослонкою спільною. Довкола кишки середної бачимо також ряд волокон зложених з всіх трех родів. е) наболонь (epithelium) з комірок циліндричних з ядрами.

Фіг. 2. рисована камерою, ocular N. 3, system N. 2, C. Reichert; на висоті 11 см. від підстави, при всуненім тубусі.

Fig. 1.

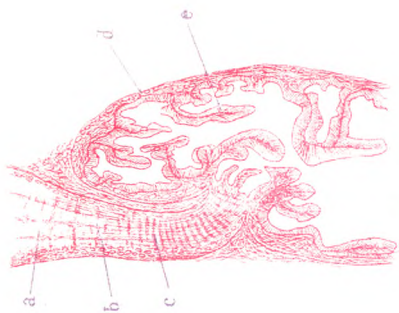

Fig. 2.

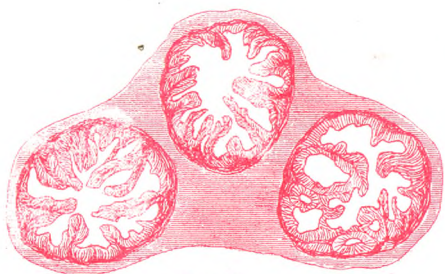

Fig. 3.

Fig. 4.

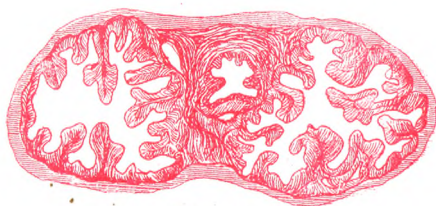

Fig. 5.

Fig. 6.

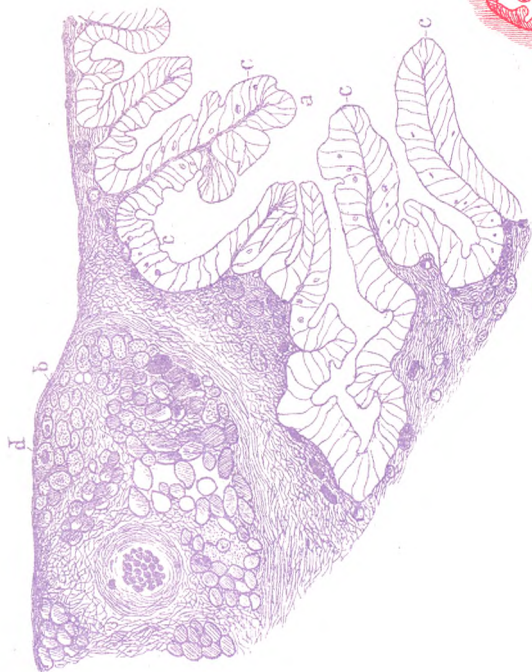

Fig. 8.

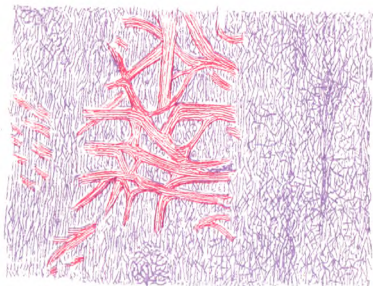

Fig. 7.

Miscellanea.

Нові археологічні знаходи в Києві.

В Києві майже що року трапляють ся важливі археологічні знаходки, що свідчать про вельми давнє історичне життя міста і про істнованнє на його місці селитьб за часів доісторичних. Дві подібні знаходки, що трапили ся недавно, звернули на себе особливу увагу, хоча наукове значіннє їх далеко нерівне.

На весні 1895 р. міністерство скарбу придбало собі великий ґрунт на Кудрявськїм переульці (в крайнїм закутку Старого Києва) що-б заснувати там гуртовий склад вин. На тїм ґрунті був кусник якогось давнього валу, що треба було до пня скопати. Один тамошній археолоґ-дилетант д. Кібальчич видруковав з сього приводу ряд статей¹⁾, де доводив, що наслідком знищеннє валу буде невіднадгородна втрага для руської археолоґії. Знищений вал д. К. називав північним бастіоном валу, насипаного в. к. Ярославом, що прикрив собою останки якогось доісторичного городища, „може бути, давнього Птолемеївого Азагоріума, звістного околицним мешканцям під назвою „Загіря“ (sic). Бажаючи, яко мога, нагородити втрагу, д. К. зробив подрібний опис знищеного валу, знайдених тамже, при розкопуванню, могил (одної спільної, яку він назвав „славянською спільною боевою могилою“ і кількох окремих, де покійники були поховані без труни) і декотрих річей з каменя, кости, рога і бронзи. До статей додані були малюнки — з самого ґрунту, знищеного валу і згаданих в статі річей. На

¹⁾ В часописи „Жизнь и искусство“ ч.ч. 215, 229 і 236.

останку д. К. висловлював бажання, аби на тім місці була збудована церква над спільною братерською могилою оборонців Старого Київа, пам'ятник Ярославу Мудрому, школа його імені, музей давнини або щось такого... лише не державний гуртовий склад спиртових напоїв.

Статя д. К. звернула увагу різних вчених товариств в Петербурзі і Москві, а предсідатель московського історичного товариства навіть звернув ся з запитанням до київського історичного товариства Нестора-літописця. З сїєї нагоди на засіданню товариства Нестора-літописця 15/27 жовтня проф. В. Б. Антонович прочитав реферат¹⁾, де внясняв цілковиту безпідставність висловлених д. К. догадок. Вал, про який іде мова, не має жадного звязку з валами Ярослава, бо місце сих останніх і межі їх добре відомі. Самий вигляд валу показує його пізнійше походження. Сам д. К. зве його бастіоном; але-ж бастіоном зветь ся певного роду кріпость, прилажена для вживання пальної зброї. Скопаний вал, дійсно, представляє з себе таку кріпость, і д. А. на підставі документовних джерел і стародавніх плянів уважає його за руйновище від величезного валу, що оперізував ціле місто і був насипаний фельдмаршалем Мініхом року 1736. Думку про істновання під сим валом доісторичного городища д. А. відкидає, але згоджуєть ся, що промежок в насипу, коли-б він був цілком сконстатований, міг би служити доказом того, що вал насипали двома заходами. „Братерську могилу“ д. Антонович вважає просто спільною могилою мешканців, вигублених за часів одного з татарських нападів, а окремі могили, без трун, нащадками жидівського кладовища, що істнувало в сій місцевости (на Кудрявцю) в XVI в. Що-ж до знайдених річей, то не відкидаючи давньої дати деяких з них, д. А. каже, що про те-ж вони не мають важного наукового значіння. Се, як каже д. А., розріжені побутові річи, що належить до різних доб історичного життя, без хронологічного звязку одної з другою; такі річи знаходять ся скрізь в культурних ірунтах в тих кутках Київа, що були заселені з-давен (Старий город, Поділ, Плоський участок)... Недавно дуже уважливий і тямущий збірач старовини В. Ч. Хвойко, доглядаючи за каналізаційними роботами на Подолі, зібрав багату колекцію стародавніх річей і між ними — в значно більшім числі і різнороднійших

¹⁾ Реферат сей надруковано в часописи „Кіевское Слово“ ч.ч. 2.798, 2.806 і 2.807 і особною відбиткою, а також має бути уміщений в „Чтеніяхъ“ київського історичного товариства.

типах, — подибуєть ся багато річей, цілком подібних до перечислених д. К.

Реферат В. Б. Антоновича викликав цілий ряд статей д. К. (в часописи „Жизнь и искусство“) де він з запалом, вартим ліпшого діла, силкував ся оборонити свої гіпотези і понизити авторитет В. Б. Антоновича; ми не вважаєм потрібним викладати тут зміст сих статей. Опріч статей д. д. А. і К. з'явились ще дві замітки д. д. Завитневича і Щербини. Д. Завитневич¹⁾, що висліджував самий вал, коли його розкопувано, законстатував під шаром насипаної землі (глина) шар чорнозему, що представляв з себе так званий культурний ґрунт, — се свідчило, що та місцевість була заселена досить довгий час; але знищений вал д. З. вважає мініхівським „ретраншементом“ і, як доказ, додає до своєї статі плян Київа 1745 р., де змальовані мініхівські фортеці.

Д. Щербина²⁾, вважаючи на плян Київа 1695 р., висловив догадку, що мініхівський вал в тій місцевости було насипано на місці ще давнішого валу (литовського періоду), по його думці, того, що зветь ся в документах „Пробитим валом“ і що, можливо дуже, був огорожою замку київського католицького бискупа (місце, де був той замок, десь на Кудрявці, з певністю не звісно).

Таким робом єдиним позитивним наслідком наведеної полемики був вимін думок про одне не розважене питання історичної топографії Київа.

Незрівняно важнішою з наукового боку була друга археологічна знахідка, про яку подав звістку В. Б. Антонович на засіданню товариства Нестора-літописця 17/29 грудня. Ще року 1893 В. Ч. Хвойко робив археологічні досліди при розкопуванні в двох приватних ґрунтах на Подолі, на Кирилівській вулиці. Обидва ґрунти лежать по части на низині, що була колись прибережною стежиною, по части на сумежному узгір'ю. В 1893 році розкопували низову частину обидвох ґрунтів. При копанню були знайдені кремінні відбівані знаряддя разом з кістками мамута, що належали принаймні до чотирьох індивидуумів. Знайдені річи, як вияснив професор геології П. Я. Армашевський, лежали в глибині 6, 7-ох сажнів від поверхні „в сірих пісках післяледового віку, що містили в собі невеликі кругляки ріжних родів“. Зверх пісків лежав шар, піскового суглинку завширшки коло 1 сажня, прикритий також льосом товщиною 4 сажні“. На думку пр. В. Б. Анто-

¹⁾ „Кіевское Слово“, ч. 2826.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1895, ч. 11.

новича, знайдені річи представляють сліди давньої осади палеолітичного періода і навіть „фабрики“ камяного знаряддя, про що свідчать знаходки разом з знаряддем нуклеусів і цілої купи креміння. Знаходка ся становить найдавніший слід істновання людей на території Росії і може бути поставлена поруч з дуже нечисленними (не більш, як 6) знаходками такого роду в Європі¹⁾.

Р. 1895 Хвойко розпочав вдруге свої археологічні досліді на тих же ґрунтах, але вже при розкопуванню горової частини їх. Про знаходки, що трапили ся на сей раз, читав свій реферат д. Антонович. Тут знайдено було: куча кухонних останків їжи завдовжки 3 саж. а вглиб і вширки 1 с., що мала в собі багато ріжних черепашок (*unio pictorum* і *anadonta cugnea*), кістки вола, дикої свині, оленя і бобра, примітивні огнища (печи) (31), се-б то точки, з твердо втоптаной землі, покритої попелом, вугіллем і останками якоїсь їжи, печі для випалювання посудини (5), що представляли з себе ніши, де склепінне, стіни і діл було вишпарувано червоною глиною, що тримала ся на рештованню з деревляних кілків; в одній печи знайдено пять посудин ріжної форми і величини, — всі вони стояли трьома поверхами один над одним. Опріч сього знайдено багато ріжної зброї з креміння, оленячого рогу і кісток, багато глиняних черепків від посудів ріжного виробу, починаючи від найгрубших, з лихой глини, без ніяких орнаментів і кінчаючи чудесно виробленими з твердої глини і примішки товчених черепашок, гарно орнаментованими і розмальованими. Знайдено також труну з кістяком в сидячім положенню; кістяк невеликий на зріст, типу долихоцефаличного, біля нього знайдено маленьке горнятко з слідами охри в середині, сокірка і кілька напівобточеного каміння. Невелике число камяної зброї і переважна більшість рогової і кістяної каже віднести сю нахідку до кінця камяного періода, а присутність жовтої фарби в похоронній посудині дає можливість зачислити її до т. зв. скитського часу.

Річи, подібні до найдених тепер д. Хвойком, знаходились і 1876 р. в печерах коло Кирилівського монастиря, недалеко від місця сучасних археологічних дослідів. Дуже можливо, що печери були зимовим житлом для початкових мешканців Київва, а узгірє вповдовж Кирилівської вулиці було місцем лїтнього перебування їх табору.

¹⁾ Звістку про сі археологічні досліді пр. Армашевського і Антоновича надруковано в скороченім викладі в „Щоденнику російських природознавців і лікарів“ ч. 17, в „Записках Київського Товариства Природознавців“ 1895 ч. 1, і в Записках наших т. III.

Далі демонстрував д. А. декотрі з найдених річей, а також малюнок художника Сьвятославського, що представляв, на основі зроблених дослідів, табор першочасних людей. Своїх археологічних дослідів д. Хвойко ще не скінчив і розпочне їх знову на весні 1896 р.

В. І.

До історії німецького права на Руси Литовській.

Низше ми подаємо документ, вийнятий з Метрики Литовської. Се — надання дідича села Бацикович, Якуба Немировича р. 1469 свому дякови Федорови вйтівства в с. Бациковичах¹⁾. До вйтівства він додає дві волоки ґрунту; вйт має осаджувати людей, а їм обіцюєть ся шістьнадцять літ „волї“. По скінченню волї, ті, що осіли, мають давати таку данину: по двадцять грошей чиншу, по два корця вівса, по 2 курки і полукіпок яець. Речинець збирання данини — звичайний в західних руських землях день св. Мартина. Новооселені мусять також відбувати і тяглу службу „подлуг обычая землі“. Важне тут те, що сам дідич надає вйтові право суду з вйнятком декотрих „члонков“, що „выняты“ на право земське. Що до свого дідича вйт обовязаний ставати узбровним на вйну, коли в тім буде потреба дідичеви.

Сеї документ, вписаний в книги, як видно — дуже не поправно, цікавий з багатьох поглядів. Ми мало знаємо документів, надто-ж давнійших, даваних приватними особами. Для потвердження всякої справи — дара, купна, продажу і инш. звертались до в. князівської канцелярії і вона давала „привилей“, „листи“ або „потвердження“, що під звиклим пером в. князівських писарів приймали одноманітні форми. Безперечно і сеї документ, коли-б його було подано для потвердження в. князю, то й він мав би звичайну форму „привилея на осаду мѣста, торгъ и корчму“ або „привилея на вйтівство“ і доконче „з ласки наше“ і т. д.; внутрішній підклад справи сховав ся-б від ока історика. Тепер же — сеї документ дуже виразно вказує на те, що дідич міг вільно порядкувати своїми ґрунтами, як приватною власністю²⁾; він міг оселити свої землі на німецькім праві, не питаючи на те королівського дозволу

¹⁾ С. Бациковичи — коло Мельника, на Підляску, на північній окраїні української території.

²⁾ Проф. Владимирський-Буданов на підставі в. князівських надаць не признає істновання інституту приватної власности земельної в часи до Улії, див. його „Помістя Литовсько-Руської Держави.“

і надати настановленому ним війтови право суду. Очевидячки королівські привилеї приватним особам на осадженне міст були здебільшого лише потвердженням *post factum*, може бути, скорійш нотаріального, ніж адміністраційного характеру.

Документ сей цікавий ще й тим, що є чи не найдавнішою з звістних досї вказівок для Підляся про розповсюдження німецького права в маєтностях приватних осіб.

Якуб Немирович надає війтівство в своїм селі Бациковичах служебнику Федору з всіми доходами на вічність. В Купятині 23 червня 1469 р.

Во имя Боже станься. Дошулевски (sic) вѣчныи памяти я Якуб, а звлаца Янов сын Немировича и дѣдич в Бациковичах, чиню знакомито всем и посполитым знакомить будучю. Яко убачачи новое звѣтзство, которыи миѣ вѣрно служил речоный Федоръ дѣякъ через нѣкоторыи долше часы, для того я Якуб, маѣки своеже Малкарѣты з допущеним, даю, и даю (sic), и напишю, и запишю реченому Федорови войтовство вѣчное и надвѣчность дѣдизства села моего Бациковичов; и запишю ему двѣ волоце в груде кореня нового, почон от реки Каменки аж до границ Чертеевскихъ так далеко, яко есть межи сусѣдми; тежъ остров, почонши от границы речоное Каменки ажъ до границы Борятинское и Туренское сторонами двѣма, а с третие стороны аж до дороги, которая дорога идетъ из Бацикович аж до Мелника, а стороны четвертое ажъ до дороги, которая дорога идетъ от старого тивуна Конаха долиною по дорожку, што идетъ до Боратинца. Ещю даю и запишю ему вчинити рыбники в рецѣ Каменки, гдѣ колвек может учинити от выспу своего до нашего берегу для воды и вжитку рыбного, на котором высше толко борти на себе заховаячи. Которыи войт маєт посадити люди, давши им волю до шестнадцати лѣтъ, а коли высидят шестнадцат лѣтъ воли, ино мають тын люди платити циншу по двадцати грошей, и по дву корци овса, и по двою кур, и по полукопью яецъ на святой Мартин в рок и мають робити подлуг обычая земли. Войт маєт людей судити немецким правом майтборским и маєт на себе брати вину, которая сказана будетъ там жо, правом майтборским, третий пѣнязь, вынявши нѣкоторыи члонки и суды, которыи суть захованы на право земское; и которыи вонт естли нам або нашимъ намѣстникомъ и инымъ парсунамъ был бы у нѣкоторых члонках або в рѣчах винен, тогды неинако, толко правомъ преречо(ны)мъ майтборским маєт быти сужон. И дозволяем ему волное паствы, вод, дерева на будоване и на его потребы вси,

заецн ловити и птахи ловити. Которое воитовство и вси рѣчи на-
знаменованы будеть держал, имѣл и трымал на вѣки вѣчно п тое
воитовство и вкнаречо (?) можеть продати, заменити, даровати, за-
ставити, как налѣпи ся къ его пожитку будеть видено обротити,
и мает мое дозволене подарованя нареченого воитовства. Преречо-
ный Ѳедоръ и его наслѣдкове мают нам и наслѣдком нашим слу-
жити тим обычаем, ижъ с нами, або з нашими на воину с кушею
у панцѣрю з обончом и с прилбицою на нашої страни служити
и на иньи службы на своем кони добрем не мает быти готов, толко
будеть потреб на воину. Тижъ, коли ся пригодит вказати тот при-
вилей перед нами, або перед нашими наслѣдки, тогда вядячи (sic)
его и прочетши, тогда мает быти ему ворочан безъ его кожного
накладу. А тое писано в Купятине, в понедѣлок назавтра по святой
Марыи Макгдалене¹⁾, лѣта Божьего тысяча чотыриста шестьдесят
и девятого. А притом были: врожоныи п шляхетный Миколай Со-
коловский, Станиславъ и Мартин Карекый, братья рожоныи Павел
Суходолский, Войтех Скибневский, тежь братья рожоная, Сепетко
Яблонский и иных мног[o] добрых людеи к тому, коли есми тую
печат свою привѣсилъ.

*Метрика Литовська Московського Архива Мійістерства Спра-
ведливости, книги судних справ, N. 3 f. 21.*

Подав М. Д.

Секретна місія українця в Берліні р. 1791.

Під таким титулом проф. львівського університету Др. Б. Дем-
бінський відчитав 7/XII н. ст. минулого року в польськiм „Істо-
ричнiм товариствi“ реферат про документи, що знайшов він в тай-
нiм архiвi берлинськiм. З них дови́дуємо́сь, що в квітні 1791 р. до
міні́стра Герцберга звернув ся Капніст, conseiller de la cour et emp-
loyé de la fabrique, просячи тайно́ї авдиенції, і на ній в імени своїх
земляків, роздражнених утиском і кривдами уряду, просив у Пру-
сiї (тоді сподівали ся її війни з Росiєю) помочи. Герцберг не дав
на се рішучої відповiди, вказуючи на се, що справа війни ще не-
рiшена (зміст переговорів відомо з його листу до короля, де він
здає справу з сiєї авдиенції), і король похвалив таке поступованне
в своїй відповiди до нього, вказавши на те, що як би війна поча-

¹⁾ Тут мусить бути помилка: 1469 р. Маріі Магдалини було в суботу.

лась, від самих Українців буде залежати, яке становище займе до них Прусія.

Такий короткий зміст сих документів. Капнист (не названий на імя в документі) був, безперечно не хто иньший, як звістний автор „Ябеди“, від р. 1787 „главный надзиратель кievскаго шелковичнаго завода“, а що був маршалом шляхетським (від р. 1785 кievським губерніяльним), то справді міг якесь поручення від української шляхти дістати. Правда, з того боку — якіхось політичних протестів — він нам досі не звістний, але й взагалі його громадська роля з тих часів відома нам дуже мало, а що був тоді ще чоловіком молодшим (уродивсь р. 1757), не утертим житєм, то міг в ті часи належати до категорії Українців, що „при всіх науках і в чужих краях обраченіях зістали ся козаками“ і на російській уряд вовком дивились, як характеризовала Катерина одного з претендентів на булаву — Скоропадського. Досить собі пригадати, як сильно, з яким запалом прорвали ся автономічні ідеали на Україні, а у шляхетства спеціально, під час комісії уложенія (1767 р.)¹⁾, ті прохання „зіставити їх на тім же, як гетьман Богдан Хмельницький з усім українським народом приступив до держави всеросійської і затвержені всеросійськими монархами умови (статї) в непорушній цілости“, і „звеліти вольними голосами разом з військом Запорозьським вибрати гетьмана“, щоб зрозуміти, як живі були на Україні в другій половині XVIII в. елементи незадоволення з нівеляційної політики уряду, і що вони не могли скоро зникнути, не вважаючи на заходи урядових сфер аби „сі провинції найлекшими способами привести до того, щоб вони „обрусьїли“ й перестали дивити ся як вовки в лісі“. І хоч Румянцев дуже добре розумів українську шляхту, коли писав Катерині, що як всі ті протестанти зістануть ся без служебної карієри, а натомість „благонамѣренныя и сею болѣзнію самовладства и независимости не зараженныя“ будуть користати з ласки цариці і дійдуть рані і урядів, то й протестанти, „маючи завєгди велику охоту до рані, а особливо до пенсії, скоро переменять свої гадки й поступованне“, але на се треба було часу, и межі людьми „ослѣпленными любовію къ своей землицѣ“, як їх характеризував той же Румянцев, мусіли ще довго держатись „розвращенныя мысли“ и „закоренѣлыя предразсужденія“, вилившись на останку в звісній елегічній строфі полтавського дяко-

¹⁾ Про се див. матеріял згрупований у Теличенка — Сословныя цужды Малоросіянъ, К. Старина 1890 кн. VIII і IX і Соловєва — Исторія Россіи т. 27, гл. I і II.

ненка про „вічної памяти Гетьманщину“. І на початку XIX в., як видно з слів сердитого автора „Замѣчаній о Малороссіи“ було немало „неблагомыслящихъ и козацкимъ запорожскимъ духомъ на поенныхъ“ людей, що встоювали за нероздільність і автономність края. А хоч з сих „предразсужденій“ не виходило в політиці нічого важного, одначе для характеристики тодішньої громади вони дуже важні і ся місія Капниста з того погляду дуже цікава, що можна лише подякувати польському ученому за ту находку і побажати, щоб як скорше побачили світ ті документи. Заразом звертаємо увагу людей, що мають можливість студіювати архивний матеріал з тих часів, аби звернули увагу свою на сей момент — р. 1791 (час взагалі дуже мало висліджений) і на ті круги, де тоді повертав ся Капнист, аби сей цікавий факт на ґрунті тогочасних відносин українських вяснити.

М. Грушевський.

„Слово о полку Игоревѣ“ в перекладі Йосифа Левіцького.

Не для поетичної ані для мовної вартости, а яко причиною до характеристики сего писателя друкуємо тут єго переклад двох перших розділів „Слова о полку Игоревѣ“, доконаний 1839 р. Переклад немудрий, мова мішана, хоч має декуди інтересні чистонародні звороти і форми. Обік впливів російських взірців віршових очевидний також декуди вплив Котляревського, піднесений вже д. Коцовським (Зоря 1886, стор. 416), нпр. у таких зворотах: „Редедю що зарізавав сьміло“, „Бували часто по дорогах“ і т. і. Рукопис сего перекладу, в двох списках писаних рукою Левіцького, находить ся в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові. *І. Ф.*

Пѣснь о полку Игоревѣмъ сложенная при концѣ XII. вѣка (1202), написана стародавнимъ тогдашнимъ Русскимъ языкомъ, теперкажъ въ XIX. вѣцѣ (1839) на Галицко-Рускій языкъ переведена стихами.

Не было бы краснó почати
 Старыми, брата, разъ словы,
 Всѣ трудны повѣсти сказати
 О полку Игоря святы?
 Початижъ тую пѣснь якъ было,
 Як дѣяло ся на той часъ,
 А не якъ Бояну ся снило. —
 Бо Боянъ еели взялся разъ

Кому пречудну пѣснь творити,
 Погнался мыслевъ межъ лѣсы,
 Орломъ пѣдъ облакъ му взлетѣти,
 А сѣрымъ волкомъ по земли.
 Якъ стямимъ си минувши лѣта,
 (Якъ рыцарь край воевалъ)
 Коли сварнїи бывали, чваль,
 Тогда соколѡвъ десять зъ свѣта
 На стадо лебедѣи пускаль:
 Котрому ся сѣимати вдало
 Насампередну зъ лебедѣи,
 Тому незмѣнно тожъ пристало
 Спѣвати пѣснь свою якъ стѣи.
 Старому Ярославу-сѣ пѣло,
 Мстиславу Храброму потомъ,
 Редедю що зарѣзалъ смѣло
 Передъ Касожскимъ то полкомъ,
 И красному Святславъ Роману.
 Но братья! Бѣянъ не пускаль
 Соколѡвъ десять, мимо стану
 На стадо лебедѣи не гналъ.
 Свои же вѣщи пальци сручнѣ
 До струнъ живѣйшихъ прикладал,
 Котрыми Князямъ славу стучнѣ
 На голосъ, тоны выправаль.
 Почнѣмъ росказъ ѡтъ Владимира
 Старого, дажъ до Игоря,
 Що оумомъ взнѣсъ ся Богатыра,
 А сердце вправиль до огня;
 Наполненъ духомъ крвавой славы,
 Провадиль полкѡвъ храбрыхъ честь
 Во половецкія державы
 За землю русскую во мѣсть.

ГЛАВА II.

Тогда на солнце Игорь ясне
 Позрѣлъ и видѣлъ густъ туманъ,
 Котрымъ то воинство нещасне
 Прикрыте было и весь станъ.
 Рече же Игорь ко дружинѣ:

Дружино, братіе мой!
Не лѣпшежъ быти всѣмъ намъ нынѣ
Порубанымъ, якъ въ плѣнъ ити?
Сѣдайможъ вразъ на борзи кони,
Позрѣти на нашъ синій Донъ!
Захгѣлось князю воевъ въ погони
До донскихъ перейти сторонъ
Затмила думка о томъ очи,
Же неба видѣти не мѡгъ;
Сказаль: Менѣ ся коньче хоче
На поляхъ половецкихъ вмигъ
Копьѣ сломати вразъ съ тобою,
Храбрѣйша, славнѣйшая Русь!
Самъ наложу тамъ головою,
Иль шлемомъ зъ Дону водъ нашіюсъ.
О Бѡяне! нашъ соловѣю
Старыхъ, минувшихъ южъ часѡвъ,
Абы ты тую намъ надѣю,
Той полкъ славнѣйше самъ воспѣлъ
Скачá якъ соловѣй въ дни маја (sic!)
По древу мысленнѡмъ въ конецъ,
Пѡдъ облакъ ты оумомъ лѣтая,
Вѣкамъ свивáль бысъ славнѣ вѣнецъ,
Бѣгаја (sic!) за троповъ Трояна
Полями до высокихъ горъ.
Тобѣ тогѡ то внуку Пана
Спѣвати Игорю той хоръ!
Сокѡлы вѣхрѣ не рвалъ до сгону
По надъ широкія поля;
Кавки же стадами ко Дону
Бѣжатъ повѣтромъ безъ числа.
Тобѣ то Бѡянъ вѣщій было
Воспѣти, внуче Велесовъ!
Вотъ Кіевъ, славовъ зазвонило,
А кони ржутъ ю за Суловъ:
Трублятъ всѣ трубы Новгородá,
Въ Путивлѣ знаменá въ походъ,
Ждетъ Игорь брата Всеволода.
Рече му Буй Туръ Всеволодъ:
Ты Игорю, единый брате,
Одинъ свѣтъ свѣтлый ты менѣ,

Святславичи мы оба, знати!
Сѣдлай же кон'и борзы,
Готови въ Курску на передѣ
Осѣдланныи ждутъ мой,
Куряне свѣдомыи къметѣ
Пѣдѣ трубами повѣти всѣ,
Колысанныи во шелѣмахъ,
Воскормленныи кѣнцемъ копья,
Бували часто по дорогахъ,
Имъ знана вывозѣвъ стопѣ,
Ихъ луки туго напруженны,
Открыты тулы смертныхъ стрѣлъ
И шabl'и чисто выостренны,
Якъ волкъ въ дугахъ всякъ скаче смѣлъ,
Собѣ ко чести прирученны,
Но славовѣ кобѣ самъ князь гремѣлъ.

Наукова Хроніка.

Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського.

М. Владимірській-Будановъ — Полѣвствя литовско-рускаго государства, К. 1889 — 3, ст. 52.

— *Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ. К. 1892, ст. 30.*

— *Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в., К. 1893, ст. 83.*

М. Любавскій — Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-рускаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, историческіе очерки, Москва, 1893, ст. VIII + 884 + C + VI + карта.

— *Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ, Спб. 1894, ст. 46.*

Ө. Н. Леонтовичъ — Очерки исторіи Литовско-рускаго права. Образованіе территоріи Литовскаго государства (на другій окладѣ — выпускъ первый) Спб., 1894, ст. XI + 393.

— *Словесный типъ територіально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1895, VI і VII, ст. 366 — 403 і 1 — 20).*

J. Wolff — Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, Warszawa, 1895, 4°, ст. XXV + 698.

I.

Я вже мав нагоду занотувати той рух і роввій, який останніми роками можна помітити в студіїванню русько-литовської держави, в дослідях над історією й правом в. кн. Литовського. В одній з попередніх книжок „Записок“ я був подав огляд літератури, викликаної розправою проф. О. Вершадського про право спадку в праві русько-литовським (т. IV), а др. Левицький (т. V) — огляд розправ з сфери права карного. В сій моїй статті я хочу оглянути серію розправ про право державне, про державний і громадський уклад в. кн. Литовського, і з цього боку.

Студії проф. В.-Буданова становлять з себе кожна особну цілість, а сполучені єдністю теми — володіння землею; перша з них — про маєтності шляхетські (упривилієване володіння) з'явилися в т. III Чтеній кїївського історичного товариства, друга — про форми володіння землею у селян в „Кїївському збірнику“, виданому р. 1892 на користь голодних, третя — про право володіння селянське в т. VII Чтеній (четверту розвідку — про право родичне, друквана в IV т. Чтеній) в перекладі уміщену недавно в Часописи Правничій — 1895, IV — автор не включив в сю серію). Автор користав переважно з друкованого матеріялу (для першої студії ужив невидані ще записи Литовської Метрики з часів в. кн. Казимира, заповів одначе на далі збірник актів з історії володіння землею на Україні); студії єго майже позбавлені апарату цитат і поток і дають передо всім аналіз і екзегезу належних текстів, переважно з XVI в., коротко й скрупюлятно переведену.

Виключно на основі друкованого матеріялу написані і праці проф. Леонтовича. Автор їх ще в 60-х рр. виступив двома розвідками в сфері р.-литовського права (про Руську Правду і Литовський Статут і про селянство р.-литовське в період статутів). Його нова праця — історія русько-литовського права — задумана в великім маштабі. Чималий том, названий в горі, має своїм предметом лише історію сформовання території в. кн. Литовського і огляд її складових частей. Як зазначає автор в передмові (с. 6) своїй праці, мав він „звести до купи все зроблене для нашого питання в працях російських і польських істориків і по можности перевірити се питання документальними датами на основі джерел і монографій“. Тож єго „Очерки“ мають характер детального зводу дат, обтяженого екскурсами в сферу літератури предмета і широким апаратом бібліографічним. Цілком иньший характер має єго друга робота — „Словный типъ“ etc. — се щоб так сказати — побіжний *сoup d'oeil* на питання, що може служити лише резюме дальшої, детальної студії, на вірець „Очерків“, хоч автор і зве сю роботу „продовженням „Очерків“.

Перші глави „Очерків“ (друкованих в Журналі Мін. Нар. Просв. за р. 1893—4) Леонтовича з'явились рівночасно з працею д. Любавського (в Чтеніях московського товариства історії), опертою, навпаки, переважно на матеріялі недрукованім — Литовської Метрики, особливо перших книжок її, до статутових. Праця єго задумана широко — окрім огляду територіяльного укладу в князівства і провінціальної адміністрації багато місця дано студиям над суспільним укладом, історією станів. Друга розвідка єго є властиво рецензією праці проф. Леонтовича, викликаною полемічними замітками того.

Широка праця Юзефа Вольфа стоїть в тіснішій звязку з його звісною книгою *Ród Gedymina*. Нова книга його не є властиво розправою,

а підручником для справок — уложена в порядку альфавету, представляє собою звод документальних дат, уложених майже без пояснень і аргументів. Тут зачінаємо й її, бо ж предмет її також дотикаєть ся державного устрою в. князівства і стоїть в ближшій звязку з розправою проф. Леонтовича.

По сіх вступних увагах перейдемо до ближшого огляду поодиноких розправ, і особливо двох більших праць дд. Любавського і Леонтовича.

- II.

Територіяльний склад в. кн. Литовського є предметом двох праць „Очерків“ проф. Леонтовича і „Областного д'їлення“ д. Любавського, де він займає дві перші частини, чи „очерка“; обидва понереду дають короткий огляд сформовання, себ то прилучення поодиноких земель до в. князівства, потім — складових частей кожної землі; тут одначе ріжниця — проф. Леонтович спеціально заняв ся княжими „дільницями“, опустивши адміністраційний поділ, д. Любавський звернув увагу на останній, далеко менш даючи місця волостям князівським і панським.

Проф. Леонтович розпочинає свою працю коротким загальним оглядом сформовання в. кн. Литовського і преходить до прилучення руських земель; схарактеризовавши загально сей процес, він потім вертаєть ся ще до нього в главах, присвячених поодиноким землям. В сій справі користав він переважно з літератури сього предмета, а хоч в ній мав він добрих провідників, та метода роботи — йти за готовими висновками, не перевіряючи їх джерелами, яку ми помічаємо тут, як і по деяких інших частях праці проф. Леонтовича, частенько приводить його до недокладностей і помилок, тим більше що тут приходять ще часом і недогляди. Так на с. 17 напр. читаємо, що „вся політична й громадська діяльність давніх Литвинів обмежалась тісними границями незначних сільських волостей і громад“ (пор. с. 40) — такий погляд, ледви чи можна повторяти (за проф. Антоновичом) і в такій категоричній формі, уважаючи на факти, наведені проф. Дашковичом (с. 10 і далі): факти союзів литовських громад і князів, певної солідарности їх починають ся з початком наших відомостей про політичне життя литовських народів, а про попередні часи не можна казати за браком відомостей. Вже під р. 1215 Іпатської літописі знаходимо ми вказівки на існування якоїсь гегемонії між литовськими князями, а дінастичні звязки, про які маємо звістки з самого початку XIII в., очевидно вказують на політику, що переходила за межі поодиноких волостей.

На с. 18 читаємо, що „литовські традиції надають Рингольду підбитє деяких дрібних володарів литовських, волостей а також сусідних

руських земель“ — тут стільки помилки, що така роля Рингольда є догадкою ученого (Монографії В. Антоновича с. 24), бо в традиції литовській князівство литовське існує ще до нього, а прилучення руських земель починається з Срдивила (Літопись вид. Нарбутом с. 4), а Рингольду надається лише перемога над Святославом кнївським і иньшими (с. 67), так що нема жадної певної причини надавати Рингольду якусь спеціальну роль в утворенні литовського князівства. На с. 36 про початки сполучення за Рингольда у д. Л. говорить ся вже категорично. За те на тій же с. 18, трохи низше факту дається колорит догадки: „Витень і Гедимин, як думають, сини Путувера“ (с. 18).

На с. 41 д. Л. категорично говорить про „збирателїв Литовської землі, що робили в сїм напрямі незалежно від князїв рода Миндовга (Мінгаїло, Скірмунт)“ і цитує проф. Антоновича (с. 23), але в того читаємо зміст літописних легенд, що закінчується словами — „Звісно, й сї відомости, навіть в такій простійшій формі, не можуть уважатись певними в деталях і варті уваги, як свідцтво пізньої традиції, яка вказує, що в половині XIII в. був загальний рух багатьох литовських вождїв на Русь“, а проф. Дашкевич навіть і такого значіння за тими легендами не признає (Замѣтки с. 21). На с. 55 д. Л. говорить: „в літописях є вказівка про існування осібного Дрогичького князівства“, цитуючи д. Андрияшова (Очерк Ист. Волын. з с. 46), але д. Андрияшов покликається тут лише на Татищєва і Кадлубка, бо в літописях про те нема нічого. На с. 122 читаємо: „безпосередня („прямая“) залежність Полїся від Литви почалась вже за Миндовга й закінчила ся за Гедимина переминою в головних волостях руських удільних князїв литовськими“, цитовано Антоновича (с. 25), у того сказано, що „пинські князї признавали зверхність Миндовга. В Іпатській літоп. (с. 543), що є тут джерелом, сказано лише, що князї пинські під час боротьби Данила з Миндовгом „ниѣяху лєсть“, і що Данило лише силоміць примусив їх взяти участь в поході. Та таке становище просто могло бути результатом географічного положення Пинщини між двома дужими сусїдами, без всякої належності до Миндовгової держави. Та й в самого д. Л. на с. 206 вже читаємо, що о полєв. XIII в. „зміцнив ся вплив волинських князїв в Турово-Пинських князівстві“. Для Турово-пинської землі моментом, з якого можна напевно говорити про її належність до в. кн. Литовського, є надання її Наримунту, що невідомо коли стало ся, так що, коли д. Леонтович на с. 124, за Вольфом, кладе єго на р. 1318, то се не більше як комбінація, що не має жадної міцної підвалини — лише легенду про Гедиминів похід на Волинь і Кнївщину.

Я не буду спинятись на дрібних недоглядах, *lapsus calami*¹⁾ які випадало б поправити в *corrigenenda*, зауважу ще дещо важніше. Так на с. 76 читаємо, що Слоним стає особнім князівством з к. XIII в., коли Гедимин дав Слоним з Керновом Монивида. Тим часом виступає він, як князівство, й перед тим, бо під р. 1281 стрічаємо Василька Вослонимського: хоч може тоді був він князем титулярним, то все таке значить, що до того князівство те істнувало. Так само проминено князівство Волковийське (кн. Гліб під р. 1260). Що ж до князювання Монивида з к. XIII в., то на се нема жадних вказівок, бо не знаєм нічого за тодішні волости Гедимина. Так само без жадної підстави на с. 92 говорить ся, що Минск прилучено остаточно за Витеня, коло 1300 р.; *terminus non post quem* — та й то доволі хиткий — згадка за Гедиминного посла кн. Василя минського під р. 1326.

Про Київ д. Л. висловляєть ся так, ніби він від р. 1202 і до татарського знаходу належав до галицько-волинських князів, відділив ся від Волині „за ближших наступників Данила“ (с. 206—7), а після Батиевого знаходу Київською землею, як і давніше, правили руські князі, за ханськими ярликами (с. 183). За відповіддю й поправками відсилаю читача до IV і VI глав своєї книжки про Київ; тут тільки зауважу, що д. Л. нещасливо полемізує (с. 183) в Стадницьким, не зрозумівши добре ані єго слів, ані текста літописи, де патякаєть ся, що давніше Литва платила дань князям руським, а Ольгерд підбив сю Русь собі, як то й Стадницький толкує.

На с. 349 д. Л. висловляє здогад, що разом з Болоховцями виступав галицький Звяголь, а не той що на Случи; але з текста Іпат. л. (с. 555—6) зовсім ясно, що се Звягель на Случи (в сусідстві Корця — там мало зійти ся з Данилом військо Миндовга); на с. 349 д. Л. каже: „на вільній території Понизя були теж иньші колонії — Возвягляне, Сьмоць, Потетерева...“ — се хіба лише *lapsus linguae* (Потетерева на Понизю).

Щоб не протягати своїх уваг, закінчимо ще парою заміток про Поділе. На с. 360 д. Л. говорить, що „Казимир р. 1349 заволодів літописним Понизем“ і далі — „разом з Понизем, що було західною окраїною Подільської з. (на схід від р. Стрипи... до Серета), прилучив до Польщи Казимир також иньші окраїнні волости західнього Поділя — Теробовль і Стінку“. Передо всім Понизем звано Подієстрове не тільки до Серета, як то видко з Іпат. л. (с. 525), де Бакота виступає на Понизі,

¹⁾ Напр. с. 71 (поділ Дреговичів на землі — князівства Пинське і Туровське в XI в.), 84 (Товтивил), 96 (Ізислав), 272 (*idem*), 317 (р. 1383, пор. с. 374), 324 (Стожок — не належить до найдавніших осад, бо відомий з кінцем XIII в.) і т. и.

і тим підтверджується звичайний погляд на нього, як на цілу південно-східню країну Галичини, значить до Калюса (Інат. с. 527). Про завоювання цього всього краю Казимиром ми не маємо найменших дат; є тільки вказівка про Теревовль і Стінку в наданню Спитку з р. 1395. Стінка нам не відома (Стінка в Злочівській, вказана в Archiwum Sanguszków і прийнята д. Л., ледви чи підійде сюди задалеко на схід; д. Л. говорить ще, що Szczepca згадується в умові з р. 1366, але це мабуть lapsus calami), вістається Теревовль — він з своїм повітом пізніше займав посередню роль між Галичиною і Поділем і звичайно зачислявся до першої; з того можна вивести, що подільські аннекси Казимира не включалися в границі пізнішої Подільської землі.

На с. 377 проф. Леонтович полемізує з „недавно висловленою доволі сміливою гіпогезою“ — висловленою у д. Любовського гадкою, що Поділе дано було Спитку як земля литовська, а не польська, — звучи її „історичною фата-моргана“. Проф. Леонтович, звісно, може згожуватися з тим поглядом чи ні, але зауважу, що він не так недавній, бо висловив його ще Каро (Geschichte Polens. III р. 202—3), а прийняли окрім Смольки, про якого згадує д. Л., ще В.-Буданов (Населення с. 80), Барбашов (Витовт с. 147). Думка ця й не так абсурдна (див. Барское староство с. 22) і Ягайло не потребував бути доконче ідіотом, як висловляється др. Ан. Левицький, а на його покликується проф. Леонтович, щоб дати Спитку Поділе, як землю литовську, бо певне що в руках Спитка була вона безпечнішою, як у Витовта. Але доволі про се.

Переходячи до праці д. Любовського, зауважимо, що історії сформування Русько-Литовської держави дано тут далеко менше місця („Очерк“ I, ст. 23—60); автор перевіряє виводи літератури джерелами і на сих будує свій огляд. тож і недокладностей тут ми не знаходимо. Можна зауважити хіба, що, оповідаючи про боротьбу за Волинь в р. 1370—82, він проминає похід Людовика 1377 р., через що й не дається читачеві докладного розуміння тієї справи (с. 39), так само в оповіданню Поділе проминає боротьбу р. 1433—1443 і говорить ся лише про дипломатичні суперечки (с. 59—60). На с. 48 lapsus linguae про прилучення до Литви т. зв. верховських князівств: виходить, ніби прилучено було їх за Ольгерда, тим часом як на с. 48 і далі докладно означено часи їх прилучення.

За історію галицько-волинської спадщини (с. 39) д. Любовський дістав нотацію від проф. Леонтовича (Очерки с. 218, 226); закинути треба справді категоричний тон в справах гіпотетичних, суперечних. Ще одна увага — в новітніх розправах про польсько-литовську боротьбу XIV в., де іде мова про трактат 1366 р., покликаються ся, за Філевичом, на зміст її, поданий в „Скарбці“ Даниловича (N. 432), тим часом як

є й текст її in extenso, виданий д. Чучинським в Kwartalnik'у historycznym (1890, III) — на се було вказано вже в моїй книжці про Київщину (с. 48).

Годить ся зауважити, що обидва дослідники згоджують ся в своїх поглядах на процес сформовання в кн. Литовського — обоє підкреслюють його добровільний характер. Се, звісно, не новина — такий погляд стрічаємо й у попередніх дослідників. Особливо на се кладе натиск проф. Леонтович: „піддавання їх власті литовських князів творило ся не підбиваннем, а „приязнею“, з усього видно — при помочи самої ж людности, що бачила в литовських вождях оборонців (принаймні в перших часах, до зближення Литви з Польщею) спокійного розвою її внутрішнього життя“ (Очерки с. 30, Областное дѣл. с. 27, Къ вопросу с. 377 8). Тут проф. Леонтович розтягає те, що ми бачимо на Поділля на інші землі. Нічого не можна сказати принципіально против такого погляду, безперечно — в Литві була атракційна сила для руських земель, тільки в переведенню сього погляда треба ухилитись від натягань і виставляння гіпотез в формі фактів — такий характер одначе мають виводи про добровільне прилученне Пиньщини (с. 23, пор. 123), Берестейщини (с. 123, пор. с. 23),¹⁾ по часті й Брянщини. Жалувати треба також, що ніхто не застановив ся над питанням, в чому та атракційна сила полягала, а при тим не зауважив на факти громадського руху проти князів в XIII в. Д. Любавський, правда, в недавній рецензії на працю Каманіна (Ж. М. Н. П. 1895, VII, с. 229) заявив, що він не признає такого факту, але замовчати, хоч би не згоджуючись, в студиях над утворенням Литовської держави його не годилось.

III.

Огляд формовання в кн. Литовського — взагалі слаба сторона праці проф. Леонтовича. В своїх студиях над князівствами, з яких склали ся землі в період литовський, він перевіряє старанніше літературу джерелами, тож і недокладности стають далеко рідшими. Він властиво, як сказано, має вислідити князівства удільні в в. кн. Литовським і в кожній землі зазначає такі князівства. При тим означає він походження кожної князівської фамілії, її маєтности й їх долю в XIV—XVI в. Генеалогічні питання заводять його часом далеко, так що являють ся

¹⁾ Спочатку д. Л-ч за Андрияшовим висловляє здогад, що Берестейщину прилучено без боротьби з людністю, на с. 123 оперуючись на се, вже ніби на факт, д. Л. припускає такі ж відносини до завоювання литовського у людности польської; текст Стрийковського, на який покликають ся тут автор, не помагає нічого.

значні екскурси, які доволі слабо зв'язані з властивою задачею праці; такими екскурсами багата особливо глава про Волшиь (с. 259 — Чорторійські, 274 — Корецькі, 333 — Збаражські і ин.); проф. Леонтович виправдуєть ся з свого закиду в своїй другій праці (Сосл. тип) тим, що князівства ріжнились відповідно до генеалогії своїх князів: не однакове становище й права займали Гедиміновичи і литовські князі не з Гедиміновичого дому, давні князі руські й емігранти московські; се він обіцяє вяснити в дальшій, а поки вістаєть ся непевність, щоб удалось князів на такі генеалогічно-правні категорії поділити, коли початок багатьох родів непевний або цілком не відомий.

Головними провідниками д. Л. в справах генеалогічних і династичних були праці Вольфа і Бонецкого. Ряд поправок до єго виводів в сій сфері дав д. Любавський в своїй рецензії (Къ вопросу), теж не будемо на їх спинятись. Він справедливо вказав на те, що д. Леонтович не відріжняє властивих князівств від маєтностей і навіть від держав, які князям давали ся на однаких правах з не-князями, а також на те, що, багато трактуючи про характер удільний тієї чи иньшої волости, він не означає докладно, які власне ознаки характеризують княжий уділ і відріжняють від панських і боярських „вітчин“ і „внслуг“. Проф. Леонтович відповів на се, що се не входило в задачу сього тому, що воно прийде далі, але такі вирази як: такі то князі згадують ся „власне в значінню удільних князів“ (с. 91), „удільне значінне такого то уділу відновлюєть ся“ (с. 76), потрібують дійсно вяснення, що таке власне „удільний князь“, „удільне князівство“, і екскурси в сферу князівських прав і ознак, що не раз подибуємо (напр. с. 65—6, 90, 129, 134—5 і т. п.) вказують, що й сам автор потребу такого вяснення відчував не раз в своїй праці, хоч може й не досить виразно. Що до ознак, якими в вище згаданих екскурсах характеризує д. Леонтович удільних князів (титул „з ласки божої“, істнованне прибічної ради і урядників, роздаванне привилеїв, суд над місцевою людністю і т. п.), то їх взяв під розвагу д. Любавський в своїй рецензії (с. 380—6) і признає, що вони не становлять типових ознак удільного князя і не відріжняють його від иньших груп властителів в князівстві. Проф. Леонтович відповів на се, що „еволюцією шляхетських *libertates et jura* більші пани — властителі підняли ся самі до „господарів“, стали на рівні з князями, що не втратили одначе тим жадного з своїх прав“ (Сословний тип с. 19). В сій розвідці він одначе не вясняє типових ознак „удільних князів“, як і взагалі не спиняєть ся над ріжними групами властительської верстви.

Тут до речі буде згадати про один документ, що уживає проф. Леонтович в своїх характеристиках удільних князів (с. 232—3) — розумію

фундаційну грамоту Любарта 1322 р. (видану в Архіві Ю.-Зап. Росії ч. I т. I, N 46 і VI N 1) акт, що мав би дуже важне історичне значіння, як би був певний що до автентичності. Одначе автентичним признати його неможливо: досі він вістаєть ся одиноким актом Любартового князювання на Волині до 1340 р., тим часом як иньші джерела нічим не дають про те знати; при тім самий текст його вказує на пізнійший час: мова значно пізнійша (особливо від слів: паки же snadнейшого ради отпраованя хвалы божое); епископ луцький зветь ся луцьким і острожським — титул пізнійший; означення власти і прав епископських, що пригадують „Устав Володимира“, виразно свідчить, що грамота укладалась не в княжих, а в церковних сферах; думаю навіть, що й докладне означення меж маєтностей вказує вже на пізнійші суперечки ґрунтови. Нарешті, дата недокладна: 6830 р. не був семим індиктом.

І ще увага. Королеву Бону д. Леонтович трактує, як одну з останніх заступниць удільного устрою. Я не буду говорити тут за її становище в в. кн. Литовським, бо ж д. Л. ще має далі вяснити становище удільного князя, а скажу про маєтности подільські, бо д. Л. називає її „останнім відгомоном удільної системи на Поділю“ (с. 393), уважаючи на її Барську державу. Мушу зауважити, що Барська держава кор. Бони не стоїть в жаднім звязку з давнюю удільною системою, що Бона володіла Барщиною в записі суми (як до неї Одровонжи) і права її комбінують ся з прав державця з деякими спеціальними правами, уділеними по аналогії з старостами подільськими — розумію право роздачи земель з записею певних сум (див. Барское староство с. 287, 291); становище кор. Бони в Барщині треба об'ясняти на ґрунті польського державного права, як воно прикладало ся до Поділя.

Щоб покінчити з „Очерками“ проф. Леонтовича (по деяким спеціальним питанням ми ще до неї звернемо ся) треба звернути увагу ще на деякі технічні її недостачі (по часті занотував їх вже д. Любавський в своїй рецензії). Такими з'являють ся екскурси, часом полемічного характера, що хоч і звязані з темою, але властиво мали б увійти в другі відділи праці, напр с. 188 — питання про адміністративну єдність Київської землі, с. 313 — теж про Волинську землю — що належить вже до адміністративного поділу в. кн. Литовського, якого в сій праці д. Леонтович властиво не трактує, або с. 210 — про умову Любарта з Казимиром. Далі, незручний спосіб цитовання; замість безпосередньої цитати на джерело, знаходимо вказівки на ту чи иньшу монографію, що сама по собі в тій справі нічого не дає, часом застаріла; випадкові цитати на книжку, де те чи иньше питання зачіпаєть ся лише по дорозі, замість більш спеціальних оброблень — як напр. на підтверження того, що

Клецк був одним з головних центрів Дреговницької землі XI—XII в. цитується Starożytna Polska (с. 145), а в справі відділення Волинського князівства в к. XI в. — Філевич (с. 205) і т. п. Такий брак вибору в відповідних джерелах заводять часом до недокладностей, які напр. на с. 122 читаємо, що „литовські традиції кладуть на 1160 р.“ нахід Скірмунта на Полісе (цитовано Балінського), тим часом як в „литовській традиції“ (Літонісь вид. Нарбутом) похід сей не датовано.

Бібліографічні вказівки займають багато місця в праці проф. Леонтовича, подекуди дає він і більші реєстри бібліографічні, але тим цілковитої повноти бібліографічної не доходить, хоч подає й багато зайвого (на сей закид — про зайве — з боку д. Любавського проф. Леонтович дуже образився — Сословний тип с. 14, але він правдивий). Д. Л. не скористав з деяких новітніх монографій, які безпосередно належать до трактованих у нього питань — напр. Любичський синодак уживає він в давнім обробленню замість нового (д. Зотова), не знайшли ми в нього розвідок д. Лінниченка, що вийшли ще до виходу „Очерків“ (про літературу галицької історії, про боярську власність), розвідки Іванова про Волинь XIV в. Нерозбірне покликування на менші відповідні праці наводять на гадку, що й література, яку д. Л. вписує в бібліографічних своїх реєстрах, не простудієвана ним, і то часом праці важні, а то тим більше шкода, що власне проф. Леонтович головну вагу кладе в своїй праці на студіювання літератури й іронізує над д. Любавським (с. 218—9), не зовсім справедливо за брак такого студіювання.

З рештою зводна робота, яку замислив д. Леонтович, була б при сучаснім становищі науки дуже корисною. Для того ж щоб стала вона такою, було б дуже пожаданим, аби автор переглянув її; особливо того вимагають часті, що належать до процесу сформовання в. князівства. Відомости про княжі волости, зібрані старанно, залагоджують незадоволену потребу такого огляда. Для княжих генеалогій дає новий матеріял нова праця І. Вольфа, що могла б буги ужита при таким переробленню, тепер же генеалогічні студії д. Л. не мають характера останнього слова науки.

IV.

Заговоривши про працю д. Вольфа, скажемо кілька слів про неї. Як сказано було вже, се є як би продовження його попередньої праці — *Ród Gedymina* (1888), де він оглянув генеалогії Гедиміновичих потомків. Нова праця розширює границі студій — обіймає всі князівські роди в. кн Литовського. На вступі автор дає коротку замітку про титул княжий (р. XIX—XXI), де повстає проти погляда (висловленого Барто-

шевичом) про різницю між титулом князя і князь (по польську *książe* і *książ*), та що князь означало взагалі родовиту особу, великого пана, і ставить тезу, що князями були лише потомки династій. Автор поділяє отже відповідно тому князівські роди в. ки. Литовського на кілька груп (князі литовського роду: потомки литовських колишніх, що панували там — аж до к. XIII в., і князі з роду Гедиміна, князі рускі — з династії полоцької, смоленської, черингівської, туровської; князі прихожі — з Московщини (династії сі властиво належать до одного роду з руськими династіями в ки. Литовського) й татарських родів; по дорозі висловляє автор гадку, що всі княжі родини Рюриковичів (ліше б їх назвати родом Володимира Св.) ледви чи можуть виходити від одного предка, а мали своїми предками також його родичів-свояків, що приїшли з ним; не цінаючи тут самого Рюрика, треба зауважити, що ми між княжими родами руськими абсолютно не знаходимо слідів яких інших династій крім рода Ігоря — Святослава — Володимира, так що той згодом зайвий.

По тому йде огляд княжих родів в. ки. Литовського уложеній в порядку алфаветнім — часть перша праці (с. 1—632); часть друга, значно менша (с. 635—698) містить в собі огляд татарських — нехрещених родів (с. 635—646), далі замітку про князів осад на волоськім праві (с. 647—8), огляд родів, що несправедливо уважають ся княжими (псевдо-князів, як каже автор, — с. 649—688) і нарешті поправки й долатки. Короткі замітки про татарських виходців та про волоські осад не мають цікавості — автор для першої користав з Мухлінського й Ярошевича, для другої — з розправи А. Стадницького. Тим часом міг би автор докладнійші відомости про осад волоські знайти в книжці Липницька про Галичину, а про татарську колонізацію була нераз мова в новітніх працях про Витовта і про литовські події з к. XIV і початку XV в.; автор ледви чи обійшов ся б тоді такою догматичною згадкою, що „Витовт з походу на Дін, вчиненого р. 1397, сировадив багато Татар на Литву, дав їм ґрунти в воеводстві Троцькім на р. Ваці“ і т. д., бо справа колонізації татарської далеко не представляєть ся так просто (див. Барское староство с. 28).

У вступній замітці до „псевдо-князів“, автор вертаєть ся до поставленого вже вище загального питання про початок князівських родів і висловляєть ся так: „з подробиць, поданих в II-ій частині, переконаємось, що всі дійсні князі, принаймні до другої половини XVI в., все титулювали ся князями, ніколи не зпускаючи того титулу; натуральним виводом з того буде, що всі, хто в згаданім періоді виступає без титулу князівського, князями не були.“ На думку автора лише з кінцем

XVI в. почали укладати ся фальшиві виводи від княжих родин різних генеалогій, хоч, з другого боку, він уважає Люблинську унію моментом, коли князівський титул тратить багато в своїм значінню, під впливом ідеї шляхетської рівності, а значнійші роди змінiali від сього часу свій титул на княжа.

Такий рішучий вивід автора про початок княжих родів міг бути ґрунтовним в такім разі, колиб всі роди, що уважає він за дійсно князівські, можна було б вивести напевно від династій; тим часом у автора самого лишаєть ся група князів невідомого початку — таких родів рахує він звиш тридцяти (р. XXIV—V). Але звертаючись і до тих родів, що автор згрупував в вище означені групи, й тут знаходимо деякі непевні. Візьмем наприклад князів Чарторийських; у автора стоять вони (р. XXII) в групі Гедзминовичів, як потомки Константина Ольгердовича. Звертаючись до генеалогії їх, бачимо, що автор основуєть ся на відомості московської генеалогічної статі XVI в. „Начало государей Литовских“ (Полное собр. лѣтоп. VII с. 253); автор зауважає при тім, „чи батько їх (князів Чарторийських з 1440 р.), цілком незваний князь Василь (за якого каже те „Начало“), що міг пробувати в Чарторийську на Волині, і князь Василь, син Константина Ольгердовича, — одна особа, на то нема сучасних відомостей, але то правдоподібно“ (с. 18). Отже, як бачимо, сам автор уважає приналежність Чарторийських до Гедзминовичого рода лише правдоподібним, а не певним; інші дослідники зовсім не признавали тих претензій Чарторийських справедливими (дивись про се ширше у Леоптовича Очерки с. 259 і далі). Таких родів, що за їх початок лише можна з певною правдоподібною догадуватись, знайдесть ся й більше, а при істнованню цілих груп таких непевних і цілком не звисних, чи можна напевно сказати, що всі князі в. ки. Литовського були потомками династій, і що несправедливе уживанне княжих титулів з'являєть ся з кінцем XVI в.?

Безперечно, праця д. Вольфа багато зробить для прояснення генеалогічних питань в. ки. Литовського, що знову мають не послідне значінне для рішення декотрих питань державного й суспільного устрою тієї держави. Автор зібрав не лише друкований матеріял, але користав також і з рукописних джерел, і праця його представляє багатий звод документальних лат. Треба одначе зауважити, що міг би він той багатий матеріял де в чім трохи ліпше, що до укладу своєї праці, ужити. Так автор звичайно не робить витягів з своїх джерел, не тільки друкованих, але й невиданих, і то позбавляє читача можливости самому оцінити важність того чи иншого доводу. Іноді знову автор сам безпосередно на верше джерело не покликаєть ся, а вказує на посередні джерела або

ту чи иньшу працю; як се утрудняє контролю, легко зрозуміти. При тім дуже лаконічний спосіб викладу робить часом неясним мотивування автора і не дає можливости більш свідомо прийняти його висновки, розрізнити певне від можливого.

Возьмім наприклад генеалогію кн. Друцьких. Читаємо, що про князів Друцьких з XIII—XIV в. маємо лише уривкові відомости, ідуть звістки за Семена Друцького й Дмитра Друцького, цитата з Стрийковського; годилось вказати, що остання звістка приходить в русько-литовській літописі, звідки її взяв Стрийковський; автор зауважає: „обидва ті факти належать до непевних. Більш певне, що 1339 р. кн. Іван Друцький брав участь в поході Татар на Смоленськ.“ Тут не зазначено виразно різницю між першими — цілком легендарними звістками, й останнею — певною. Далі згадуєть ся між иньшою кн. Гліб Друцький або Брянський, цитата — Карамзин, а у Карамзина значить ся, що Друцьким названо того князя в доволі баламутній повісті, і се годилось би занотувати. Говорячи про рід Михайла Друцького, автор відсилає читача до генеалогій уложених Хмировим. В уступі про лінію молодшу тотожність Митка Зубревицького з князем Дмитром Сокірою зістаєть ся доволі непевною, автор нічим її не доводить; взагалі висловляєть ся так маломовно, що треба добре передумати той уступ, аби зрозуміти, на чім полягає аргументація автора.

Я спинив ся на сїм прикладі, аби вказати, як спосіб представлення утрудняє легке орієнтування для читача й користання з багатого матеріяла, зібраного автором. Правда, більш ясне і прозоре представлення річи, вигіднійше уложений науковий апарат значно побільшив би розмір сієї праці, але тяжка робота, вложена в неї, варта того. У всякім разі книжка д. Вольфа стає неминучим і дуже корисним підручником в справах, що дотикають ся княжих генеалогій в кн. Литовського. Було б дуже добре, коли б шановний автор проробив би подібну роботу тепер ще й над важнішими, видатвійшими родами боярськими — панськими в кн. Литовського.

V.

Комплексе князівств, з якого зложилась держава русько-литовська, уклав ся з часом в схему її адміністративної системи. Адміністративному поїю в князівства присвячує другу частину своєї праці д. Любавський — „очерк“ II: Органи загально-адміністративні в провінції й їх урядові округи (с. 63—296). Особливий натиск кладе він на консерватизм державного устрою в князівстві (обясняючи його „браком у литовського уряду оригінальних творчих змагань в організації державній, що знову

залежало від певної слабости політичної, від нерозвненого стану народу — володаря“ — с. 61); головні дільниці держави, „землі“ утворилися попередніми поділами: поділ центральних земель на землю Волинську і Троцьку виходив з днархії Ольгерда і Кейстута, з поділу на волости сих двох братів; руські землі заховали те угрупованє, яке подала їм їх історія в період русько-литовський, так само як і земля Жмудська. Так само достерегає він слідів поділу на князівства в формованню менших адміністративних округів, з яких складали ся землі. Нарешті слідить за тими одиницями адміністративними — державними волостями і приватними маєтностями, з яких складали ся більші адміністративні округи.

Автор старанно зібрав історично-географічний матеріал з друкованих джерел і з давніших книг Литовської Метрики. Він фіксує на сучасній мапі топографічні назви ська і групує їх в адміністративні комплекси XV—XVI в., вказуючи здебільшого їх границі. Результатом сих студій є докладна історична карта в кн. Литовського з кінця XV і початку XVI в., де означено границі земель і велике число осад. Таким чином ся частина праці представляє собою старанну працю по історичній географії в кн. Литовського, якої досі цілковито бракувало. На мою думку вона становить найліпше оброблену й найціннішу частину праці. Вона б ще виграла, коли б автор виділив її в особну розправу, обробив би її як студию історично-географічно, а не в служебній ролі для історії адміністрації, при чім означає часом лише деякі осадн того чи иньшого округа, як би докладніше застановив ся над границями повітів (що він тепер не всюди робить, і на мапі своїй, на жаль, не означив границь менших округів, тільки земель), а також і надав їй иньші рами хронологічні: обмежали студию першою чвертию XV в. нема жадної причини, і виданнє першого статута, становлячи собою епоху в історії права, в історичній географії, в поділі в князівства инької границі не становить; тим часом — користаннє з матеріялу пізнішого (XVI в.) вияснило б неодну неясну справу в сій сфері (як і сам автор часом звертає ся до пізніших жерел для поясненнє попереднього).

Брак дат для означеннє адміністративних округів дає себе часто відчувати в розправі д. Л. За браком иньших, часом доводом належности виступає порученнє воєводі чи старості в справі, що належить до території тієї волости, посередництво воєводи в якійсь справі чи проханням і т. п. А що не доведено, щоб того не міг робити воєвода чи староста в повіті, що не підлягав йому, то й на основі таких фактів можна ставляти лише гіпотези. Можна власне закнути автору, що він часом занадто категорично рішає такі питання, для яких має матеріял хіба до гіпотез — так напр. на с. 122 читаємо, що до Віленського повіта належав „судя

по всьмъ признакамъ“ Могилев, з иньшими волостями, уважаючи на географічне положеннє й деякі побутові ознаки що належали давнїйше до Витебської землі; низше читаємо що аргументом належности до Витебска для Могилева є тільки збір яловщини, що істаував і тут і там, щож до Виленьского повіта, то показуєть ся низше (с. 125) — брак безпосередних вказівок про належність Могилева до Виленьского повіта, а одинокій факт — Могилевці косячи сіно в Борисові, що належав до Вильна. На с. 136. до князівства Мстиславського зачислено категорично напр. Хотимль, низше показуєть ся, що аргумент до того — тільки географічне положеннє між Мглином і Мстиславом, а ще низше (с. 137) — що се географічне положеннє не перешкодило Хотимлю на початку XVI в. уложитись осібну від Мглина і Мстислава волость, значить могло і ранїйше.

Раз автор показав необережність в категоричних виводах, для читача стають вже непевними ті уступи, де він твердигь про належність того чи иньшого повіта чи осади, не наводячи текста, а лише покликуючись на той чи сей лист актової книги Литовської Метрики, що на жаль — трапляєть ся (див. напр. с. 181 цілий реєстр „найбільш характерних“ дат про Берестейський повіт: за браком текстів, при одних цитатах на Л. Метрику, ся характерність пропадає цілком).

Признаючи, що в основі адміністративного подїлу руських земель в. кн. Литовського лежали політичні орґанізми до-литовських часів, д. Любавський доводить, що адміністративний подїл в. князівства здебільшого (виключаючи Сіверщину) не знищив політичної єдности сих давних орґанїзмів — місце великого, старшого князя зайняв урядник головного міста, що виконував певні функції на цілім просторі землі (с. 211, 235). Сей погляд, спеціяльно що до Київщини й Волині, став *objectum litis* між дд. Леонтовичом і Любавським (Очерк і Сословний тип д. Леонтовича, „Къ вопросу“ д. Любавського). Проф. Леонтович пішов тут за висловленим вже ранїйше поглядом проф. Антоновича, що з кінцем удільного устрою в Київщині знищено й адміністративну єдність її (Монографії с. 246); функції київського воеводи й луцького старости на всій території землі зводить він до виконування *ad hoc* урядових розказів (Очерки с. 191, 315, Сословний тип с. 10—11, відповідь Любавського К вопросу с. 392—3); аргументація д. Любавського справді доволі слаба (на жаль ще й покликуюєть ся він в так не ясній справі на документи не друковані, не роблячи витягів — с. 236), особливо що до Волини; треба більше матеріялу для вияснення.

Зіставляючи одначе *in suspensio* адміністративну єдність земель на цілім просторі їх територій, треба признати, що кожда майже земля заховувала багато такого, що вязало її в одну цілість — такими були, поза властью центрального урядника, напр. спеціяльне, монополне право

бояр на державні місцевих волостей, загальні правні норми, певна старина, властива спеціально кожній землі. Така особистість земель, спеціальні відміни їх політичного устрою і непорушне їх заховання, забезпечене обітницями центрального уряду („старини не рухаєм, новини не уводим“ — головний принцип литовського уряду) дає певне право звати устрій в кн. Литовського федеративним, як се робить д. Любавський (с. 26, 61—2). Проти цього терміну виступив проф. Леонтович (Очерки с. 119), але аргументацію свою відкладає він на даїї; головний довід, який тепер він виставляє — що існування спеціальних конституцій в поодиноких землях в кн. Литовського було результатом надання („пожалювання“). Підождемо докладнішої аргументації.

VI.

Друга точка, де д. Любавський виступив против давніше висловлених поглядів — се значіння різних термінів, які прикладали ся до адміністративних округів і їх урядників в в. князівстві. Проф. Антонович і Бершадський були того погляду, що урядники різних категорій (воеводи, старости, намісники) не різнились кругом своїх компетенцій. Д. Любавський задивляється на справу инакше, він розрізняє компетенції воевод і старост від компетенцій ильших урядників (намісників, державців etc.). Виясненню історії адміністративних термінів і їх значіння присвячені перші глави другої частини, вияснення компетенцій тих урядників — подається в третій і четвертій.

Д. Любавський зібрав багатий арсенал доводів на доказ того, що термини волость, держава, повіт не мали технічного, сталого значіння; повіт так і зівстав ся при тім значінню. Що до „волости“ і „держави“, то перше з часом мало прикладатись до громад підданських, держава — до округів намісників-державців; се останнє одначе доволі неясним зостається у автора. Що до назв урядників, то зібраний автором документальний матеріал показує, що термінологія міняла ся з часом, і то без переми в функціях — давні термини намісника й тивуна з часом здебільшого заміняють назвами — державця і старости, що переважають в XVI в.; одні й тіж урядники часом називають ся державцею часом старостою, „державця“ ж окрім спеціального терміна для тих намісників, що не мали титула старости, взагалі означав всякого урядника, що держав певний округ.

„Таким чином, закінчує автор, запровадження нових назв -- „староста“, „воевода“ і „державця“ було викликано потребою — відрізнити особливими назвами різних що до компетенції влади й великості своїх

округів великокняжих урядників“ (с. 70). Але сей пункт не wyjaснений в его й викликає багато непевностей — як ми бачимо, що в протягу якогось часу *promiscue* прикладають ся до певного урядника титули намісника й державці, то коли нарешті термін державці бере перевагу — чи означає се розширення компетенцій? Так само — коли назва намісника = державці замінюєсь назвою старости або воеводи? Ледви; се не відповідає й консервативній тенденції в князівства, не погоджується й з тим ваганням в термінології, з тим що терміни сі (державці, старости) привязані до певного часу, коли витісняють попередні — та й не відразу. Очевидно, круг компетенцій віставав ся той самий, чи сього року урядника названо в в. князівськїм листі старостою, другого року державцею, а третього року старостою. Здається, що й вище наведені слова д. Любавського мають таке значінне — що певні ріжницї компетенцій істнували і були з часом відріженні тільки тією термінологією, а далі ми дійсно читаємо, що „ся переміна назви (в старостів) не звязана була з перемінами в їх урядовому значінню, переміни йшли позатим і незалежно від того переіменовання“ (с. 291). Теж саме ми читаємо й про воевод (с. 292), напр.: що до головних намісників земель Київської, Полоцької й Витебської ідея польського воеводи лише зміцнила й уформовала те значінне, яке й без того перейшло до їх, спадщиною від удільних князів“. Але може нарешті сі ріжницї компетенцій визначили ся в ріжницї термінології, так що від неї виходячи, ми можемо класифікувати намісництва й держави що до компетенцій? Теж ледви, бо такої консеквенції в державній системі литовській не примітно, процес переіменовання тягнув ся сотки лїт, і нові воеводства і староства з'являють ся одно по одному з першої половини XV до другої XVI в.

Справа представляється так, що загальний, безхарактерний термін „намісника“ в XVI в. заміняється подібним же терміном „державці“, а поруч з тим поодинокі намісництва - держави для визначности дістають назви староств і воеводств, дістають з ріжних причин і без консеквенції — бо в деяких такїй титул був лише номінальним (сам автор підкреслює се що до Новгородського воеводи), в иньших землях воеводу заміняв староста (в Жмуди, як думає д. Любавський — і на Волині), ролі старост і воевод з'являлись не скрізь однаковими, хоч справді здебільшого прикладались до намісництв - держав з більшими компетенціями. Коли так, то для wyjaснення адміністративної організації, очевидно, треба застановитись над кожним округом, кожною землею і постаратись wyjaснити компетенції центральних урядників і відносини їх до місцевих (в тій же землі). Тим часом автор робить се тільки побіжно в другій частині своєї праці, а далі поділяє компетенції намісників-державців і старост-

воєвод і розглядає діяльність кожної групи, так як би вже були зсумовані ознаки цієї другої категорії і в'яшене стало повторення типових ознак у всіх урядників цієї категорії. Того одначе нема.

Є ще одна вада в способі оброблення цієї теми: в частині третій („Склад громади в повітах намісників-державців і урядова діяльність їх“) автор оглядає діяльність намісників-державців в границях свого повіту, безпосередньо ему підлеглого: організація й експлуатація господарства в князівського, збір податків з людности селянської й служебної, організація й контролю селянського господарства; компетенції військові й судові. А як і старости і воєводи в в. кн. Литовським (виключаючи воєводу підляського) заравом мали повіти, що безпосередньо їм підлягали, то в сій огляді зібрано материял і про діяльність старост і воєвод в районі свого повіту. Потім приходить IV частина — „урядова діяльність і значінне в областях воєвод і старост“, де знову повторяється про їх діяльність в повітах, при частих відсиленнях до попереднього (с. 766—829). Далі (с. 852—878) йде мова про спеціальні компетенції воєводського й старостинського уряду, компетенції що не обмежувалися безпосередньо підвладними повітами, а розтягалися й на повіти інших намісників-державців, що сиділи в пригородах цієї землі; такими компетенціями д. Любавський уважає: старости-воєводи мали військову власть над цілою землею, збираючи на „пописи“ всю обовязану до служби людність з повітів і більших маєностей, що не входили в склад повітів; вони брали участь в організації служебної (шляхетської) верстви — себто в роздачах маєностей; вони мали юрисдикцію по за своїми повітами: до них могла звертатися повітова людність, минаючи своїх намісників-державців, їх же юрисдикції підлягали князі й пани, на яких не розтягалася юрисдикція намісників-державців.

На жаль, материял, зібраний для цієї справи дуже бідний, що часом лише натякає на ті функції, не даючи виразного свідощтва. Тож і компетенції воєвод-старост за границями свого повіта (виключаючи контролі „пописів“) представляються неясно. Я згадував вже, що проф. Леонтович вертається до старого погляда на воєвод-старост, що вони не мали ніяких компетенцій за границями своїх повітів, зводячи наведені д. Любавським факти до поручень *ad hoc* і кладучи натиск на безпосередню підвладність зарівно намісників-державців, як і воєвод-старост, в князю, на брак посередних інстанцій і на необовязковий характер юрисдикції воєвод-старост для князів і панів (Очерки с. 190, Сословний тип с. 10).

VII.

В другу частину своєї праці д. Любавський ввів огляд тих груп і верств, з яких складалась людність повітів, і їх правного становища. На жаль се зробив він епізодично, для пояснення відповідних функцій місцевої адміністрації — з поводу їх господарської діяльності автор застановляє ся (с. 315—358) над селянством, групами з яких воно складалось і обовязки, що на їх тяжили; з поводу роздавання урядниками селянських ґрунтів іде мова про права селян на землю, про отчичів і похожих людей і про процес привязання селян до ґрунтів (с. 373—412); ще далі — про селянських урядників, форми володіння землею у селян і відбування обовязків селянських (с. 424—474); коротенько сказавши про міщанство (с. 495 - 501), автор ширше застановляє ся над шляхетством, його володінням землею і службою (с. 534—624). Сі екскурси таким чином в сумі займають значну частину книжки; занадто просторі для звичайних пояснень адміністративного устрою, вони з далеко більшою користю могли б бути виділені в особну цілість і так оброблені. Коли сторінки, присвячені історичній географії і провінціальної адміністрації в князівства, були цілковитою новиною, бо сі предмети ні разу ще не були детально оброблені, то в справах громадського укладу Русько-литовської держави маємо вже серію праць. Заслугою автора є в усякім разі зібрання нового матеріялу до сих питань, але не досить його було посортovati і до підтверження своїх тез навести пару текстів: справа при своїм сучаснім становищі в науці вимагає глибокого студіювання. Тим часом автор власне, полемізуючи з попередніми дослідниками, будуючи власні висновки, робить се дешевим коштом, оперуючи невеликим числом текстів, і то не все обережно. Наведу деякі приклади, щоб се не здалось голословним — так на с. 346 знаходимо доволі неясну і недоведену фактами аргументацію в полеміці з проф. Бершадським про великість служебних ґрунтів — стрічаємо тут голословне заявленнє, що сі ґрунти не були результатом надань за для служби, й доводи, які мусіли б оператись на факти, що слуги не вчислялись в загальне число вояків, виставлених з маєтностей, чого ми не знаходимо. На с. 375 автор каже, що *de jure* селяне-отчичі господарські (в. князівські) не мали права кидати своїх вітчин; низше (с. 376) читаємо, що вони могли се робити, передавши заступнику службу — значить щось инше.

На с. 406 сказано, що претенсії до селянина не дотикались его землі, і наведено текст про подання „землі татиної“, властитель якої з родиною віддавий в неволю: що неясно, яким чином ся земля спала на государя (може ще акурат він був ушкодженою стороною), то воно властиво само нічого й не доводить. Говорючи на с. 461 про нерівність

„жеребів“ селянських, автор наводить „жереб“, де сидить 25 конюхів — приклад не щасливо вибраний, бо в конюхів могло хліборобство й другорядне значінне мати. На с. 618 читаємо, що в князь касував записи своїх бояр і земян, коли вони кому иньшому (з панів) обов'язувались з своїх маєтностей служити, а на с. 623 читаємо, що вони, вступаючи на службу панам, „не кидали своїх маєтностей під в. князем, стаючи підданними, обов'язаними військовою службою для двох володарів.“ Але особливо виразний приклад необережних виводів стрічаємо на с. 531—2, де автор виводить козаків Дніпрових (в Черкащині) з зрущеного татарського ядра, через примішку Русинів — слуг; з назвища бурсників (назвища наведеного, але не об'ясненого на с. 548) виводить, що козаки служили з землі; на довід своєї гадки що до татарського роду наводить неруські імена козаків (між такими неруськими опинивсь і якийсь бідачисько Мандрика!) і зачисляє заєдно в Татари й князя Дмитра 1506 р. Належить додати, що ближше познаємившись з історією козацтва (в рецензії на працю Каманина, Журнал Мин. Нар. Пров. 1895, VII), д. Любавський вже не згадує за свою гіпотезу.

Складу громади присвятив і д. Леонтович, як згадано, свою розправу: „Сословный типъ“ etc. Признаючи, що з початку суспільний устрій Русько-литовської держави не знав розграничення станів і признаючи таке розграниченне результатом впливу польського устрою, д. Л. головне значінне надає рецепції німецького права, що виключило з загальноземського устрою громади міські; що до селянства і шляхти, то їх сформованне в дві цілком відріжені групи признає він результатом пересаженого шляхетськими привілеями польського устрою, а як на наслідки того розкладу землі на стани, звертає увагу на упадок земських загальних віч і заміну їх шляхетськими сеймами і на процес зникання удільних князів в шляхетській верстві, що своїми правами переважила з часом давні права князівські. Як я вже зазначив, стаття має загальний характер і може служити хіба вступом до властивих студій над складом громади в кн. Литовського. Поки що занотуємо кілька недокладностей. Так в літературі про волоські осади (с. 378) автор проминає нову працю Лінниченка, головнішу для сієї справи. Як взятий з Польщи уряд, виступають воєводи подільські за Кориятовичів (с. 400), уряд, правдоподібно, ідентичний з галицькими воєводами XIV—XV в., цілком незалежний від воєводства польського, безперечно місцевого початку; про них міг проф. Леонтович де що знайти в гл. IV „Барського староства“ сей уряд вістає не виясненим і незрозумілим і в книзі д. Любавського — с. 192). На с. 2 читаємо, що князівські і панські двори, „списані з польських взірців, з'являють ся в Литві з к. XIV в.“ Господарські двори відомі нам з давнього періоду Руси (пригадаємо класичне оповідання про путивльський

двір Святослава під р. 1146 (Іпат. с. 237), тож чи не правдоподібніше, що такі двори могли цілковито з'явитись без впливу польського.¹⁾

Як видно з коротко поданого змісту останньої розправи д. Леонтовича, він надає рішуче значінне польському впливу на р.-литовський громадський устрій. Се є погляд загально розповсюднений. Значінне его зменьшує д. Любавський; не застановляючись ширше над сією справою, він одначе в коротких замітках, де доторкуєть ся сього питання, більше значінне надає еволюції самих форм устрою р.-литовської держави; на с. 601 напр. він просто висловляєть ся, що „місцевий історичний процес в Русі литовській приготовував ті громадські („гражданскія“) і державні відносини, на які накладав свої форми польський громадський устрій („гражданственность“). Звісно, ся справа може бути рішена тільки на основі глибокого студіювання устрою земель давнього руського права (в. кн. Литовського, руських земель корони Польської і в. кн. Московського), при порівнянню з правом польським (ще так мало простудіюваним). Тепер можна робити поодинокі порівняння (так пробував і я вирізнити форми взяті з Польщі від форм тубільних в устрою України польської — гл. IV Барського староства), але всякі загальніші рішення сього питання поки що будуть мати лише більш менш суб'єктивне значінне.

VIII.

Аналогічний характер має нинше питання — про литовський феодалізм. Шукаючи принципів на яких засновано устрій громадський в. кн. Литовського до польських впливів, обяняли его феодальними формами, що витекли з факта завовання руських земель Литвою. Такий погляд, висловлений Чацким і Ярошевичом, розвинений був потім проф. В. Б. Антоновичом і придбав собі широке розповсюдненне, а д. Лінниченком був приложений в певній мірі і для обяснення деяких форм громадського устрою польської України. Новішими часами все частійше одначе висловляєть ся нинший погляд, що не приймає такої революції в суспільнім устрою руських земель. Вже небіжчик Ів. Новицький в своїй розправі про селянство українське виступив був рішучо супроти феодальної теорії

¹⁾ Мушу ще поправити одно непорозумінне: говорячи про різні актови назви дрібних осад, д. Л. (с. 5) для слів: спілка, куток, хутір меж иншого покликаєть її на мою книжку про Барське староство, але там сі слова приходять не з документів; є се сучасні вирази для обяснення фактів документів, як міг д. Л. переконатись, заглянувши в цитовані документи, та й наведені вони не як документальні, а взяті часом в „як слова характерні, з ниншої мови взяті.

і вказував на певний паралелізм в еволюції форм давнього руського устрою в в. князівствах Литовським і Московським (до сього можна придати ще третю групу явищ — в руських землях коїони Польської, див. Барское староство с. 163); на недавнім археологічнім з'їзді в Вильні справа ся взята була під дебати, і п. Єфименкова боронила феодальну теорію, тим часом як д. Василевскій доводив, що феодализму в тій формі, як його розуміють в німецькій науці, в в. князівстві Литовським не було (див. справоздання в Журналі Мин. Нар. Просв. 1894, I с. 9).

В серії розвідок про громадський устрій в. кн. Литовського питає се не могло не виринути. Найбільш рішучо забрав голос в сій справі проф. Леонтович. Він виступив супроти „німецько-литовського“ феодализму, не признаючи факта завоювання в формованню в. кн. Литовського, налягаючи на добровільний характер піддавання руських земель литовським князям (Очерки с. 5, 20). На тій же точці стоїть проф. Владимирський-Буданов в своїй першій розвідці (Чтенія III с. 64), з тою ріжницею лише, що більш здержливо виступає проти теорії завоювання: „Коли для України прийняти за певне оповідання літописей про походи Гедимина, то й тут сей факт не був поворотним моментом в історії державній і приватно-правній; литовські війська вернули ся до дому, а там і далі правили якийсь час свої князі;“ власть в. князя що до уділів княжих була часто номінальною, і в державне право земель руських сформованне в. кн. Литовського не занесло ніяких основних перемін, а „на інституті приватного права, заховані в самих гллубинах народного життя, заміна Рюриковичів Гедиминовичами не повинна була мати жадного впливу“. „Обясненне феодализму тут з факта завоювання повинно бути признаним также несправедливим, як і таке ж обясненне подібного явища в Західній Європі“ (с. 65).

П. Єфименкова в своїй розвідці про „Дворищне володінне землею на Україні (Русская Мысль 1892, IV—V), як і в згаданім своїм рефераті на виленськім з'їзді, стоїть на становищі феодальної теорії, говорячи про „воєнну й феодальну Литву“, де наслідком воєнної організації „власть державна, в особі в. князя, скорше і абсолютніше оголосила себе найвищим власником землі, ніж то мало місце напр. в в. кн. Московським“ (IV с. 164). Посередне місце між сими поглядами зайняв д. Любавський (с. 306—7); він думає, що „вже до литовського володіння повинна була виробитись і запроваджатись в життя по богатях місцевостях західньої Руси ідея, що всі порожні землі й вигоди в князівстві, що нікому не належать, — то князівські. Таким чином литовські князі що до сього лише переймали права руських князів Рюриковичів і з черги передали їх великому князеві, що сполучив в своїх руках ко-

лишні удільні князівства“. Виходячи з такого погляду, він відкидає теорію завоювання для пояснення княжих прав на землю, але з другого боку не годить ся з проф. В.-Будановим, ніби запровадження литовської зверхности в землях руських не мало значіння в історії володіння землею на Русі литовській, бо на його думку литовська окупація підняла престиж княжої влади, а з тим разом „мусіло рішучо вяснити ся й ватвердити ся право князів на всі не заняті землі й вигоди в границях князівств, — право, що до тих часів ледви чи скрізь по західній Русі досить повно зазначило ся й знаходило собі відповідне признание.“ Далі, литовські князі повинні були більш надавати ваги землі за для оживленої колонізації її селянською людиною. На останку прилучаєть ся д. Л. до думки проф. Антоновича, що потреба організації воєнних сил викликала в широкім розмірі роздавання земель з обовязком військової служби. „Таким чином литовська окупація західньої Русі, як що не була жерелом зазначеного права (в. князя на землі), та все таки була обставиною чи причиною, що між иньшими впливала на його зміцненне й вясненне.“

Що говорити за „завоювання“ литовськими князями руських земель трудно, що здебільшого ми можемо собі представляти перехід сих земель під зверхність литовських князів процесом повільним, опертим часом і на співчутте людности, без значних пертурбацій, що могли би внести цілковиту перемену в організацію громади, про те нема мови. Але се ще само одно не поясняє нам тих відносин, які ми можемо спостерегти на основі актів про земельну власність з XV, і найбільше — XVI в.

Аналізу прав в. князя з одного боку і володарів — з другого на землі представив в двох висше названих, майстерно написаних своїх студиях проф. В.-Буданов. Він виходить в них з того принципа, що теперішніх поглядів на власність жадним чином не можна переносити в часи в. кн. Литовського, бо земельна власність була там „умовною“. „Ся ідея „умовної“ або „ограниченої“ власности, так чужа для сучасного нашого розуміння власности (як права повного й незалежного) є явище загальне у всіх європейських народів в т. зв. середні віки. З історії права земельної власности її ніяк не можна усунути або замінити иньшим назвами“ (напр. *jura in re aliena*) — Чтенія VII с. 15. В прекарнім характері земельного володіння знаходить проф. В.-Буданов компромис між практикою в. кн. Литовського, що допускала передачу в спадщину і вільне розпорядженне землею, з принципом, що одиноким власником землі є в. кн., земельне володінне має своїм джерелом його ласку й всякі перемены в ній мусять відбувати ся за його призволеннем. Сей компромис, очевидно, має розрішити те питання, яке ста-

вить д. Б. на початку своєї першої студії: як що приватні права мешканців були так ограничені (в в. кн. Литовськiм), то ми мусимо або теж саме припустити й про давнє руське право (Руської Правди) або признати, що в епоху литовську історія руського права посунулася назад до часів примітивних“ (с. 64). Сього останнього д. Буданов не вважає можливим, відкидаючи теорію завоювання; своєю студією він доводить, що володарі розпоряджались своїми землями, при тiм на основі принципів правних давнього руського права, але висліджуючи, як „під невідомою і широкою сферою прав в князя на надані землі розвивають ся і ростуть права на їх осіб приватних“ (с. 103), з того виводить, що „тіж ознаки прав масткових, ще навіть в більшій мірі, треба припустити і в „общерусскожь-праві епохи Руської Правди“ (с. 113); значить і там приватні особи розпоряджались своїми ґрунтами лише через компроміс між їх правами й правами якогось зверхника? Але се поки що вістає ся припущенням.

Іншу відповідь на питання пробує дати д. Любавський (с. 306). На його думку, щоб право князя на всі порожні землі могло витворитись, треба було, щоб князь в відповідній мірі опанував громаду, щоб означились границі державної території і щоб земля здобула вартість економічну. „Всі ці умови стали в західній Русі означатись ще до литовського володіння, подібно як означились вони тоді і в Русі північно-східній“, а з сього він і робить вище поданий вивід свій, що литовські князі в сій справі лише були наслідниками князів руських. Що однак в в. кн. Литовськiм в. князь мав найвисше право розпорядження не тільки порожніми, а й залюдненими землями, д. Любавський бачить тут поступ княжої влади за литовських часів; роздаючи порожні землі за службу, вони перенесли потім і на залюднені землі той же погляд, як на свою власність; „що низша була в соціально політичній гієрархії певна верства, тим повнійше переводили вони сей погляд в життє“ (с. 308).

Таким чином д. Любавський переводить сю справу на ґрунт історичної еволюції — де що вважає перейнятим з давньої Русі, дещо виводить з організації в. к. Литовського й історичних обставин, серед яких воно жило. Против такого переводу годі щось закинути; ми сподіваємось, що ся середня дорога між скрайностями обох поглядів найскорше може привести до справедливих результатів (пор. с. 163—4 нашого „Барського староства“), але з тим усім аргументація, якою д. Любавський обставляє сю справу, не робить користного вражіння. З того, що в давній Русі істновали ті обставини, серед яких могло витворитись право князя на порожні землі, зовсім ще не виходить, що „вже до

литовського володіння повинна була виробитись і прикладатись до життя“ ідея належності їх до князя; та й таке твердження: „певно, що й князі Рюриковичі в західній Русі, особливо де вони сіли міцно, встигли так опановати місцеву громаду, щоб всі порожні землі й вигоди взяти в своє розпорядження і шафувати ними за своєю волею і в своїх інтересах“, для того щоб стати певним, вимагає дуже основних студій наперед. Теж саме можна сказати про висловлену на с. 589 теорію, що „містами“ і „помістями“ на Русі литовській зпочатку звали ся ґрунти князівські (або панські), де осажувано селян до волі власника, а що в XIII—XIV багато селян, для інтензивної воєнної організації, переведено з селянських обов'язків на військову службу, заховавши попередні умови володіння землею, — витворивсь тип володіння землею до волі в. князя з обов'язком військової служби — помість. Що таких фактів в XIII—XIV д. Любавський не міг навести, а лиш кілька текстів за уживання слова „місто“ про селянські ґрунти і оден приклад — з XVI в. — для помістя, також про селянський ґрунт, тож і вістаєть ся се все лише довільною гіпотезою. Для доказу свого здогаду про перенесення княжих прав розпорядження з земель порожніх на залюднені д. Любавський ніяких аргументів не навів зовсім; тим часом власне треба буде ще довести, що в першу добу існування в. князівства ішов все процес розширення княжої влади над маєтностями *crescendo*, аж пізнійше стан пішов на *diminuendo*, і під покровом княжої зверхности розвили ся приватні права, як то доводить д. Буданов.

Таким чином справа пояснення прав в. князя на ґрунта досі ще не виходить з сфери гіпотез на реальний ґрунт.

IX.

Як я вже сказав вище, обидві розвідки д. Буданова (перша і третя), аналізою документів про володіння землею виясняють прекарний характер того володіння і права на них володарів, які при таким характері в практиці існували. Загальний вивід його той, що з сього погляду не було ніякої кардинальної різниці між володінням землями селянськими і землями боярськими (виключивши лиш панів з *jus ducale*) навпаки — навіть права та селян що до розпорядження були ширші, аж до половини XVI в., коли „значна частина боярства швидко пішла дорогою, що вела в польський шляхетський рай, як казали старі письменники, а друга частина їх і все селянство також швидко стало сходити в чистець кріпацького стану.“ Подібний погляд висловив був вже в своїй розвідці про селян д. Новицький, але у проф. Буданова він обставлений далеко більшим апаратом науковим і опертий на детальній аналізі.

В першій розвідці автор аналізує книги записні в. кн. Казимира на основі варшавської копії Литовської Метрики, виявляє акт і елементи надання, як джерела прав володіння, і різні його титули, і виводить з того, що при всіх формах надання власником зістаєть ся держава, чи в. князь, а володар має лише права користання, чи то до волі в. князя, чи до віку свого, чи з своїми потомками; але що держава інтересована лише в тім, аби з ґрунту відбувала ся служба пильно, і не має жадних причин шкодити інтересам своїх слуг, там де вони не сперечають ся з висше зазначеним її інтересом, з того виходить, що з захованнем прав держави і обовязка служби, ґрунти в дійсности стають об'єктом розпорядження приватних осіб — їх державців, а то переходять в спадщину, дають ся в посаг, продають ся, міняють ся etc. Таким чином „всі форми права власности були вже готові, та під формами бракувало ще духа, ідеї власности“ (с. 111); її приготував перехід дочасних держав (вигослуг) в спадщинні (отчини), задавнення, особливо за кількох в. князів, на останку — праця, вложена в мастність. Таким чином витворювалось право власности органічно, через еволюцію; але сей процес прискорив вплив польського права „прискорив, а zarazом і покалічив натуральний розвій приватних прав,“ прилучивши до приватної власти власника права державні наслідком перенесення на його давніших мішаних прав в. князя на землю (с. 113).

В другій своїй розвідці (властиво — третій з ряду) проф. Владимирский-Буданов застанаваляєть ся над володіннем землею селян, слуг і бояр; в усіх бачить він однаково прекарний, звязаний з певними обовязками („повинностний“) характер володіння — з одного боку, з другого боку — селяне при тім мали право набуття й розпорядження ґрунтами. Між верствою селянською й боярською нема виразної грапиці, бо по середині стоїть верства слуг, що становить місток з тяглою селянства до обовязаного військовою службою боярства, так що трудно властиво виділити селянську верству, як особну; вся ріжниця лише в відмінах обовязків. „Земля, залюднена селянами, не є державною або панською, видержавленою“ селянам на час; повинности, до яких вони зобовязані, й податки, що вони платять скарбу або панови, не є плата за держання, а повинности, в обох випадках державно-приватні, земля є вічне й дідичне володінне селян“ (с. 37); в формулі української людности „свого нічого не маємо, лише боже та государське“, ідея власности государя также далеко стоїть від конкретних юридичних відносин, як і ідея божої землі, і сю формулу д. Буданов прикладає взагалі до селянського володіння; „як на приватних так і на державних землях селянам належали всі ті права набуття й розпорядження майном, які взагалі тоді були можливі для при-

ватних осіб (себ то з обмеженнями їх правами держави чи пана, але меншими від тих, які де инде вказані були для прав володіння осіб служебних)“ — с. 41. Князь обмежує права розпорядження селянина лише там, де вони входять в суперечність з інтересами його, з інтересами служби, дотепер в середині XVI в. („меж иньшого — завдяки впливу польського права“) починає виступати в правній практиці в. кн. Литовського ідея обмеження селянського права розпорядження: „дякольший (тяглий) чоловік ціколи землі на вічність продати не може,“ „мужик простий не має мочи землі господарської обель (на вічно) продавати“ (с. 72—3), за селянами признаєть ся право заставляти землю, але вже й тут грапляють ся випадки заборони (с. 78).

Аналізу селянських прав розпорядження зроблено переважно на основі друкованого матеріяла (найбільше — на основі актів Городенського земського суду з 1-ої полов. XVI в., виданих в Актах Виленської археографічної комісії, де є багато актів селянських), і належить вона головно до селян, що сиділи на землях господарських (в. князя); лише при кінці (с. 81 і далі) автор розширює висновки попередньої аналізи й на селян, що сиділи на землях князів, духовних осіб і панів; матеріял для цього автор мав вже далеко бідніший, хоч і навів кілька характерних фактів; признає одначе сам, що у селян приватних маєтностей свідомість своїх прав власности на землю могло істновати менше, ніж у селян маєтностей державних, і що „проти самого пана право селян, як і права земян, бояр і міщан, не були нічим гварантовані, так само як і в державі взагалі права всіх горожан що до короля“ (в. князя) — с. 90. А що в приватних маєтностях ще менші були вони, то частіше могли стикати ся розпорядження селянські з розпорядженнями пана, то й про аналогічне становище селян приватних маєтностей з селянством державним можна говорити, хоч би в певній мірі, лише про великі лятіфундії.

Такі головні пункти розправ проф. Буданова. Аналізу в них переведено по містецьку, й вони безперечно становлять дуже цінну вкладку в літературу справи. Проти першої розправи справедливо закинув д. Любавський, що не годилось будувати цілої системи на аналізі переважно одного жерела, хоч би й так важного, як записні книги в. кн. Казимира (с. 600). Проф. Буданов виправдував се тим, що зроблені ним висновки знаходять собі повну аналогію в укладі в. кн. Московського й інших держав тоїж історичної формації (с. 114), але сам він тих аналогій докладно не навів, та й мали б вони властиву вартість тоді, як би висновки що до держави Русько-литовської були зроблені не на основі одної памятки, а цілого запасу матеріялу, який маємо. Того б щиро ждали від вв. знавця русько-литовського права.

І ще б ми закинули догматичність деяких висновків; аналіза фактів джерелових в першій розвідці власне вправлена в таку догматичну раму — висновки про прекарний характер володіння в давній Русі. Подекуди теж можна закинути й другій розвідці; висновок, що тягле володіння не може уважатись користанням з чужої землі (с. 25), представляється мало уаргументованим, хоч кілька карток далі повторюється вже як факт (с. 37). Деяких дрібніших питань не будемо тут дотикатись.

Д. Любавський в своїй книзі присвятив також чимало карток питанням, трактованим в згаданих розправах д. Буданова, і доволі остро з ними полемізує (властиво в перших двома його розправами, бо третя вийшла вже під час друку його праці). Не доторкуючись деяких поодиноких пунктів, де він на підставі матеріялу Литовської Метрики поправляє висновки проф. Буданова, або не згожується з його поясненнями (напр. про т. зв. хлібокормлення, про значіння терміна „вічний“ і т. и.), застановимось на деяких головніших.

Передовсім д. Любавський повстає супроти погляда на селянське володіння як на „повне право вічного й ділчичного володіння“ і вказує на факти, що в князь признавав за собою право відібрати у селян землі, зганяти їх, передаючи їх ґрунти шляхті й т. и. (с. 309); не признає також аналогічності прав селян на землю з правами боярськими, окрім лише прекарного характеру одного й другого (с. 404). Що до фактів згону селян з їх земель, то вони були відомі і проф. Буданову (Чтенія ІІІ с. 71), однак він ухилив ся від пояснення цього явища, що дійсно значно обмежує повноту прав селян на їх землі. Що до упривилееваного характеру боярської власності, то д. Любавський, здаючись на шляхетські привилеї ХІV—ХV в., забуває, що їх буква не так швидко переходила в життя (що на иньшій місці признає й сам автор — див. с. 551—2), а справа йде про практику, а що в ній права селянські й шляхетські йшли иньшими дорогами, одні в гору, другі в долину, — се признає й проф. Буданов.

Друге важне питання, що порушує д. Любавський, се особиста залежність селян від своїх панів; він виступає тут проти погляда, висловленого давніше В. Антоновичом, а знову В. - Будановим в його розправі, що при наданях давало ся право на землю, а не на людей, що сиділи на її, хоч в актах се означається, як надання людей (Буданов, Чтенія ІІІ с. 70 і далі). Д. Любавський наводить дійсно кілька прикладів з кінця ХV і пол. ХVІ в., де за панами признають ся права на самі особи. Ся важна справа чекає ще докладнішої аналізи для свого роз'яснення.

Кілька карток присвятив д. Любавський важній справі — процесу кріпацтва. Її доторкнув ся на закінченню д. Буданов, висловивши свій

погляд на стадії сього процесу — втрата права переходу, наслідком того маса людности селянської обявляє себе людьми вільними, похожими, а земля признаєть ся панською, на останку через задавнення все зменьшуєть ся й число похожих людей. Д. Любавський застоповляєть ся над питанням, як з'явилась верства „непохожих, отчичів,“ позбавлених права переходу, й виводить се з заходів уряду коло регулярного відбування обовязків (с. 382), значить — з впливу уряду, тим часом як давнійші дослідники — проф. Леонтович і Буданов виводили з причин економічних; на potwierдження одначе своєї гадки фактів він ніяких не наводить. Процес переходу похожих людей в привязаних до землі отчичів д. Любавський также обявляє задавненням.

Взагалі в праці д. Любавського зібрано для питання про селянство й шляхтї багато цікавого материялу, але нагромаджено його без докладнійшої аналізи, і пересипано довільними припущеннями, нічим не уаргументованими, і не всюди навіть ясно представленими; кілька таких гіпотез його я навів уже; додати можна ще теорію початку кріпацтва, висловлену на с. 381, де припускаєть ся істнованне в давній вже Руси селян, що платили своїм хазяевам податки й відбували панщину — й се все без жадних вказівок на якісь факти. До того треба додати ще й шкоду, яку робить ясности й докладности представлення сих справ в формі екскурсів, виплетених в студії над організацією місцевої адміністрації. Се не позбавляє їх користи, яку мають вони для вяснення громадського складу в кн. Литовського, справи далеко ще не вясненої, як показують суперечні і невяснені питання, що подибуємо в так великім числі в сих новійших працях.

X.

Огляд наш так протягнув ся, що хіба лише коротко зістаєть ся сказати ще про одне важне питання — форми селянського володіння землею. Д. Буданов і п. Єфименкова присвятили йому спеціальні студії, а д. Любавський зачіпив теж у третім відділі своєї розправи.

Головну цікавість має тут вясненне організації дворництва (в Білій Руси відповідає тому термін „земля“), сеї громадсько-економічної клітини, що тепер власне звернула на себе увагу, а студіюванне її може мати незвичайне значінне, думаємо, для вяснення цілого громадського укладу Руси. Про дворництво говорю я де инде ширше¹⁾, тож не буду тут

¹⁾ Економічне становище селян на Подніпровю галицькім — вступна стаття в т. 1 Жерел до історії України-Руси.

повторяти, зазначу лише, що д. Буданов в своїй розвідці представив докладну аналізу складу дворича на основі актів Пиньщини. П. Єфименкова в своїй розвідці „Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“, виданій рівночасно з розвідкою проф. Буданова, скористала з аналогій, які дають селянські документи про устрій „деревні“ на берегах Білого моря, і поспробувала пояснити процес сформовання цієї клітини й її дальшу долю. Головною заслугою цієї розвідки я уважав би гіпотезу т. зв. ідеальних діляниць дворича, себ то такого порядку, де властиво спільного володіння в чистій формі в дворичі вже не існує, але не перепроважено й фактичного поділу *stricte*: кождий спільник дворича знає, яка частина всіх ґрунтів і вигід дворича йому належить, але зовсім не має тієї своєї частини в відрубнім участку: се є перехідна стадія від спільного до роздільного володіння, і в тій стадії члени жили часом дуже довго. П. Єфименкова також справедливо признала двориче загальною формою для всієї України-Руси — „з вїтком хіба Поділя“, каже п. автор, але власне й на Поділю заховав ся термін дворича в топографічних назвах XV—XVI в., а дворичний устрій виразно дає себе знати наприклад в укладі шляхетських околиць Барщини. В другій половині своєї розвідки п. Єфименкова слідить за переходом дворичної форми в хуторну і в т. зв. сябрину лівобічної Гетьманщини й розбирає погляди проф. Лучицького на сябринну організацію.

Тут не місце застановлятись широко над сїм останнім питанням, хоч воно й дуже цікаве, — бо хронологічно виходить уже за границі, поставлені нашому огляду. Сябринним володінням проф. Лучицький означає спілкові форми володіння, користаючи народним уживанням слова сябр в значінню спілника; в тих спілкових формах і в фактах існування неподільних ґрунтів проф. Лучицький старав ся спостерегти сліди громадської власности в XVIII—XIX в., аналогічної в великоросійською громадою, збиваючи звичайний погляд, що на Україні цілковито панувало володінне особисте; сї погляди знайшли собі значну опозицію, хоч зробили вражіння й найшли також прихильників; п. Єфименкова належить до першої категорії, — уважає сї форми спілкові пережитком, ремінісценцією дворичного устрою, тим часом як володінне особисте, окремими господарствами, цілковито панувало, і зовсім не признає існування володіння громадського.

На думку п. Єфименкової, хуторна форма господарства повторяла собою форму дворичну, що до зверхніх своїх ознак; українське селянство в часах по Хмельницькій захвало форми громадського устрою з часів попередніх. Очевидно, инакше й трудно собі сї форми представити, та треба б тепер, коли починають вясняти ся форми володіння давнішого, порівняти сї форми детально, уживши до того можливо більше документального

матеріялу; журнальна стаття до того не дасть ся, і дуже пожадані були б ширші, детальніші студії в сій справі. Але вернімось до в. кн. Литовського ще на хвильку.

Д. Буданов від огляда дворища переходить до сільської громади й волостної організації й пробує з натяків в документах XVI в. довести істнованне в давнійші часи спільного володіння ґрунтами цілою громадою або цілою волостію; він вказує такі факти, як істнованне неподілених ґрунтів у сільських громад, як спільні процеси громад за ґрунти і т. и.; що до волости — участь її в роздаванні ґрунтів приходням, відомости, які уділяє вона князю при наданнях земельних, на останку — той факт, що на полудневих, степових границях належностями міст вважають ся превеликі території сусідні. Справедливо зауважив д. Любавський на се (с. 465 і далі), що факти солідарної участі громад в процесах мали зовсім иньші причини, не спільне володінне; щож до істновання нероздільних ґрунтів, то воно вказує лише на ті початкові часи, коли ще лишали ся серед займанщин поодиноких учасників порожні незайняті ґрунти, що нікому не належали, але як означили ся границі володіння громади, сі землі ставали власністю громади. Тут повторять ся та суперечка в поглядах на характер спільного володіння що була причиною ученої спірки про такі громадські землі в лівобічній Гетьманщині (між проф. Лучицьким, Багалієм і ин. давніше, між ним і н. Єфименковою — недавно).

Права міщан українських міст на сусідні території може мати зовсім иньше обясненне — зверхне право „города“ на цілий округ довкола, але з сього зовсім не виходить істнованне спільного володіння ґрунтами; правда, проф. Буданов за спільні володіння волостей говорить дуже обережно й невиразно, а при кінці признає, що під широкою сферою цілої волости свобідно можуть розвиватись иньші роди володіння землею (територіяльних і родових громад і приватних родин). Між иньшого сі зверхні права громади на землі дуже цікаві для вяснення границь прав приватного володіння в давній Русі, де прекарний характер приватного володіння міг істновати з начатку як раз в відносинах до громади.

Кілька розділів присвячених формам селянського володіння в книзі д. Любавського, не займають ся дворищем — він здасть ся тут на розвідку проф. Буданова. Наводить документальний матеріал для иньших термінів, між иньшого для „сельцо“ і „селище“ — що, подібно як і „земля“, означають туж саму річ що й дворище; цікавий особливо наведений уривок акту з р. 1508, де „селище“ виступає як синонім „дворища“ (в пов. Кременецькім — с. 458).

З детальніших поправок можна занотувати замітки, присвячені термінам „слід“ і „жереб“. Д. Любавський відкидає гадку проф. Буда-

пова, що „слід“ є ґрунт завсіди одного чоловіка = одно господарство ; і уважає його просто частиною землі (-дворища), не залежною від числа господарств ; з наведених ним актових уривків видно, що один господар держав кілька слідів, але випадків супротивних він не наводить ; саме слово виводить він з слід = межа, а не з сліду людської культури, вложеної в ґрунт, як проф. Буданов ; про се ще трудно сказати щось певне. Що до назви „жереб“, то д. Любавський доводить, що се було також позбавлене певної міри означення, як і иньші, і подає уривок з документу ; але й проф. Буданов хоч бачив тут вказівку на штучний виділ ґрунтів, не признавав жереб певною мірою, так що тут полемізувати властиво нема з чим.

М. Грушевський.

БІБЛІОГРАФІЯ.

(Рецензії й справоздання.)

Коллекція древнихъ предметовъ и монетъ, пожертвованная Церковно-археологическому Музею при Киевской Духовной Академіи Н. А. Леопардовымъ, К. 1895 р.

Вислужений російський урядник М. О. Леопардів 1893 р. подарував археологічному товариству при Київській Духовній академії свої колекції, що зберав він більш двадцяти років, з тим щоб сі колекції зайняли в академічному музейові осібний відділ імени Леопардова. Брошура професора академії Петрова, заголовок якої ми виписали, має на меті бути підручником при студіюванню сієї „Леопардівської“ колекції. Порядок річей та монет в брошурі той самий, що завів сам жертвователь в своїй колекції. Усіх річей Леопардівська колекція містить звиш 8000 (8366); оцінюють її коло 30 т. р.

З згаданого числа номерів переважно більшість становить колекція нумізматична (7636) і лише 733 NN. археологічні річи поділено їх на такі відділи: сьвященні річи та образи (95), малюнки, портрети та побутові річи (16), образи, переважно металеві (143), хрестики та образки нашійні (236), річи домашнього побуту великокнязівської епохи (45), річи доисторичної епохи та античні (200), річи пізнійших часів (25). Більшість сіх річей зібрано переважно з розкопок в Києві та сусідніх губернях і через те мають суто крайовий археологічний інтерес. Особливо повна й важна колекція сьвященних предметів — хрестики, медальони, образки etc.; вони мають важне значінне для церковної археології й історії штуки руської. Звертають тут на себе увагу й кілька образів пізнійшого українського письма — дерев'яний образ різдва Іоанна Предтечи і такий

сам образ Різдва Христова і поклонення волхвів (NN. 38—39); образ Благовіщення; XVIII в. (N. 43), теж — портрет Івана Леванди, київського протоєрея (N. 52) і т. п. З річей великокнязівської епохи видатніші: золотий ланцюжок, знайдений в Києві на старому городі, дві золоті бєрежки, знайдені на перехресті Сретенської та Мало-Володимєрської вулиць, пара сєрежок з трома гульками, знайдених теж у Києві і багато иньших річей...

Другий відділ колекції є нумізматичний. Він поділяєть ся на такі категорії: монети автономні і колоніяльні переважно грецьких та східних народів (406), римські (801), візантійські (285), боспорські (940), східні і татарські (196), руські та російські (4655), жетони, медалі та значки (293).

М. Д.

Ө. В. Покровскій. Изъ доисторическаго быта на славянско-литовской границѣ, Вильно 1894 р. стор. 19 (Відбитка з „Вилєнского Вѣстника“ 1894 р.).

Ся брошура є справозданнє розкопок, зроблєних на межах Дєснєнського та Ново-Олєксандрівського повітів, а властиво: у Загарі Дєснєнського повіту, у Бєльмонті Ново-Олєксандр. пов., біля містєчка Брацлава, у Рацькому Бору, у Опсі Ново-Олєксадр. пов. та у Бошні Дєснєнського повіту. Нє належачи до нашої території, можуть вони тут бути згадані, бо мають інтерєс і для нас, хоча лише посередній. На підставі розкопок можна зробити ось які виводи про похорони: похорони справляли тоді, закопуючи або палючи тіло небіжчика. Домовин нє було (щось подібнє до домовини знайдєно в одній могилі); небіжчика клали головою на схід сонця, обличєм то до гори, то на бік; руки витягали то повздож тіла, то згинали так, що пальці торкали ся плечей; ноги витягали просто; сєредня довжина кістяка дає зріст вище сєреднього.

Палили мертвє тіло (у одєжі і з деякими річами хатнього ужитку) поодаль від могили; попіл збєрали у глиняну посудину і перєносили на місце, дє насипалась могила; межи могили назначали ся угіллєм або червоним піском, по сєредині ставили посудину з останками, а то попіл висипали на землю, а звєрху накривав ся посудиною; потім насипали курган з землі, яку брали тут же (навколо могили є рови). В готових вже могилах ховали часом другого небіжчика звєрху або збоку, через що кургани збільшували ся або в гору або вишир, набуваючи сферичну форму. На похоронах приносили жертви (коня або курку) та справляли тризну (на могилі). Розкопуючи могили, знайдєно оздоби для ух: бронзові мініатурні сєрежки, шкляні та металєві намиста, шкляні коралі рїжної форми, барви та великості, срібні невеличкі торохтілки. Оздоби на груди: брон-

зові та залізні пряжки, бронзові фібули та гузики, пряжки до поясів, залізні кільця та бронзові брансолети. Нижня одежа була з льну, а верхня вовняна. Речі хатнього ужитку такі: глиняні горшки, залізні кресала з кременем, бруски, щоб гострити ножі то що, невеличкі залізні ножи, гирьки з ваги та сокири.

Отже на підставі літописів, що зазначають тут межу Литви та Дреговичів, далі — тому, що тут похорони подібні то до литовського поховання небіжчиків (хоч воно істнувало в таких формах і в чисто слов'янських українських племен), то до стародавнє-слав'янського заховання, на решті, що й теперички тут припадає межа білорусько-литовська, автор виводить, що тут проходила доісторична литовсько-слав'янська границя. Теж, що у курганах нема річей християнського культу, далі те, що кургани поблизу Брацлаву, осадженого у XI в. християнським князем і те, що у курганах є гирьки з ваги, які у східній Європі почали уживати з кінця X в. до початку XIII в. — дає йому підставу виводити, що час насипання сих могил припадає до кінця X та початку XIII вв.

B. C.

Гавріиль Пясецькій. — О св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, историческое изслѣдованіе, Орел, 1894, стор. 122.

Сказавши про старих тубольців орловського краю — вятичів, про їх віру, ворови та звичаї, навівши причини, через які так довго держала ся тут поганська віра, д. Пясецькій згадує про засоби київо-печерського монастиря того часу що до освіти й розповсюдження християнства й подає відомости про обставини, серед яких виступив на проповідь і проповідував християнство св. Кукша. Час його діяльності автор кладе на першу половину XII в., певнійше — між 1115 і 1141 р. Історичних фактів саме про місіонарську діяльність Кукши заховалось дуже не багато і автор лишень в'ясняє ті історичні умови, при яких вони стали ся. Але се робить він надто роспливаючись, кидаючись що-раз в бік, наводячи багато зовсім безпотрібних в тім разі фактів, наче затим тільки, щоб йно виявить свою історичну ерудицію. Так, сказавши, що приводом до проповіді Кукши серед Вятичів могла быть нарада чернигівського єп. Теоکتиста, що був у Київі для перенесення мощій св. Бориса й Гліба, автор зараз широко розводить ся про самий факт перенесення мощей; згадавши про ігумена печерського Пимена, автор починає розповідати про нього, і т. и. До того-ж неприємно вражає в росправі великий замах до утворення різних гіпотез та до полеміки з чужими думками, що виходить часами досить наївною: так автор полемизує рівноважно з Макариєм,

Соловєвим і „Крестним Календарем“. Думка про походження Кукши з племені Вятичів, хоч належить і не самому авторови, але доведена їм досить докладно. Взагалі-ж, коли-б не торжественний, панегірично піднесений тон, що так шкодить об'єктивному характерови „історичної розвідки, то розправа читалась би легко і навіть з інтересом. . О. Л.

П. А. Ивановъ — Историческія судьбы Волинской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в. Одеса, 1895, ст. 2 + 317.

Т. зв. київська історична школа, давши серію монографій по історії поодиноких земель давньої Русі (Болоховська земля М. Дашкевича, дві монографії про Сіверську землю Д. Багалія і П. Голубовського, Поділе Н. Молчановського, Волинь А. Андрияшова, землі Кривицька і Дреговицька до к. XII в. Довнара-Запольського і шоя Київщина), могла сього року (1895) потішитись новим придбаннем — майже рівночасно вийшли дві нових монографії — про Смоленщину П. Голубовського і про Волинь П. Иванова.

Автор останньої, відомий кількома меншими розправами з української історії, меж иншою й із історії Волині XIV в., вперше виступає тепер ширшою розправою; тим мабуть треба витолкувати деякі технічні недостачи праці: автор часом говорить під текстом про те, що ліше було внести в текст, і навпаки; дотикаючись літератури предмету, часом наводить наче на приклад деякі погляди або погляд, і то не завжди важніший; іноді ширше застановляє ся над річами другорядними, коротко збуваючи важніше і т. п. Такі недостачи одначе не уймають користи і ваги сієї праці і, певне, зникнуть з часом.

В передмові автор зазначає, що, неважаючи на існування кількох праць по історії Волині, на внутрішню історію края не звернено уваги, і він (автор) по змозі старав ся сю недостачу поповнити.

Справді, давня Волинь нераз була предметом монографічного оброблення, але здебільшого, як частина Галицько-волинської держави, де її власна історія і устрій через те вже саме не могли бути докладно виясненні; хороша-ж спеціальна монографія д. Андрияшова цілком омине внутрішню історію (про популярну квижку д. Петрова „Волинь“ не кажу, бо що до давньої Волині оперта вона на монографії д. Андрияшова). Таким чином вже тим одним праця д. Иванова пожадана, що з'являєть ся доповненням попередньої літератури. Але вона має й самостійну вартість, ставлячи і розв'язуючи деякі питання оригінально; нарешті — з'явившись вісім літ після праці д. Андрияшова, могла використати літературу, що до ній з'явилась.

Книга д. Іванова поділяється на сім глав — огляд фізичної географії (с. 7—11), „початкові мешканці Волині“ (с. 12—26); славянська людність Волині до к. X в. (с. 27—65); політична географія Волині з к. X до к. XIV в. (с. 66—106); політична історія Волині до полов. XII в. (107—146), теж до кінця XIV в. (146—262), „очерк“ внутрішнього устрою й побуту до к. XVI в. (263—314). Фізичну географію автор збув коротенько, ще коротше, ніж его попередник; не маючи нового матеріалу, може й нависне не хотів він сю справу ширше обговорити. Не багато міг він побільшити й археологічний матеріал, що становить підклад для його висновків про найдавнішу колонізацію Волині (в другій главі): по археології Волині дуже мало робилось і робить ся до сього часу. Одначе на основі археологічного матеріалу — т. зв. новокамяного періода (здебільшого — се przypadкові находки) д. І. робить певні висновки по історії колонізації: з числа находок виводить густе або рідке залюднення, догадується, що колонізація Поліся почалась пізнійше й не йшла далеко в його глибину, а м. Ковель вважає можливою його границею, бо місце крайньої находки. При цілком przypadковім характері нашого археологічного матеріалу такі висновки можуть мати лише значінне догадок.

Гл. III. автор починає так: „народи, що прибули з Азії до Росії при кінці новокамяної епохи й познаємили чоловіка тієї епохи з обробленням металів, були, правдоподібно, Славяне“ (с. 27). Такий вислов, нічим не уаргументований, можна уважати за мало оправданий — як відомо на території України-Руси залізна культура передхристиянська має дві виразно виріженні групи типів, з яких давнійша звичайно вважається перед-словянською; окрім того на межі України галицької й російської відомі сліди бронзової культури, так що тут вона могла істновати перед культурою залізною.

Що до відомостей по-за початковою літописю про волинську людність, д. І. виступає тут гострим скептиком: зарівно Валиана Масуди, Busani т. зв. географа Баварського і *Λευξενύσι* Костантина Порфирородного здають ся йому непевними що до своєї належности до Волині. Такий скептицизм може буде вже занадто великим що до *Λευξενύσι*; автор збиває їх тим, що племена Лучан літопись наш не знає; на те можна відповісти, що Лучане могло бути назвою вже секундарною, щоб так сказати, як і Волиняне (від Луцка і Волиня), і що Лучан знає Длугош.

Переходячи до літописної етнографічної номенклятури, д. І. рішає питання про назви волинської людности трохи відмінно від своїх попередників, признаючи назву Бужан частковою — для західньої частини Дуділів, і далі встановлює ся над громадським устроєм, побутом і ві-

руваннями Волинян; для сих останніх автор покористувався сучасним етнографічним матеріалом з Волині — такий спосіб се вперше приложено до монографічного оброблення поодиноких давніх земель; етнографічний матеріал дійсно може виручати при бідности дат історичних. Що-до громадського устрою, то д. І. обмежаєть ся на увазі (с. 42—60) про істнованнє тих же фактів на Волині, які відомі нам по иньших місцях. Можна було звернути увагу на деякі натякання наших жерел про якісь більші союзи територіяльні до придучення Волині до Кііва; таким натяканнем з'являєть ся назва „Червенських городів“ (від Червена), далі назва Лучан (від Лучска) і Волинян (від Волиня) — в сих назвах полишили ся сліди давних організацій, яким надавано імя головного міста; можна догадуватись, що місцеві союзи були сполучені потім в більшім, з Волинем на чолі (навпереки якому, на знищеннє его впливу, підійс Володимир Св. нове місто, назване его йменнем і засноване, як догадують ся, в близшому сусідстві того ж Волиня).

Відділ політичної географії був дуже старанно оброблений в кінці попередника д. Іванова — Андрияшова (де її присвячено коло третини всеї книги) і IV глава праці д. Іванова небагато прибавляє до неї, хоч теж докладно зводить належний матеріал. Не спиняючись на деяких питаннях в сій області, де ми не зходимось в наших поглядах з шановним автором, я перехожу до глав, присвячених політичній історії. В її огляді переважно д. І. держить ся ґрунту ясних і безперечних фактів; хоч в передмові виговорив він собі право уживати гипотетичного елемента, в сферу гипотез залукаєть ся він не залукаєть ся, але не дуже застановляєть ся і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших виводів; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозвязаними і обминає неясні точки в історії. Се метода аналогічна з метою його попередника і деяких иньших заступників сїєї монографічної літератури (напр. Багалія в його історії Сіверщини), вона забезпечує автора від більших закидів, та позбавляє й можливости дати нові, ориґинальні виводи і комбінації: то трудно без дрібнішої аналізи історичного матеріала, користання з аналогії иньших земель і т. и.

Не спиняючись знов таки крок за кроком на виводах автора, значимо деякі точки. В епізоді про осліпленнє Василька і пізнішу війну д. Ів. держить ся традиційного погляда на відносини князів до того осліплення, який на мою думку ледви чи можна оправдати (див. доводи в розвідці „Волинська справа 1097—1102 р.“); не звернув уваги шановний автор і на замітку, зроблену про поводженнє володимерських „граван“: д. І. бачить тут володимерську людність і уживає свого факту до характеристики відносин Волинян до свого князя (с. 128, 265), тим

часом як в тільки що згаданій розвідці зазначено було (с. 24) і те, що погляди на се суперечні, і наведені були доводи за більшу правдоподібність думки, що мова іде зовсім не про волинську людність, а про залогу київського князя Сьвятополка, значить і виводів про внутрішнє жите Волині робити з того не можна. В сих, як і иньших питаннях, розминаючись з літературою тих питаць, автор повинний би зазначати суперечність поглядів в них і свої власні погляди мотивувати; аналогічне бачимо і в справі Давида: винуватячи його в смерті Ярополка (с. 123), автор не згадує про доволі широку полеміку за се між Тюриним (Смерть кн. Ярополка Ізяславича) і Соловєвим і обосторонні доводи.

Я спинив ся над сим епизоді більш з причини загальної, методологічної — що тут значну частину треба віднести на початковий брак техніки, се сказав я вже. Теж саме можна сказати про деякі не зовсім щасливі вирази, епітети — як назва „гіганта князя“ для Мономаха (с. 121), вираз „слава Романа греміла по всій Європі“ (с. 158). Діяльність Данила що до сполучення волинських земель і зміцнення своєї влади на Волині ледви зачиплена (с. 162), а заслуговала більшого; в відносинах татарських (на с. 166) не зазначено ріжницю до і після Бурундаєвого походу. і політика Татар (їх плян — пересварити Романовичів з сусідами, забираючи їх в походи на Польщу, Литву) не освітлена відповідно; в питанню про рух антикнязівський автор признає його істнованнє, але збуває сю важну і все ще суперечну справу дуже коротко (с. 172).

Взагалі коротко, не входячи в суперечні питання, трактуючи історію XI—XIII в., автор ширше застановляє ся над темною історією Волині в першій половині XIV в. і присвячує їй майже половину свого історичного огляду. Ся частина праці представляє значну цїкавість; автор не заходить далеко на ховзькій дорозі гіпозеа, трактує справу здержливо й обережно, літературу зібрав він доволі старанно, хоч не раз приходилось брати відомости з других рук — що треба пробачити за трудностию мати в Росії повний асортимент жерел і літератури. Автор виступає прихильником погляда про осібність Юрія II і Болеслава Тройденевича, приймає погляд проф. Філевича на походи Казимира і уважає Любарта володарем Галичини до 1349 р., а Детка его намістником. Що до справи Юрія II, то не входячи в се питаннє (мені правдоподібнішим здаєть ся, що се була одна особа з Болеславом), то зверну увагу автора ще не одну згадку про его в Monumenta Pol. hist. V p. 8800.

Останні глава праці — про внутрішній устрій і побут Волині являєть са новинкою: д. Андріяшов ухилив ся від сього за для пезначности материялу. Д. Іванов позбирав старанно що міг і його кар-

тина внутрішньої історії Волині, хоч — неминуче — має багато незаповнених місць, має значну цікавість.

В основу політичного устрою землі д. І. справедливо кладе, як два головні чинники, князя і віче; за вічем признає він функцію загального контролю, тим часом як звичайний провід в справах політики й адміністрації належав до князя. Студіювання давнього політично-громадського устрою земель українсько-руських дійсно приводить до такого виводу, і сю загальну схему можна приложити й до Волині. Погляди автора на долю віча одначе представляють ся трохи неясними і, може — непевними: так ми читаємо у нього (с. 107), що до князювання Мономаховичів на Волині, князі з'являють ся тут на короткий час, не зживають ся з землею, тож „земля була сама собою, а князі самі собою“ (формула істориків-славянофілів), і се „мусіло впливати на розвій громадсько-вічевого життя на Волині.“ Далі (с. 266) автор каже, що найбільшу силу і вплив мало віче в XI в., що до пізнішого часу, то не вагаєть ся про існування його за Ізяслава Мстиславича, констатує його прояви за Мстислава і догадуєть ся про велику роллю його за Романа, також „велике значінне“ в XIII в., нарешті (с. 267) „з часом власть его по малу починає упадати, та прослідити процес сього упадку віча трудно“, а з причин автор вказує, як на важійшу — на розвиток княжої дружини і на татарську зверхність. Шановний автор не буде, певно, сперечатись, коли скажемо, що справа історії віча представляєть ся у нього, як сказано, неясно. Період до панування Мономаховичів що до віча мав свої відміни: інакше було в перших часах після того, як князь з київської династії засів на Волині — очевидно, лише з часом він з своєю дружиною міг взяти в свої руки провід у всіх справах земських, і народня самоуправа мали ще дуже широку сферу діяльності; за те князь, поки був підручником київського князя і чув у себе за плечима сили всієї київської держави (як було, скажем, за Ярослава) не потрібував дбати про ласку віча, не потрібував раз по раз відкликатись до віча і за його посередництвом слухати народнього живчика. Інакше стає знов, коли волинський князь опиняєть ся рівноправним членом князівської громади, виставленим на їх інтриги і еґотистичні пляни, і не маючи де інде підпори, мусів шукати її в своїй землі й у її репрезентації політичної — віча. Такою порою була друга половина XI в. і дальший час аж до сполучення волинських волостей в руках Романовичів, особливо ж моменти бурхливі, напр. боротьба Ізяслава Мстиславича з Володимерком і Юриєм, дитинні часи Романовичів. Сполучення ж волинських волостей в руках Романовичів, заспокоєння землі, устанвлення міцного режиму, а при тім ще й певна антипатія до громадського чинника, яку ми по-

мічаємо за Романовичами під час їх боротьби з громадським рухом українським, було чи не головною причиною ослаблення вічевої діяльності. Що до боярства, то дійсно правдоподібно, що воно мало значну силу в землі (на се патакають заходи Мстислава Даниловича коло нього, його роздавання сел їм), але згадка в тестаменті кн. Володимира Васильковича про село, куплене у якогось Ходорка (пом. Ходорко, чи Фодорко, а не Фодорок) ще не може бути доводом, що в руках бояр „концентрувалось превелика (громадная) земельна власність.“ Виразних, безпосередних вказівок про се ми не маємо, можна припускати лише по аналогії з иншими землями, а по части — виводити з істновання боярських лятифундій в пізнійші часи.

На сьому кінчимо свої уваги про книгу д. Іванова. Деякі уваги які ми тут зробили, не уймають ваги і ціни його праці, що з'являєть ся корисною вкладкою в українсько-руську істориографію, і ми щиро жичимо дальшого поспіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві.

М. Грушевський.

Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, въ четырехъ частяхъ, составилъ архимандритъ Леонидъ, Москва, 1893—4, 4^о, т. I ст. VII+694, т. II с. 577, т. III ст. 363, т. IV ст. 562, з рисунками (13).

Четвертим томом, виданим вже після смерти укладчика, закінчила ся монументальна опись знаменитої збірки рукописей графа Уварова (в Порічі Можайського уїзду Смоленськ. губ.). Колекция Царського, описана р. 1848 Стровим, була початком сієї збірки (750 пес), доповненої графом Олексієм Уваровим, так що перед смертю его вона містила вже 2250 пес, і то дїбрапих з сьвідомістю річи (між иньшим увійшла сюди колекция Сахарова); за невеликою виїмкою, се все — рукописи славянські. Розпочата опись сих нових набутків не була докінчена (видано один том — проф. Сухомлинова), доперва 1885 р. взяв ся за се паново покійний вже тепер археограф -- архимандрит Троїцької Лаври Леонїд Кавелін, і довів до кінця.

Як значить ся в титулі, се опись систематична. Песи поділено що до змісту на вісімнадцять розділів, в яких знову їх згруповано в певні групи, означені на початку розділа (на пр. в першій части йдуть цілі біблії, далі поодинокі книги старого завіту, потім нового завіту — евангелія, апостоли, апокаліпсиси), і тільки в тих групах розміщено рукописи в порядку хронологічнім. Том перший містить відділи: 1 сьвяте письмо, 2 толкованне св. письма, 3 письма св. отець, 4 теологія догматична,

5 теологія паренетична (богословіє учительное), 6 письма релігійно-моральні, 7 полемічні письма, 8 письма розкольників, 9 право церковне і сьвіцьке. Том другий: 10 книги богослужební, 11 ноти церковні і синодики, 12 життя сьвятих, 13 оповідання про чудовні ікони. Том третій: 14 історія церковна і сьвідка, 15 матеріали до історії церковної й сьвіцької, 16 географія й мандрівки. Том четвертий: 17 збірники, 18 нинші письма не духовного змісту (всячина — і азбуковники, і риторики, і апологі, і повісти). Вкінці доложено показики імен і осіб і географічних — до першого тому спільний, для цілої книжки, а в дальших томах осібно при кожному розділі. Опись Строева введено сюди цілком, з деякими потрібними поправками і доповненнями“, і в кінці IV тома доложено показик для переведення його нумерації на нову, так що нова опись цілком ту давнійшу заступає.

Було вже піднесено певні недостачі, які виникають через систематичний поділ рукописей (див. Записки VII Н. хроніка с. 8); поділи, як ми бачимо, дрібні і трохи довільно вибрані, а брак загального показчика утрудняє вишукування потрібного. Описано рукописи часом за коротко; так при історичних компіляціях укладчик часом обмежує ся увагою, що вони фабульозні („баснословні“), не об'ясняючи ближше хоч загальнійше версий сих фавул.

Про користь сього видання для науки не потребуємо говорити; одна з найбогатших скарбниць до історії і літератури словянської й руської стає тепер загально приступною. Можна висловити лише щире признання пам'яті покійного автора сього монументального діла й подяку властителям збірки за видання його, й то дуже приступною ціною (15 руб. за 4 великі томи in 4°). М. Г.

Систематическое описаніє рукописей московской синодальной (патріаршей) бібліотеки, составилъ архимандритъ Владиміръ, ч. I — рукописи греческія, Москва, 1894, с. IV+880.

В передмові читаємо, що арх. Володимир, синодальний кустос, з поручення синоду довершив нову опись цілої московської синодальної бібліотеки, по часті описаної вже в звісних каталогах Маттеї, Горського і Невооструєва; опись ся має заступити сі часткові описи, а також алфавитний показчик арх. Сави. Виданий отсе том обіймає рукописи грецькі (і кілька грузинських) і має таким чином заступити каталог Маттеї. Рукописи розложено в порядку систематичнім — сьвяте письмо, письма св. отець, книги богослужební, канонічні, історичні, збірники, література класична, дипломи і листи. Рукописи характеризовано кор

але зміст — складові частини — означено докладно, без вказівок літературних. Всього, не рахуючи дипломів, обіймає вона 510 рукописей. Вкінці доложено покажчик і таблицю для переведення нумерації Маттеї на сю.

Колекція синодальна має важне значіння для історії нашої давньої літератури, безпосередно звязаної з письменством грецьким, тож і нововидану опис українська наука мусить почитати, як користне придбання.

М. Г.

Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа (1592—1768 pp.), часть первая: документы воеводскаго управления. Составилъ Н. Н. Оглоблинъ, Москва, 1895 р. (відбитка з „Чтеній“ Московського історичного товариства 1895 р., кн. II).

Здавало ся б, що оглянуті автором материяли, належучи до далекої і страшної країни Російської держави, країни, яка з-покон-віку була воеводам та губернаторам, а тепер і залізнодорожникам, золотим дном, „Черкашанам“ же, що їхали туди мимо волі, ся країна була стороною „печали та сліз“; здавало ся б, кажу, що сі материяли мало чим можуть бути цікавими для нашої рідної історії; але ближше ознаємленне з працею д. Оглоблина показує, що се була б помилка. „Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа“ має вагу з двох поглядів. Одно — ся праця дає зразок розумного розбору та описи архивного материялу; друге — ся праця подає відомости про материяли до української історії, що випадково попали у Сибирський приказ, і сповіщає про Українців засиланих на Сибир, після сполучення України з Московщиною.

Що до способу впорядкування материялу, то автор перш за все вибирає материял, що стосуєть ся до усїєї області, — у сьому разі — Сибирі, сортує документи по змісту і в хронологічному порядку, а тоді вже подає зміст сих документів. Таким чином можна відразу бачити вагу самого що-найдрібнішого документу; а сим зберегаєть ся час, який тепер доводить ся тратити дослідникови на читанне непотрібних йому документів. Було б дуже пожаданим, що б і иньші архиви ужили такого ж методу в описанню документів.

Материяли, що належать до історії України і попали у Сибирський приказ, мають важне наукове значіння (огляд їх див. на стор. 267—276). Тут ми знаходимо вказівки на політичні події XVII в., які мали вплив на українські справи, і спеціально — про відносини України до Москви.

Дякуючи тому, що автор вибрав таку систему, весь матеріал, потрібний дослідникові, зразу буде переглянений на показаних вище сторінках, а в нотках показано навіть, що з сього матеріялу вже оброблено і надруковано. Се вже такі розкоші та вигоди, яких до сього часу не дав ні один з російських архівів. Зостаєть ся побажати, що б і інші частини автор спроміг ся швидко випустити межі люди. Гадаємо, що й вони дадуть не менше цікавого матеріялу як і отся.

О. Шуровський.

A. Jabłonowski — „Handel Ukrainy w XVI w. (Ate-neum, 1895 II с. 232—258).

Автор, звістний з своїх праць про колонізацію України, попробував представити картину торгівлі української в згаданім віці. Вік XVI, то початок нового періоду торгівлі української — періоду, що починаєть з роком упадку Візантії. Перехід Константинополя, першорядної метрополії торговельного світа, в руки Турків, дав себе глибоко відчутти торгівлі європейській; досить згадати, що з того часу Венеція і Генуя починають упадати, і торгівля левантійська слабне. Не инакше сталоь і з нашою торгівлею українською — заграничною; вона стратила рівнож в значеню, хотяй відбуваєть і дальше і поволи розвиваєть.

Автор починає свою розвідку представлєнем торгівлі української-заграничної. В сій завначає: торгівлю чорноморську і караванову. Торговля чорноморська мала для України в тім періоді тільки посередне значінє; вона власне найбільше потерпіла через прихід Турків і тому слабо розвиваєть. Перед тим концентровалась вона на побережю Чорного моря — межі Дніпром а Дністром, а посередниками єї були Генуєнці. Качибей (нин. Одесса), Монкастро (Білгород - Очаків) були важними пунктами торговельними, куди привожено морем всілякі товари візантійські, а караванами товари з Руси, Литви і Польщі. З занятєм Турками Монкастра в р. 1484 і з заложєнем турецкої твердині Очаків, торгівля ся тратить цілком значінє. Значно лучше сеї вдержалась торгівля українська заграична - караванова. Автор знаходить сьвідоцтва історичні, що вказують на відповідний розвій і значні розміри сеї торгівлі. Осередком єї був Київ, що, невважаючи на находи татарські і виччі, підніє ся таки з упадку і ставсь знов найбільшим містом на Україні. Се завдячував він своему географічному положеню, через що торгівля мусіла в Київі знайти свій осередок. Тут сходили ся три дороги торговельні: перша водна — Дніпром, друга, що ішла з Криму через Тавань, вздовж правого берегу Дніпра, через Черкаси а вище — самим вже Дніпром, і ще одна — з Білгороду волоского (згаданого Монкастра) через „Дикі поля“

і Бог. Тими дорогами йшли отжеж товари паргородські і з далекого Орієнту, навідворот — Україна, Литва і Москва висилали туди свої сурові плоди на полудне. На підставі актів урядових (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII т. I) твердить автор, що ся караванова торгівля була доволі оживленою і зисковою; вказують на се численні і то значні оплати, які торговельники мусіли платити старостам і підстаростам та иньчим адміністраційним урядникам.

Крім сеї торгівлі межи Україною а Орієнтом розвиваєсь на Україні ще торгівля з Заходом — і головно з Іданьском. Туди звернулася власне торгівля України тогди, як її вкорочено на Чорнім мори.

Автор переходить далі до представлення внутрішньої торгівлі української. Вона іде тими дорогами, що і загранична, тільки ще більш розгалуженими. Всі вони сходять-ся знов в Київі. Найважнійші з них то: „старий гостинець литовський“, що провадив до Овруча, „гостинець білгородський“ (або житомирський), що ішов на Волинь, „гостинець остерський“ — провадив на Чернігів або Путивль до Москви, а врешті „гостинець переяславський“ — до Криму. Ся торгівля внутрішня — місцева знаходила очевидно опіку у власти державної, а та за се вимагала численних оплат т. з. королівських, господарських і иньчих. Але торговельники мусіли оплачуватись не то вже рядови але і шляхті, що мала посілости земельні на Україні. Се була кривда для торговельників тим більше, що шляхта не платила жадної оплати від торгівлі. В наслідок сего — як каже автор — торгівля внутрішня українська не розвинулася так, як би могла розвинутись, бо в самих умовах тодішнього складу суспільности знаходила значні перешкоди.

Так отжеж ні внішна-загранична, ні внутрішня-місцева торгівля не розвинулись на Україні, тах, як би се могло бути. Відносини політичні — сила турєнка над Босфором — спиняли торгівлю заграничну, а знов внутрішні відносини в Польщі спиняли торгівлю місцеву на Україні.

Автор переходить до питання, які товари були предметом торгівлі на Україні. Отжеж найважнішим предметом торгівлі так заграничної, як і місцевої була сіль. Її спроваджувано або кримську, або лиманову, або врешті коломийську — „білу“. Осередком торгівлі солею був очевидно знов Київ. Другим предметом торгівлі, неменче важним, були горячі напої, що спродавались по „корчмах“. Таких „корчем“ було в Київі в половині XVI віка аж 58, а кожда з них приносила значний дохід. Крім сих предметів торговельних належить ще згадати про предмети розкоши, що йшли для богатших клас з Орієнту до України, і вироби промислові, що були доковче потрібні для людности. Україна взамін за се висилала шкіри та збіже за границю.

Автор завдає собі відтак питанє, хто се були сї посередники торгвлї заграничної на Україні, до якого коріня етнічного вони належали. Се питанє полишає однак автор отвертим. Недостача всяких жерел зневолює его до припущеня, що посередниками торгвлї заграничної були чужо-сторонці. Може воно і так, однак доводів на се нема, бо ж прецінь факт, — який згадує автор — що в Києві були Вірмени, Греки, Поляки, Турки і Татари, не свідчить ще, що торгвля загранична була виключно в їх руках.

Що до посередників торгвлї місцевої, то на се автор з'умів відповісти. Він наводить численні приміри, що посередниками сеї торгвлї були найперше Русини а відтак, від кіпця XVI ст. Жиди, що з початком XVII ст. захопили сю торгвлю таки цілком в свої руки. Число торговельників не зміг автор навіть в приближеню означити. Вкінци подає автор короткий перегляд мір, які уживались на Україні. Его висліди виказали, що на Україні уживано мір найріжнороднійших, а навіть одні і ті самі міри мали в ріжних околицях ріжне значенє.

Такі відомости подав автор у своїй розвідці. Відомости сї певні, бо опирають ся на жерелах першорядних — актах урядових. Шкода, що автор не зміг подати більше відомостей про торгвлю заграничну і єї посередників та про становище козаків що до торгвлї заграничної та місцевої. Поминувши се, ми мусимо признати авторови велику заслугу, що представив справу до тепер цілком не оброблену вповні, через що его розвідка мусить уважатись яко важний добуток для внутрішньої історії української.

Ом. Терлецький.

Wiktor Czermak — Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, Tom VI, Ogólnego zbioru tom XXXI), Краків, 1895, с. 403.

Плянми війни турецької Володислава IV займали ся вже давнійше польські історики, а то Шайноха в ділі двотомовім „Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648, i Кубаля в цінній монографії п. в. „Jerzy Ossoliński“. Однак Шайноха опрацьовав події літ 1646 і 1648 р., Кубаля справді доповнив се образом подій 1647 року, але лише о стілько, як то стояло в звязку з его властивою темою. Оба учені познакомили нас головно з відносинами в Польщі — межі королем та станами, а не представили цілком докладно факторів заграничних, що на пляни Володислава IV мали важний вплив. Автор повисшої розправи взяв собі за задачу — уняти сю тему з верхного боку, вияснити, який вплив на сесі пляни мала політика заграничних дворів, відслонити стараня короля про поміч

і вислідити інтереси і мети, якими водили ся держави європейські в відносінах своїх до плянів Володислава IV, а був автор при тім в щасливішій положеню від своїх попередників, бо тепер в Галлчині знаходять ся витяги з заграничних архивів, якими він міг покористувати ся, що дуже користо впливало на его працю.

В самім вступі зазначає автор, що Володислав IV вже в перших роках свого панованя думав про велику війну турецьку, але тоді на першім місци були у него иньші пляни, передовсім хотів він силу свого роду забезпечити володінєм дідичним, проте увага его довший час була звернена головно на Швецію. З часом однак плян війни турецької, з разу несформулований докладно, почав его чим раз більше займати, а вкінци опанував его цілковито. Знаючи однакож, що зі сторони станів, які думали передовсім про приватні користи, знайде опір, прямовав до побільшення війська і скарбу, в надії, що маючи засоби до боротьби, зможе викликати війну як не з Турцією, то з Татарами. Думає про се особливо в 1644, 1645 році, але порожній скарб не позволив підняти війну. Тож король думає звернутись до заграничних дворів за помічю, а нагода до того небаком надійшла. З причини шлюбу его з Марією Людовикою зїхало ся в Варшаві багато послів заграничних держав з поздоровленнями. Межи иньшими приїхав посол Венеції Тієпольо (Tierolo) з тайною місією викликати диверзію козацку на Чорнім морю, бо Турція почала війну з Венецією. Також прибули послы московські для затвердження спокою, послы васалів Турції — гесподарів молдавского і волоского і післанці від патріярхи Константинопольского з приреченєм викликати бунт християн підданих Турції, як що Володислав IV війну пічне.

Що козаки були потрібні для диверсії на морю Чорнім, а також в війні з Турками могли зробити знамениту услугу, чого вже давніше дали докази, проте король спровадив потайно 4 їх послів до Варшави: Івана Барабаша, Івана Ілїяша, Несторенка і Богдана Хмельницького (в цвітїю 1646). На тайній пічній нараді відкрив їм король часть своїх плянів, дав на будову чайок 18.000 зл. п. і привілегїї на роботи до приготування і на піднесенє реєстру козацкого до 12.000 людей.

То був перший крок самовільний. Володислав IV зробив его в думцї, що порозуміння з сенатом буде доста, щоби розпочати війну, а мав надїю, що збере 30.000 війська, господар мультанський дасть 30.000, волоский 1000, Ракочій решту і він зможе на чолї 100.000 армії ударити на ворога. Почав проте енергічні приготуваня воєнні, особливо, що Венеція обїцяла ему 500.000 талярів на війну, як він почне її за дозволом сойму, а Тієпольо під впливом загалу короля, на власну руку пожичив у королевої 40.000 талярів і дав їх королеви на військо. Однак

сенат зібраний 17 і 18 липня 1646 року рішучо виступив проти війни. До того ледви 6000 війська удалось Володиславови зібрати, а і того не мав чим оплатити, мусів на сей рік (1646) виречи ся війни, але не вирік ся своїх плянів, хотяй зібраний в жовтню 1646 року сойм остро против него виступив, і казав ему розпустити військо.

Сойм в маю 1647 р. заявив ся рівнож против війни, але дозволив про безпеку взяти певні суми з кас воеводских для оборони і відмовив Татарам гарачу, що давано в формі подарунків. Се могло їх привести до нападу на Польщу, отже дати Володиславови нагороду до війни оборонної, з якої легко можна було перейти до офензиви. Крім того кількох магнатів польских самовільно напало на Крим, що спонукало хана до зближення до границь України для нападу. Так Володислав не вирікає ся надії на війну, а щоби бути ближше війська і покористуватись кожною нагодою до війни, хоче виїхати на Україну, а коли сенат на се не дає дозволу, на Литву, щоби, як деякі жерела свідчать, звернути з дороги на Україну. Ним однак доїхав до Гродна, дійшла до него звістка, що емір султанський і грізний вид військ гетьмана Потоцького прихилили хана до повороту, а через се і нагода до війни минула. Перед виїздом короля на Литву виїхав канцлер Оссолінський на Україну, ніби для оглянення своїх дібр. То дало повід до підозріння зі сторони шляхти, що Оссолінський їздив на Україну для підмовлення козаків до бунту, аби ограничити вільности шляхти, зміцнити монархічну власть короля і надати привилеї козакам. Автор опираючись на дослідах дра Кубалі і на самостійнім розборі жерел, доходить до виводу, що король в зносінах з козаками мав лише на оці позисканє їх для війни турецкої, і що Оссолінський їздив на Україну лише для порозуміння з проводирями православних що до унії церковної, а що найбільше — щоби пізнати як поводять ся козаки що до війни турецкої.

Не довго потім зайшли важні події на Україні. Там вже від давня заносило ся на бурю. Вісти про прихильність короля на якийсь час бурю повздержали, а козаки масами вносили супілки до него з жалями на над'ужитя панів і їх посіпаків. Але розказів короля, що закаував кривдити козаків „bo się dobrze ojczyźnie zasługują“ (так пише він в листі до Конєцпольского з 24 червня 1647), ніхто не слухав, що ще збільшувало обурєне козаків.

Володислав мав надію, що се дасть ся легко полагодити і для того визначив комісію з препорученєм розслідити кривди козаків на місци, а гетьманови казав їх пустити на Чорне море, щоби дати вихід горячійшим елементам і закаував ему оружно против козаків виступати. Ним однак сей закон дійшов до Потоцького, его син Стефан положив го-

лову над Жовтими Водами, а Хмельницький рушив на Україну. Не дожив до сего король, бо 20 мая 1648 р. в Меречу закінчив житє в часї, коли в єго пляни мав ударити найтяжший удар — рух Хмельницького. В „закінченю“, застановляючись над плянами Володислава, доходить автор до виводу, що війна з Турцією була конечна для забезпеченя полуд.- зах. границя Польщи, а також могла відвернути нещасні для Польщі події 1648 року.

Пора до війни була дуже пригідна. Польща зміцнена довшим миром (від 1634) мала значні сили, вірних козаків, що вже давнїйше зробили знамениті услуги Польщі в війнах з поганцями; поміч заграничну, а до того на чолї єї стояв король спосібний, енергічний, воевничий.

Але верховодні веретви, а особливо духовенство, маючи свої приватні інтереси на оці, боячись тягарів за-для війни і побільшеня власнї королївскої, не дозволили королеви виконати єго замірів. Інтереси кастові взяли гору над добром Польщи.

Се в коротких словах результати праці д-ра Чермака.

Яко жерела до неї послужили єму витяги з архивів заграничних, що знаходять ся в т. зв. теках Люкаса (Teki Lukasa) в бібліотечї Оссо-лїнських у Львові — витяги з актів міністерства справ заграничних і ньших французских, — далі — в теках „експедицій влоских“ в академії наук в Кракові, — витяги з архивів венецого, ватиканського і російских, а вкінци акти в тайнім архиві цісарскім в Відни. Крім того користував ся автор жерелами, які мали єго попередники — Шайноха і Кубаля, важнїйшими жерелами і виданнями оголошеними по тих працях п. пр. видавництвами російскими і румуньскими (Гормузаки), вкінци рукописами з бібліотеки кн. Чарториских в Кракові.

Головною єго заслугою єсть представленє в цілости плянів Володислава IV, а особливо значне розширенє відомостей наших про зносини короля з чужими державами, а то з Венецією, напою, двором віденьским, Францією, Швецією, Москвою. Тут виказує автор єгоїзм дворів, що не дбаючи про інтереси християнства, бажали лише Володислава IV. використати для своїх інтересів.

Внутрішні справи, вже в значній части обробили попередники д-ра Чермака, особливо Шайноха і Кубаля, автор проте, користуючись їх працями і приймаючи по критичнім розборі багато з їх дослідів, ближе і основнїйше займаєсь лише тими питаннями, що дались лучше і докладнїйше вяснити на підставі нових жерел. Так н. пр. події сойму 1646, і 1647 року представляє на основі дослідів Шайнохи і Кубалї, але, користуючись новими жерелами, докладнїйше пояснює результати обряд сойшових, певні закулїсові справи сойму і становище короля що до сих

обрад. Крім того характеризує справи і стан Польщі, інтереси і прямування шляхти, деякі особи, що в тих справах важну роль відіграли, як Володислава, гетьманів Конєцпольського і Потоцького, канцлера Оссолінського.

Що для нас єсть в тій розправі найбільше інтересним, а іменно зносини Володислава з козаками, представляє автор головню на підставі дослідів проф. Кубали, але на ново всі жерела розбирає і в децим від него ріжнить ся, як н. пр. простує висказ єго, мовби Володислав писав до козаків в 1646 році, що не має нічого против того, щоби они до давних вільностей вернулись, а також мовби Хмельницький був в Варшаві у короля в маю 1647 року.

Одначе тими відносинами Володислава до козаків займає ся автор лише о стілько, о кілько они безпосередню лучились з єго темою, основнійше і ширше представлене їх полишаючи собі до осібної студії.

Виталій Ейнгорнъ: Книги кievскої и львовскої печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка (Книговедѣніе, ежемѣсячный библиографическій журналъ, 1894 N. IX и X, стор. 1—19).

Наіменована статья подає детальні дати до історії літературних взаємин між Москвою й Україною в третій четвертині XVII віку. Автор її користує ся в значній части рукописним матеріалом Московского Головного Архива міністерства справ заграничних та Московского Архива міністерства справедливости, а що кдає вона деяке сьвітло й на політично-суспільні справи України в XVII в., тому подаємо з неї й подрібнійший зміст.

Перший неприхильний указ против книг українско-руских видав патриарх Філарет р. 1627, наказуючи під грозьбою строгої кари і клятви, щоби „впредь никто никаких книгъ литовскія печати не покупали“. Той бо Філарет перебував перед тим довший час в Польщі і виробив собі не дуже користний суд про правовірність польських Русинів. Та заказ єго не довго остояв ся. Пізнійші патриархі — Йоасаф і Никон навіть послуговували ся помочю кievских учених, або як їх тоді в Москві звали „Білорусців“, при справляваню церковних книг, а московскі книжки печатались просто по взірцям українсько-руским. Прилучене Україна до Москви могло лише на користь вийти українско-руским книгам. Тоді бо вже й політичні згляди промовляли нераз за тим, що творам впливових українско-руских авторів, звичайно духовних ієрархів, не загороджувано дороги до Московских земель. Й українско-рускі ієрархі, головню архієпископ чернигівський Лазар Баранович, використовували доволі безцеремонно своє положенє. Сей останній випросив собі від царя паперу на

друк проповідий п. з. „Меч духовний“. Окрім того услуги приняла на себе царська казна й розпродаж „Меча“ в московських землях по ціні 3 рубл. за примірник. Ще свобіднійше стало українсько-руським книгам від часу, як Симеон Полоцький, колишній ученик київський, став цензором українсько-руських книг при патріарсі Йоасафі II. Та цікава річ, що київські учені й ієрархі частійше обертались до царської казни з просьбою брати книги їх печати в розпродаж а їм платити з гори готівкою. Так було 1670, 1672 й 1675. Остатнім разом з таким проєктом виступив Лазар Баранович, той сам, що вже в 1666 р. збув ся легким способом свого „Меча духовного“. Сим разом післав він другий збірник своїх проповідий п. з. „Труби словес проповідних“. І хто зна, чи сей факт не прискорив гошеня на українсько-руські книги. Духовенство московське дуже було неохоче до того, що уряд вакидає єму раг форсе якісь духовні книги й каже за них платити. А й правительство московське не дуже радо вже брало на себе рілю комісонера книжок Барановича, що і так від вибору гетьмана Самійловича стратив найже всяке значінє політичне для Москви. Тому то лише за вставленєм Самійловича казав цар взяти „Труби“ Барановича на скарбові гроші, автору однак казав відповісти „чтобы преосвященный архієпископъ книгъ никакихъ въ царственный градъ Москву на продажу не присылалъ“, а як пришло, то вони назад єму відошлють ся. Тим способом і той чисто зверхній — та, що правда, цілком не відповідний для архієпископа — момент відогравав свою ролю в сираві гошеня українсько-руських книг, тим більше, що з причин раскола вже в 1672 р. (в три місяці по смерті Йоасафа II) видано строгий указ, щоб „въ городахъ, на посадахъ и слободахъ, а въ уѣздахъ, въ селахъ и деревняхъ во всехъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ грѣпкой съ большимъ подкрѣпленіємъ, чтобъ тѣ люди польскіє и латинскіє печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ.“

Сей указав положив кінець і „вільному продажу“ київських книжок в спеціальній книгарні київської лаври, що була заснована на початку 1672 р. для продажу видань київської друкарні. Коротке існуваннє сеї книгарні становить у всякім разі цікавий факт в історії культурних взаємин України-Руси й Московщини.

І. Конач.

Николай Крассовекій (Миколай Красувекій) отъ года 1686 до г. 1692 писарь управления, а отъ г. 1692 до г. 1697 старѣйшина Ставропигійского Братства во Львовѣ. Историческій очеркъ, съ прибавкою современныхъ записокъ изъ сессійныхъ книгъ и регестровъ Львов. Ста-

врон. Братства, составленный Исидоромъ Шараневичемъ, Льв., 1895. ст. 196+III.

Юрій Еліяшевичъ (Георгій Ілляшевичъ) отъ 1720 г. членъ и въ 1722—1735 гг. одинъ изъ сеніоровъ Ставр. Братства въ Львовѣ. Историческій очеркъ съ прибавкою списка современныхъ счетоводныхъ книгъ и сесійныхъ протоколовъ Львов. Ставроп. Братства. Сост. Исидоромъ Шараневичемъ, Льв. 1895, ст. 34.

В нашій літературі історичній не маємо досі монографії, яка б з'ображала розвиток і діяльність братства ставропигійського, діяльність многосторонню і спасенну. Тож тям більше значіне мусимо признати двом працям нашого історика-ветерана, котрих наголовки подалисьмо.

В першій посвячає автор самому Красовському лише шість листка¹⁾ (ст. 6—9; на 3-ій поданий портрет Кр-ого), говорить про его походжене, згадує про тяжкий для Руси час від 1648—86, а передовсім зазначає нещастя, які навістили в тих часах Львів і так подає характеристику обставин, серед яких трудив ся Красовский насамперед яко „братский писар“, а далі яко третій з чотирох сеніорів братства, виказує заслуги, які на сих становищах положив, як списане братского майна, управльнене діловодства, заложене „плянтаційної книги“, куди вписувало всі важніші чинности Братства, зміна процедури цілого діловодства, братскої господарки і надзораваия, скуплене цілої фінансової сторони в руках Красовского, що показало ся вельми хосенним для Братства, згадує межі иньшим про відбудову вежі Корняктової, приокрасу церкви, нарешті говорить про передчасну смерть Кр-ого, якого автор справедливо називає „душею цілого братства і головним мотором і виконавцем его рішень.“

Переважну часть книжки присьвятив др. Шар. „прибавленням“, себ то матеріялам жереловим (ст. 10—172). У вступі до сего „додатку“ згадує автор про жерела рукописні, які находять ся в архіві Братства, про їх важність для рускої історії, про довершені і задумані видавництва сих жерел. З приємністю довідуємо ся, що друкує ся третій том видавництва „Ювілейного Изданія“, який буде містити дипломатичний кодекс ставр. братства. Четвертий том має містити рахунки і справозданя з засідань братства Ставр. В нього ввійдуть також сї витяги з рахунків і справоздань з засідань, що автор додав до своєї статі про Красовского. (Автор пояснює, длячого вважав за одвітне подати вже наперед сій матеріял).

¹⁾ Є се передрук статі автора з „Временника“ ставроп. на р. 1894.

Витяги сії відносять ся не лиш до часу діяльности Кр-ого, але й до часів що попереджають его діяльність і безпосередне сліднують по его смерті і обіймають час від початку 17 до перших десятків 18 стол. Не буду подавати перегляду сего цінного материялу, бо вп. видавець уложив сам дуже докладний зміст (ст. 173—196), за який ему подякує кождий, що буде користати з его видавництва.

В „послїсловію“ (ст. I—III) представляє автор ціль і методу свого видавництва, зазначає, що головню старав ся подати мотиви, якими поводило ся Братство в своїй діяльності, а особливо в своїх сесійних рішеннях, вірно прослідити духа, який его одушевляв що до его поглядів релігійних і засад церковних і народних, що неустрашно боронило, вказує на участь, яку оно брало в важних справах руских, нарешті висловляє бажанє, щоб оно вірне заповітови славної минувшини дальше з такою самою ревностію трудило ся для добра церкви і народа.

Друга праця дра Шараневича про Юрія Елїшевича є значно менша, обіймає (крім карти титулової, на якій поданий також портрет Елїшевича) 34 стор. 8°. Переважну часть присвячує автор самому Елїшевичови (ст. 3—23). В сїй части згадує насамперед про двох Елїшевичів, що висупають в історії Братства в другій половині 18 і в першій половині 19 ст., і уважає їх свояками Юрія. Далї говорить про Юрія Ел., що членом Братства зістав 1720, а 1722—1735 був третім з 4 его сеніорів. За его сеніорованя Братство 1727 виграло процес з єпископом львівским у всіх точках, що належали до его самостійности, дістало 1730 р. важні привілеї від Августа II, вело процес з сеніором своїм Стеф. Ляковским¹⁾ і магістратом львівским, подало 1733 р. нунциєви папскому меморіал, де подрїбно висложило стан, потреби і бажаня свої. Юрій Ел. подїбно як его попередник завїдував приходами і розходами братскими від 1721—1730; в р. 1730 заведено важну зміну в сїй справі: поручено продаж книжок двом иньшим членам Братства. Щоби Братство не понесло страт, мусів Ел. вести ріжні процеси, уживати притїм ради адвокатів, дарунків, меморіалів; сі заходи доводили его звичайно до бажаної ціли.

Позволимо собі замїтити, що представлене діяльности Ел-а і Братства булоби вискало що до переглядности, як би автор був поминув декотрі подробиці, що з річю властивою не були в безпосередній звязи, і подав їх в нотах, або в „додатку“.

Додаток („Прибавленіє“), що обнимає з поясненнями 5 карток, містить спис сучасних рахункових книг і протоколів засїдань ставропигійского Братства.

¹⁾ Попередником Ю. Ел-а.

Книжка про Елішевича подібно як попередня кічить ся дуже старанно уложеним змістом.

Обидві праці заслуженого історика мусимо назвати цінними причинами не лиш до історії братства Ставроп., що 3 столітя було одним з головних огнищ нашого духового життя, але в загалі до нашої історії, а внутрішньої, до історії нашої церкви, школи, письменства, штуки, промислу та торгівлі. Сподіваємо ся, що ще неолною подібною працею обдарить нас трудолюбний автор. *В. Білецький.*

В. Івашенко. Историческій очеркъ Умани и Царьци на сада (Софіївки), съ фотографюрами. Київ, 1895 р.

Останніми часами почали у нас з'являти ся невеличкі праці по історії того чи іншого міста, монастира, села і т. п., які хоча і мають чисто місцеве значіння, але не позбавлені й загального інтересу. Автори їх, не задаючись шпрокою думкою — змалювати історичне життя свого міста зі всіма деталями, — збирають історичні відомості, що розкидано по різних друківаних матеріялах; прислухують ся до народних легенд, звязаних з тим чи иншим місцем; розпитують старих, що пам'ятають ще де-які факти з історії свого міста... і таким чином складаєть ся більш менш докладний малюнок історичного життя рідного міста. Скільки такі праці мають значіння для науки, — се инша річ; але є то певна ознака, що самі мешканці починають, парешті зацікавлюють ся історією свого рідного краю, а се є вже велика річ, бо історія є дорога до власного самопізнання і дає певний ґрунт для дальшого розвитку в сьому напрямку:

До таких непретенсійних праць належить і книжка д. Івашенка, заголовок якої ми виписали з початку. Автор розділяє свій „очерк“ на дві частини: в першій розказує історію Уманя та Софіївки, в другій малює сучасне становище міста і парку.

„Уманська пустиня“ (Pustynia Humańska — як називалась ся місцевість на початку XVII в.), — почала заселяти ся Слобожанами ще з половини XV в., як ще була під властю литовських князів. Татарські наїзди, що розповсюдились по Україні за часів хана Менглі Гірея, знову обернули сю місцевість в пустиню, і вона почала оживати лиш з початку XVII в.; господарем її був тоді пан Каліновский. Тодіж, мабуть, засновано і саме місто Умань. Далі Умань переживає татарські наїзди 1629 та 1644 рр., і часи Хмельниччини, і війни Москви з Польщею з за України. За часів „руїни“ місто було зруйноване Турками 1674 р. і воно зоставалось так, аж поки не перейшло до панів Потоцьких. В по-

ловині XVIII віку Умань був уже доволі значним містом на Україні; але йому прийшлося пережити ще одну лиху годину — часи гайдамаччини: Умань був майже центром того району, де крівава народня помста виявила свою силу над своїми гнітителями. Уманська різня 1768 р., а потім війна Кречетнікова зруйнували край і він міг підняти ся лиш в кінці XVIII віку. Починаєть ся спокійний період історії Уманя і Уманщини. Місцевість починає залюдняти ся, і Умань вертає собі попереднє значіннє торгового міста. На сей час припадає і заснування Софіївки, яку звелъ засадить Щенний Потоцький для своєї любої жінки Софії. Коло неї працював гіротехнік Метцель, що взяв собі за правило робить усе так, піби то се усе зробила натура. І справді в Софіївці всякі гори, водоспади, ставки і т. и. зроблені так штучно, що чоловік, не знавши, яким чином збудовано Софіївку, ніколи не повірив би, що там усе зроблено людськими руками та кріпацьким пѳтом.

Умань та Софіївку 1831 р. конфісковано, а 1834 р. ся остання зробилась власністю цариці Олександрї Федоровни, жінки Миколая I. 1844 р. сюда переведено з Одеси школу садівництва, яка з поширеною програмою, яко школа хліборобства та садівництва, існує й тепер. Що до самого міста Уманя, то його 1838 р. зроблено центром нещасливої пам'яті „воєнних поселеній“ і таке значіннє зіставалось за ним аж до 1860 р., коли Умань зробив ся повітовим містом Київської губернії.

В другій частині, як ми вже казали, автор представляє сучасний стан Уманя та Софіївки. Тепер Умань є одним з найкращих повітових міст Київської губернії; має гімназію, повітову духовну школу, дві народні школи — хлоп'ячу та дівочу, пять церковно-парафіяльних шкіл, виділ земельного банку, окружний суд і т. и. Софіївка належить тепер міністерству доменів і має субсїдїю від казни 37440 карб., а падаглядає за нею дирекція хліборобської школи. В ній є тепер метеорологічна станція, червоводня, пасіка і т. и.

Се — коротенький зміст праці д. Іващенко; вона збирає доволі докладно материял до історичного життї Уманщини; непевних питань рішати не береть ся; автор вибирає те, що йому здаєть ся найпевнішим, і вважає зайвим вводити читачів в процес своєї критичної роботи над материялами. Через се у його де-які питання порішують ся дуже скоро і дуже просто. З таких — більшість топографічних дат. Криниця, куди гайдамаки кидали учнів базиліанської школи, була, по автору, там, де тепер нова ратуша. Але треба зазначить, що мешканці, а так само й материяли вказують, окрім сього місця, ще на два, — де могла би бути та історична криниця. Через що автор застановив ся на першій — не відомо. Таких прикладів багато. Про все те праця Іващенко робить

добре вражіння. Видана вона гарненько і має при собі вісім фотографюв — портрет Гонти, Софії Потоцької і шість малюнків різних куточків Софіївки — виконаних досить артистично. Можемо бажати, щоб таких праць виходило все більш та більш, щоб вони мали спроможність задовольняти ту цікавість мешканців до історії рідного краю, яка тепер уже досить явно виникає.

С. Лаврецький.

О. Я. Кониський — Дитинний вік Т. Г. Шевченка; (критично-біографічний нарис, Льв., 1892, ст. 36 (відбитка з Записок тов. ім. Шевченка т. I).

— Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крпацтва (1829—1838), критично-біографічний нарис, Льв., 1894, ст. 28 (відбитка з „Записок“ т. IV).

— Т. Шевченко під час перебування єго в академії художеств, Льв. 1894 („Зоря“, 1894, ч. 16—21, передруковано з попередню статью, с. 29—92).

— Т. Шевченко під час розцвїту його кебети до арешту його (1845—1847), Льв., 1895, ст. 62 (передрук з „Зорі“ 1895, ч. 5—14).

— Т. Шевченко в арешті (5/IV—23/11 1847) — Записки наукового товариства імени Шевченка, V, ст. 26.

Першу обширнішу збірку упорядкованих матеріялів до житєписи Ш-ка подав М. К. Чалий в звістній праці: „Жизнь и произведения Тараса Шевченка“ (Київ, 1882). Та коли ще й нині неможемо говорити про повну біографію Ш-ка супроти того, що є прогални в житю поета зовсім ще не заповнені матеріялом житєписним, і що твори Ш-ка ще не впорядковані хронольоґічно і не розсліджені як треба, то годі було і від д. Чалого вимагати чогось більше, як лише „зводу матеріялів“. На матеріялах Чалого опирав ся головно пок. проф. Огоновский, подаючи біографію Ш-ка в своїй „Історії літератури“ (том. II, відділ 2 ст. 442—528) і в виданю Кобзаря (Львів 1893. IV—XСІІІ.). До сих праць користував ся Огоновский новшими відомостями, що появили ся вже по виході книги Чалого: та про повноту і критичне провірене усього звістного доси матеріялу житєписного не могло бути і бесіди у нас в Галичині задля недоступности жерел, роскиданих по десятках журналів російських, не говорячи вже про збиране на місци звісток ніким ще не поданих до прилюдної відомости. Між тим недостача повної і критично обробленої біографії Ш-ка давала себе чин-раз то більше учувати кождому, хто хотів науковим способом працювати над творами Ш-ка.

Щоби-ж такому станови зарадити постановив наш многозаслужений письменник Ол. Кониський зладити можливо повний нарис біографії Ш-ка на підставі зведеня і критичного провірення усього оголошеного материялу житєписного — і при помочи власних знадобів та записок. До тепер допровадив шан. автор біографію Ш-ка аж до дня 23 червня 1847 р., коли прийшов наказ відставити єго з Оренбурга до Ореської кріпости на засланє. Поділ, який прийняв К-ий для свого нарису, відповідає до тепер зовсім розкладови материялів в книзі Чалого. Поодинокі части сеї праці появили ся в такім порядку, як то ми подали в горі: 1) „Дитинний вік Т. Г. Шевченка“ (переклад російський в часописи „Русская Мысль“ за р. 1893). 2) „Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крєпацтва“. „Т. Ш-ко підчас перебуваня єго в академії художеств“ (появилось осібною брошурою ураз із відбиткою попередньої части). „Т. Ш-ко підчас висшого розцвїту його кибети до арешту його“. „Т. Ш-ко в арешті (5/IV—23/VI 1847).“

Наведені части критично-біографічного нарису К-го обнимають, як бачимо, першу і то більшу половину житя Ш-вого, становлячи про себе заокруглену цілість, томуж подамо тут вже тепер короткий огляд тих частий, не чекаючи другої половини нарису.

До першої части критично-біографічного нарису, присвяченої дитинному вікови Т. Ш-ка вихіснував автор майже увесь звістний нам доси материял, піддаючи єго подекуди докладній критиці. В більшій мірі як попередні біографи Ш-ка покористував ся автор автобіографічними уступами з єго поем і повістий, між котрими найбільше материялу житєписного до сеї доби житя поетового подає повість Княгиня. Оповідючи про те, як Тарас служив у попа Кошиці (Кошица) за погонича опирає ся автор виключно на споминках О. Лебединцева (Київ. Стар. 1882, XI, ст. 563), не беручи під увагу зовсім інтересних споминів Лободи (Київ. Стар. 1887 XIX, ст. 563—577), що подають кілька нових дат для характеристики сеї мало-зіанної доби житя Ш-вого; єсть там і дуже характеристичне оповіданє сестри поета Катерини про вандрівки малого Тараса і єго сиріцтво (ст. 566).

В повісти „Княгиня“ малює Ш-ко дуже докладно своє жите-бідованє на науці у косоокого дядка Совчиря і на службі у стихарного дядка Богорєського, томуж можна було ще дещо більше розказати про сею добу житя Шевченкового, як розповів нам Кониський, пропускаючи деякі інтересні епізоди. В справі першої науки малого Тараса уважає Кониський річею зовсім певною (Заниски I, ст. 106) що Григ. Ш-ко віддав Тараса в науку ще за житя матери, на 8-му або й 9-му році єго житя

(Зап. I, 107). За підставу до такого твердження послужила авторови мабуть повість „Княгиня“. І справді Ш-ко розказує в тій повісті, як він ще за життя матери, вивчивши увесь псалтир у дячка Совгиря, поставив братії горнець каші молочної по народному звичаю („Княгиня“: Київс. Стар. VIII. 397). Мати Ш-ка умерла 1823 20/VIII, коли єму ішов 9-тий рік. Однакож трудно вірити, щоби Тарас ще перед смертю матери, укінчивши ледви 8-мий рік, міг уже не лишень граматику і часословець, але й увесь псалтир вивчити та ставити братії кашу.

Ще менче можливою треба признати таку звістку на підставі обчислення самогож поета, що як звістно, помиляв ся в означеню докладніших дат із своєї ранної молодости. Єгож споминки мають для нас більше внутрішню, психологічну вартість; за теж не все можна на них поклати ся що до фактичної внішньої сторони, як справедливо замітив Чалий.

Так пише він в автобіографічному листі до Оболонського (Народное Чтеніє 1860 за лютий), що батька утеряв на 8-му році свого життя. Ми ж знаємо, що мати Тараса умерла 1½ року перед батьком. Виходило б затім із споминок Ш-ка, що він, скінчивши науку у Совгиря і виучивши увесь псалтир, мав усього 6 або 7 літ — річ просто неможлива. Таким способом в означеню сеї дати певнійше можемо спустити ся на звістку Чалого (ст. 11) (а той опирає ся мабуть на оповіданю близьких родичів Ш-ка підчас єго похоронів), що Григ. Ш-ко, оженивши ся в друге по смерти першої жінки в наслідок колотнечі між дітьми зведениатами віддав Тараса уперве на науку до Губського, щоби тим чином позбути ся з дому задирливого хлопця. Се стало ся недовго по смерти матери Тарасової, затім на 9-му році єго життя (1823). — Вивчивши у Губського граматику, часословець і псалтир, перейшов Тарас на науку і службу до нового стихарного дяка Богорського уже по смерти батька (1825), так сам про те розповідає в повісті „Княгиня“ (Київс. Стар. VIII 397—8). До остаточного порішення сего питання треба би єще докладнішого розсліду; та у Кониського виходить справа якось заплутаною і неясною (Зап. I, 103—108).

В другій часті свого нарису оповідає автор про парубочій вік Т. Ш-ка аж до викупу його з крпацтва (1829—1838). Тота доба життя Шевченкового вельми убога що до матеріялу житєписного. К-ий опирає ся головно на матеріялах поданих у книзі Чалого (ст. 18—28), а між ними найважнійші — то споминки Сошенка; доповнює він сеї відомости уступами з автобіографічної повісті Ш-ка „Художник“.

В повісті тій описав Ш-ко остатні часи свого життя в крѣпацтві, свою знаємість з Сошенком, справу викупу з крѣпацтва і перші роки пробуваня в академії штук красних. Скільки можливо порівнати сесе оповіданє Ш-ка з иньчими посторонніми відомостями, що відносять ся до сеї доби єго життя, особливож з оповіданєм Сошенка, — годить ся зауважити, що в „Художнику“ Ш-ко зовсім вірно з’образив сеї період життя свого. Всеж таки неможемо того з’ображеня назвати повним — тому, що Ш-ко промовчав деяки річи, як прим.: свою знаємість з Гребінкою, і великий вплив, який мав на него Гребінка, знаємлячи єго особливе з літературою українско-рускою і російською. Промовчав Тарас і про свої вірші, говорячи єдино про своє образованє в штуці малярській під руководством Брюлова. Не згадує Ш-ко також і про тату пригоду любовну, що по визволі з крѣпацтва роз’єднала єго на якийсь час з дотеперішнім другом Сошенком. Та мимо того „Художник“ має для біографа Шевченкового неопінену вартість і на підставі того може найпевнішого свідочтва спростовує К-ий деякі споминки Сошенка і Мартоса (відбитка ст. 23). Користуючи ся „Художником“ потрафив К-ий дати певне освітленє тому сухому реєстрови фактів, який подибуємо в книзи Чалого. Одно лишень можна би тут замітити, що К-ий не відмічує виразно тих відомостей і цілих нераз уступів, які бере живцеи з „Художника“, так що доперва по прочитаню сеї повісті стає для нас зрозумілим деталічне оповіданє К-го про знаємість Ш-ка з Сошенком, і про викупленє єго з крѣпацтва, що подає К-ий на ст. 17—28.

Ще більше материялу житєписного знайшов К-ий в тій автобіографічній повісті Ш-ка для третьої частини свого нарису, де веде річ про житє Ш-ка підчас єго перебуваня в академії штук. Та по нашій думці була б’ сеся часть випала далеко краще, коли б’ автор не переповідав так широко „Художника“, переплітаючи єго ще й поетичними алострофами і полемічними екскурзиями (відбитка: ст. 50, 58, 60, 76, і пр.), а колиб радше коротшим а більш прозористим способом зреасумував все те, що дасть ся висцувати з „Художника“ для з’ображеня і схарактеризованя сеї незвичайно важної доби в житю Ш-ка і в розвою єго поетичної творчости. Годило ся також виразнійше відмічувати все те, що автор бере з „Художника“, а що з иньчих жерел. В художнику подибуємо вправді деякі важні звістки, про лектуру Ш-ка в тім часі (користав він передовсім з бібліотек Брюлова і Демського), про круг єго знаємоств, про цілий хід єго духового розвою, що поступав в тім часі великими кроками на перед — і з того боку представляє сеся повість велику вагу для біографа. Однакож нетреба того жерела пореціню-

вати. Ми вже попередю згадали, що Ш-ко дещо промовчує в тім оповіданю; тому ж і не могли б ми на підставі „Художника“ заперечувати таким виразним відомостям Сошенка про гуляще житє Шевченка в товаристві Брюлова, тим більше, що й иньчі артисти-маларі (як пр. Честахівський (Зоря 1895, ч. 5.) в своїх споминках про Брюлова згадують, що він любив бувало таки й добре загуляти із своїми любимими учениками (про се згадує і сам Ш-ко в листі до одного прпателя — Основа 1862 Май ст. 5). До тих любимців Брюлова належав, як звісно, також Шевченко. І мабуть до того часу треба віднести нахил Ш-ка до т. зв. „житя поетичного“, за яке его пізнійше докоряє княжна Репніна (Чалий ст. 44). Щоби ж тому заперечити, треба би навести такі виразні сьвідоцтва, якими суть споминки Сошенка. (Чалий 31, 35) і листи княжни Репніної (Чалий ст. 44).

Виходило б із споминів Мартоса, що він перший звернув увагу на поетичний талант Шевченка. Та ми вповні поділюємо думку Кониського, котрий догадує ся, що Гребінка перший заняв ся поетичними творами Ш-ка, і підмовив Мартоса, щоб дав свій наклад на видруковане „Кобзаря“. Користному впливови Гребінки, з яким Ш-ко познамив ся ще до свого визволеня з крѣпацтва треба, здає ся, найбільше завдячити і се, що поет наш став від разу писати чистою мовою народною (в чім і пробиває ся повна сьвідомість поета що до самостійности руско-української літератури). Не хто иньчий, як Гребінка міг тоді познакомити Ш-ка з молодю ще літературою українською та з історією рідного краю. Він то укуші з Сошенком подбав про ширшу освіту молодого Тараса. Вправді згадує про се Кониський (відбитка с. 47), та по нашій думці треба би тим предметом спеціальнійше заняти ся, а може удало би ся і дещо нового материялу придбати, що кинув би більше сьвітла на відносини Гребінки до Шевченка. Із споминів Мартоса знаємо, що ще в 1840 р. навідував ся Ш-ко часто до Гребінки, і там прислухував ся розмовам про Колівшину. Сей факт сьвідчить нам про се, що Ш-ко ще в літах 40-вих віставав під впливом Гребінки. Згадаймо і те, що в р. 1843 привозить Гребінка Тараса на баль у Мосівку і знаємить его з Чужбинським.

Говорячи про Гребінку на иньчій місци (Сьвіт 1881), не признає К-ий сему письменникови ясного почутя самосьвідомости національної. Та з сею думкою неможна ніяк згодити ся, коли взяти під розвагу пердне слово Гребінки до альманаха Ластівка (1841) і его ж посліслово. Гребінка характеризує там дуже докладно відносини російської критики до тодішньої літератури української; — тому ж і годилось К-му згадати про тоту характеристику на тій місци, де обговорює голоси російської

критики про „Кобзаря“ і їх вплив на молодого поета (відбитка ст. 55). Неприхильною критикою зі сторони російських журналів витолковує К-ий тоту вельми характеристичну прояву, що Ш-ко почав писати драми і поезії мовою російською; та лиш за далеко від предмету відбиває нас полеміка, яку веде К-ий із висказами критиків московських, особливож із Пініном на темат самостійности нашої літератури (розр. VII. ст. 53).

Уваги заслуговують замітки К-го, що до генези і часу написання Гайдамаків (відб. 63—66), хоч і тут говорячи про Лебедин і Мотриєнський монастир не подає автор жерела на яким опирає ся (мабуть Київ. Стар. 1882, III ст. 564)

К-ий старав ся означити докладнійше, як ширшав круг знаємостей Ш-ка, характеризуючи zarazом особи, з котрими поет стикав ся, причім кидає нове світло на відносини Ш-ка до Чужбінського (ст. 78) і Вартоломея Ш-ка (ст. 31).

З кінцем весни р. 1843. їде Ш-ко на Україну, що її не бачив близько 14 літ і з сим фактом розпочинає ся по нашій думці нова доба в житю Ш-ка, що лучить ся з новим напрямом в єго поетичнім творчестві. Та про се ще згадаємо пізнійше.

Повість Шевченкова „Музика“ (писана російською мовою а перекладена М. Міх-ським в Зорі 1895) належить вправді до часу, коли Ш-ко яко член комісії археографічної подорожував по Україні в роках 1845—1847: однакож вражіння, яких він зазнав в тоту пору можна сміло віднести і до першої подорожи Ш-ка на Україну. Із тої повісти видимо, як Ш-ко, проїздячи українські села, живо інтересував ся долею простого люду, випитував про відносини навів до підданих, як глибоко відчував він тяжкий гнет крѣпацтва над безталанним людом, а сумні рефлексії, які будили ся в душі поета під той час, вилили ся опісля гучним протестом проти крѣпацтва і всякої неволі соціальної в безсмертнім „Сні“, написанім в Петербурві літом р. 1844, безперечно під впливом свіжих споминів із всего того, що видів Тарас в часі своєї подорожі по Україні року 1843. Коли ж розважимо, що Ш-ко навіть в домі великодушної княгині Рєчніної не міг знайти спокійного кутка, де би до него не доходив стогін поневолених мас, тоді стане для нас зрозумілим, звідки попав Тарас в огидливе товариство „мочемордів“, що так мало пристає до єго високих ідеалів. Отсе власне, що було незрозуміле для попередних біографів Ш-ка, зрозумів і вияснив Кониський у своїй цінній праці (відб. ст. 80).

Кониський, покористувавшись новими матеріялами житєписним, головню ж листами Ш-ка і єго знаємих (хоч при листах часто забуває подати жерело, звідки їх бере), справляє в богатях місцях відомости за-

міщені у книзі Чалого, що, пишучи про сю добу життя Ш-вого, опирає майже виключно на споминки Чужбінського і листах княжни Репніної. Взагалі ж „Сводь матеріаловъ“ Чалого подає про роки 1843—47 так мало звісток, і декуди заводить відомости так хибні, що К-ий в зібраню і упорядкованю матеріялів житєнисних, що відносять ся до сеї доби життя Шевченкового, протоптував першу стежку, не маючи просто жадного попередника.

К-ий догадує ся, що осінь 1843 р. провів Ш-ко в рідних селах (відб. ст. 78), та на се не маємо жадного доказу в матеріялах житєнисних. Певна річ, що зиму 1843/4 провів Ш-ко в столиці, де й заходив ся щиро коло виданя „Живописної України“. Дня 19 лютого 1844 р. бачимо Ш-ка в Москві, як се виходить із дати під поемою Чигирин, а дня 25 лютого тогож року мав би Ш-ко пробувати вже на Україні в Переяславі, як можна би догадувати ся із дати під повістею „Наймичка“. Сесю дату одначе уважає К-ий непевною (за длятого, що в протягу шести днів не міг би то Ш-ко дістати ся в Москві до Переяслава), томуж і подорож Ш-ка на Україну під koniecь лютого 1844 остаєсь поки-що річю непевною, тим більше, що крім висше наведеної дати під „Наймичкою“ не маємо жадних иньчих відомостей про тоту подорож. Виходячи із того, що дата під повістею „Наймичка“ єсть непевна, ставить К-ий гіпотезу, що повість тоту написав Ш-ко далеко пізнійше від поеми „Наймичка“, живучи на засланю десь в р. 1856 або 1857, а дату „Переяслав 25 лютого 1844“ поставив поет „тільки відповідно умовам свого життя в казармі, як кажуть „про всяк случай“ (відб. с. 83). Та коли б навіть наведена дата під повістею „Наймичка“ була неймовірна, то пояснене сеї справи яке дає К-ий, ще менче може нас вдоволити, і чи повість тота була написана після поеми, чи навпаки, як намагаєсь доказати Др Франко (Записки VI), остає ще й доси річею зовсім непевною, тим більше, що уже 13 марта бачимо Ш-ка знов в Петербурзі, як се виходить з єго листу до Бодяньського (Русская Старина 1883, кн. IX).

На літо 1844 р. поїхав Ш-ко знов на Україну і відвідав Репніних; та чи заїздив він у Кирилівку, як догадує ся К-ий, на се не маємо жадного доказу. Не знаємо також, на чім опирає К-ий звістку, ніби Ш-ко перед виїздом до Петербурга 1844 р. навідував ся ще раз до Яготина. Зиму 1844/5 провів Ш-ко не у Репніних, як хибно подає Чаллий (ст. 41), але в Петербурзі, де заходив ся між иньчими коло українських спектаклів і коло посліднього іспиту в академії штук красних. Титул „свободного художника“ одержав Тарас аж 1845 р. 22 марта (про се свідчить диплом „академії художеств“), і тут знов простує К-ий

відомости Чалого (ст. 37), що клав сею подію на рік 1843, ба й сам поет в листі до Оболюньського споминає про сю подію під р. 1844.

Коли вже біографічний нарис К-го мавби бути повним, то не розуміємо, длячого пропускає він такі важні епізоди як пр. сей, що Ш-ко довідавши ся про виїзд Сешенка на Україну прийшов до него, і що обидва приятелі поєднавшись розстали ся дружно з собою. (Чалий ст. 34). Не згадує К-ий і про се, що Ш-ко укупі з Чужбінським читав „Dziady“ Міцкевича, а навіть пробував деякі уступи перекладати на мову українську (Споминки Чужбінського, СПб. 1861, ст. 10—12), ані про се, що у Демського учив ся Ш-ко французької мови, а навіть конвертував по французьки з Елькином („Художник“ Зоря 1894 ст. 147); сею відомість потверджує також Чужбінський.

Рокам 1845—7, на які припадає сам розцвіт Ш-вого таланту поетичного, присвячує К-ий четверту часть своєї праці. Та на жаль остало ся вельми небогато материялу житєписного, що відносить ся до сего часу, мабуть тому, що по арештованю Ш-ка знаємі его з остраху затирали всякі сліди своєї знаємости з поетом. Найважніші відомости містять ся в „Воспоминаніяхъ“ Чужбінського та в деяких уривочних звістках Куліша і Костомарова. З листів Ш-ка остались лише 2, писані ще 1845 до Кухаренка, і невелика переписка з Костомаровим. Споминки Аскоченського („Домашня Бесѣда“ 1861. Петерб.) прийшлося К-му здебільшого зовсім знехтувати. На підставі „Записок“ Ш-ка приходить К-ий до виводу, що відносини між Ш-ком а Чужбінським зовсім не були такі щирі і дружні як хвалив ся Ч-кий. Тому то К-ий відносить ся до споминів Чуж-го критично і подає в сумнів деякі его звістки. (Зоря 1895, Ч. 9 ст. 175). До споминів Варт. Ш-ка не привязує К-ий великої ваги (Зоря ч. 6. 113).

Для схарактеризованя внутрішнього настрою поета підчас его подорожий по Україні в роках 1845—7 користує ся К-ий повістею Ш-ка „Музика“, про яку ми вже висше згадували. До часу подорожий Ш-ка по борзеньським уїзді Черн. губ. не використав К-ий усього материялу, що подає Білозерський (Кіев. Стар. 1882, IV 70—71).

Помилкою мабуть оповідає К-ий на двох осібних місцях (відбитка: ст. 88—89 і Зоря 1895 ч. 7 ст. 135, ч. 6 ст. 114) про одні і тісамі факти раз під р. 1844, другий раз під р. 1845. На першім місци розказує К-ий про се, як Ш-ко в осени р. 1844 звидів монастир Густинський і подорожував по Переяславщині, заїздячи в села: Вюнище, Андруші і в сам Переяслав, як догадує ся К-ий по малюнках Ш-ка, по-

міщених в музею Тарновського, що походять з р. 1844. В сій даті ма-
буть помиляє ся К-ий, бо сам поет згадує в повісти „Музика“ (Зоря
1895 ч. 5 ст. 81), як для комісії археографічної (значить що найборше
в осени 1845 р.) звиджував він напів зруйнований монастир Густинь-
ський і поробив малюнки з головної церкви Петра й Павла, з трапези
її церкви, де поховано князя Репніна, та з циклопічної будови братер-
ської: рисунки ті не міг поет датувати роком 1844-тим. Відтак говорить
К-ий про хворобу поета, про єго знаємість з лікарем Козачковським і їх
вспільну прогульку в село Андруші, подаючи виписку з листу поета до
Козачковського з дня 16/VII 1852, де поет як раз згадує про сесю про-
гульку в Андруші („Основа“ 1862, кн. IV). На другім місци (Зоря
1895, ч. 6 ст. 114) оповідає К-ий знов про звиджене Ш-ком Густинь-
ського монастиря, з котрого він поробив малюнки, будучи вже членом
комісії археографічної — про подорож поета в Переяслав, де він спіз-
нав ся з лікарем Козачковським. „Раз якось — оповідає К-ий (Зоря
1895 ст. 135) — вони їздили в село Андруші. В листі до Козачков-
ського писаному 14/IV 1854 поет, згадавши про Андруші, пише“: тут
іде довша виписка із того листу Ш-кого. Та часть сеї виписки згоджує
ся буквально з листом Ш-ка до Козачковського, що автор наводить під
датою 16/VII 1852 в третій части свого нарису (відб. ст. 88—89), від-
носячи єго до подорожи поета з Козачковським в село Андруші ще р.
1844. Трохи низше згадує К-ий і про се, що поет захорував в Перея-
славі, і що Козачковський гоїв його. Очевидно автор на обох місцях
цитує оден лист Ш-ка, та розповідає про одні і ті самі події, т. є. про
хворобу поета в Переяславі, про єго знаємість з Козачковським, і про їх
вспільну прогульку в Андруші. Все те треба би по нашій думці від-
нести до осени р. 1845, бо іде тут річ про наукову подорож Ш-ка
в Переяславщину, а знаємо, що аж в осени 1845 приділено поета до
археографічної комісії. Се виходить нарешті із приведеного листу до
Козачковського, де поет пише між иньчими: „чи великі виросли дерева,
що посадив ти в осени 1845? Міні так і здаєть ся, що я, як пишу
отсього листа до тебе, або як просто згадую про тебе, то так неначе
дивлю ся на тебе, як ти коло паркана рядочком в осени дерева сажаєш“.
До часу коли поет проживав у Козачковського не використав К-ий дуже
інтересних відомостей, заміщених в Зорі 1886 (ст. 110—120)

За час першої хвиливої знаємости Ш-ка з Костомаровим признає
К-ий осінь 1845 р.; але тій знаємости не надає він жадної ваги. Перша
впливова знаємість поета з істориком мала почати ся аж в цвітни р. 1846
(Зоря 1895 ст. 176). Костомарів лишень раз подає за час своєї знає-
мости з Ш-ком весну 1845 р. (Основа 1862, IV. 48), та помилку єго
вказав доволі К-ий (ст. 176). Тому ж мусимо признати правдивими

дві нічі звістки Костомарова, де він кладе свою першу знаємість з Ш-ком на весну 1846 р., і то раз на квітень (Русс. Стар. XXVII ст. 597—8), другий раз на май (Кобзар 1876, II. том ст. VI). В Русс. Стар. подає Костомарів дуже докладний опис обставин, серед яких він спізнав ся з поетом; між инчими каже він там, що знав про те і чув від людей, що недалеко него живе славно-звістний поет український, якого він ще не знав особисто, і дуже рад би був з ним познаємити ся, та маючи багато занятя, відкладав свою візиту; аж раз якось оден его знаємий прийшов до него з Ш-ком, і тогди вони уперве спізнали ся. Супроти такого сьвідоцтва можемо відкинути звістку Куліша і здогад К-го про хвиливу знаємість поета з Костомаровим ще в осени 1845.

Можна би тут зауважити, що власне в сій часті своєї роботи заведбує нераз К-ий цитованє жерел, на яких опирає свої відомості і комбінації, а через те заставляє читача перешукувати увесь матеріял житєписний за якою-небудь звісткою. Так пр. не подає жерела, звідки бере відомість, що Ш-ко як раз 22 чи 23 марта 1845 поїхав на Україну через Москву, де бачив ся з Щепкиним та Бодяньским, і попростував звідтам в Миргородський повіт до приятеля Лукиновича, що літом 1845 р. поїхав у Київ, щоб там одружити ся (Зоря 1895. Ч. 5). Не вказує К-ий також жерела, на якім опирає свої докладні відомості що до приділення Ш-ка до комісії археографічної з річною платою 150 рублів (виходило на місяць по 12 руб. 50 коп. — К. Стар. 1882. I с. 608—609); про висилку поета генерал-губернатором Бібіковим в Полт. губ. в листопаді 1845 р.; про се, що Ш-ко написав „Завіщанє“ при самім кінци 1845 або на початку 1846 р.; про недугу поета у Закревського і т. п.

Не знаємо також, на якій підставі говорить К-ий так категорично, що „в усякому разі видатніші твори Ш-ка історичного і політичного змісту написані поетом до очевистої знаємости його з Костомаровим (се признаємо) і з инчими „Кирило-Методіївцями“ (Зоря 1895. ст. 176). Знаємо, що з Кулішем познаємив ся Ш-ко ще в літі 1845. Коли ж візьмемо на розвагу, що Ш-ко почавши від р. 1843 частійше навідував ся до Києва чи то в справах „Живописної України“, чи пізнійше — jako член комісії археографічної, де пізнав Максимовича і инчих Українців, то се видає ся річю просто неможливою, щоби він не познаємив ся до р. 1846 з деякими членами пізнійшого „братства“. Та хоч К-ий виводить славянофілство Ш-ка із его знаємости з Осипом Бодяньским та з письмами Залеского і Грабовского (Зоря 1895. ст. 213), то вже ж не можемо тут виключати того, що було найближше Ш-ка, т. є. его знаємости з київскими славянофілами. Бо хоч братство завязало ся формально аж

в січні 1846 р., то ґрунт до такої організації вже заздалегідь приготував ся ще до приходу Костомарова в Київ, як се на решті признає і сам К-ий.

Коли вже нарис К-го має бути повний, то не знаємо, длячого він пропускає так характеристичний анекдот, який розповів Чалий (ст. 51) про гостину Ш-ка у кирилівського папотця (26/IX 1845) і про бабу Лимарину. Не згадує К-ий також про се, що в Ніжині відвидів поет свого давнього друга і добродія Сошенка (на початку 1846 р.) і що Сошенко тоді докоряв поетови „Тризноку“ (Чалий ст. 54), що у Григ. Степ. Тарновського познаємив ся поет із славним музиком Глинкою (Києв. Стар. 1882. IV ст. 70), про що й сам поет розказує в повісти „Музика“ (Зоря 1895 ст.) Також із споминок Чужбінського пропустив К-ий деякі епізоди, не подаючи на се жадної причини (порів. „Воспоминанія“ ст. 32—33). Натомість в деяких уступах відбиває ся К-ий трохи за далеко від предмету, розповідаючи пр. широко про родину Лизогубів (Зоря 1895. ч. 9) або про Костомарова (ч. 10) і т. и. Хоч не одно інтересно знати читачеві, то можнаб се вигідно помістити в увагах під текстом щоб не переривати звязи в оповіданю.

В пятій часті свого нарису говорить К-ий про арештоване Ш-ка і тих 79 днів, що поет провів на арештах і на допитах, в подорожі і на постоях від 5 квітня аж до 23 червня 1847, коли его приділено до Орської кріпости.

Автор покористував ся споминками Костомарова, Куліша (хоч вони про Ш-ка з того часу не багато могли сказати), дрібними згадками Пильчикова, „Записками“ Ш-ка, деякими его поезіями і дрібними звітками урядовими; особливо важні, хоч вельми убогі, відомости виїняті із актів колишнього „III-го отдѣленія“, що оголосив проф. Стороженко (в Київській Старині 1882. III) і реферат гр. Орлова із переведеного слідства. (Русс. Архивъ“ 1892 Nr. 7). Відомости подані Чалим (ст. 62 і 63) і В. Білозерским прийшлось К-му здебільшого відкинути.

Хоча автор розпоряжав, як бачимо, матеріялом небогатим, затеж з'умів він кожду дрібничку вихіснувати та звести усі розкидані відомости в одну цілість, що дає нам бодай приближений образ отсих тяжких 79 днів, про які так мало змогли розказати попередні біографи Ш-ка. Автор старає ся докладнійше означити дати доносу Петрова, арештованя „братчиків“, достави Ш-ка до Петербурга, вирядженя в Оренбург, а потім і в Орську кріпость; притім характеризував він по можности тії особи урядові, з якими прийшлось тоді Ш-ви етикати ся (Пісарєва, Юзе-

фовича, Орлова, Дубельта, Попова і інших). Із такого систематичного зіставлення дрібних на око фактів стає нам уперве зрозумілою ціла скаля страшних мук моральних і фізичних, які в тому недовгому часі витерпів безталанний Тарас, а се дає нам спроможність поняти бодай в часті стан душевний поета, коли на него спала така люта кара, якої він зовсім не надіяв ся. При недостатчі фактичного матеріялу опирає ся К-ий подекуди на аналогії і на здогадах, що не все можна назвати певними (до сего правда й сам автор признає ся). Та в тім лиш біда, що К-ий не все відмічує виразно суб'єктивні здогади від певних фактів, а наводячи відомости яко зовсім певні, не подає жерела, що вельми утрудняє всяку контролю.

І так оповідає К-ий про се, як Тарас побачивши через вікно тюремне матір Костомарова, що йшла провідати свого сина, зворушений єї видом написав прегарну поезию „весінне сонечко ховалось“ — та не згадує при тім К-ий, що відомість тоту опирає на споминах Костомарова (Русс. Старина XXVII. ст. 601). Так само не подає К-ий жерела, на яким опирає ся, кажучи, що Петров подав 28/II 1847 р. свій донос (Зап. V. 5), що „III отдѣленіє“ одержало реляцію від Бібікова 17/III, що приказ арештувати „братчиків“ получено у Києві не раніш 26/III (Зап. V. 6).

Не знаємо також, на чім опирає автор відомість, що губернатор київський Фундуклій хотів ще ратувати Костомарова (Зап. V. 8—9), що Костомаров їдучи з жандармами до Петербурга, здивав перед Києвом Андрущенка і Андрузського та через них старав ся остерегти Шевченка і Марковича (Зап. V. с. 10). Незнаємо також, на чім опирають ся звістки про брутальне поводженє слідчих, особливож Орлова і Дубельта з „братчиками“, звідки бере ся відомість про се, що Попов (учитель критика Беліньського) спокушував братчиків у вязниці (ст. 13) — і т. п.

К-ий старав ся своєю працею положити підвалини до написання повної біографії Ш-ка з увагленєм духового розвою поета і генези его творчости. Сей останній незвичайно важний момент порушив шан. автор лиш злегка, незначними натяками, і ми зовсім не робимо ему з тої причини закиду: до такої роботи не все ще гаразд приготовлено (хочби тут згадати лишень про хронологічне упорядкованє творів Ш-ка¹), та і не було се метою автора. Поглишаючи на півнійше тоту трудну роботу,

¹) Проба хронологічного укладу писань Шевченка аж до заслання тогож д. О. Кониського з'явивсь в т. VIII „Записок“, вже по написанню сієї рецензії. Р. с. д.

К-ий бажав будучому біографови Ш-ка полекшити єго завданє своєю працею, зовучи єї виразно „нарисом біографічним“, бож до повної біографії хибує в нарисі К-го власне того другого моменту, що обіймав би духове житє поета із усіма ступінями єго розвою.

Тою то обставиною, що К-ий уважає свій нарис неначе приготуванням до ширшої праці, можна би виправдати полемічну або й поетичну закраску деяких уступів, в яких автор відступає нераз від властивого предмету, і тим можна би пояснити і брак певної пропорції в трактуваню річий важнійших і менше важних, а також занеханє якогось прозористого розкладу в поодиноких частях нарису. Здалоби ся одначе на будуче поодинокі менші уступи житя Ш-вого відмічувати виразно чи то датами хронологічними, чи осібними заголовками, що послужило б до легшого перегляду і до орієнтованя читача в предметі.

З боку методичного можна би ще й те зауважити, що автор трактує часом свій предмет способом більше белегристичним, ніж строго науковим: не відмічує виразно власних здогадів від певних фактів, не подає часом жерел, звідки черпає свої відомости (хоч се можна би по укінченю цілого нарису осібними увагами бодай в часті доповнити). К-ий закидає вправді Чалому „брак погляду безсторонного“, а навіть „чимало суб'єктивізму“ — та на жаль і сам автор не всюди свобідний від тої вади.

Ідучи за поділом Чалого, К-ий завів під розряд: „Т. Ш-ко підчас висшого розцвіту його кибети до арешту його“ роки 1845—7. Та коли вже в поетичних творах Ш-ка маємо шукати критерії для розмежованя більших періодів його житя, то випадало б радше від р. 1843-го починати нову добу житя Шевченкового, коли в єго творах виступає вже рішучо напрям „політично національний“ (в термінології проф. Огоновського — Кобзар 1893). Колиж роком 1843 розпочинаємо нову добу в розвою поетичного таланту Ш-ка, — як се признає Др Франко (Зоря 1891 ст. 89—90), то не треба забувати, що в тим самим роком 1843 лучить ся також дуже важна подія в житю Ш-ка, що сьміло можемо поставити на початку нового періоду в його житєписи: се перша подорож поета на Україну, що її він покинув перед 14-ти роками бідним пониначем панським. Подорож тога вносить тільки нового до одноманітного житя поета в Петербурзі і єго сьвітогляду, таким богатством сьвіжих вражінь і рефлексій збогачує єго душу, що зазначає ся замітно новим напрямом в єго творах. Та на роки 1843—1847 припадає не лиш одноцільна доба в творчости поета, але й період його подорожий по Україні; — томуж і годить ся ті роки об'ягти осібним розділом в біографії Ш-ка.

На тім і скінчили б ми свої заміти; та годить ся тут з признанем піднести, що праця К-го мимо висше згаданих недотач становить важний здобуток для нашої літератури наукової. Найліпше потрафимо оцінити роботу шан. автора, коли порівнаємо его парис із „зводом матеріялів“ Чалого, або з житєписями Ш-ка, які замістив пок. проф. Огоновскій в „Історії літератури рускої“ (II. відділ 2) і в виданю „Кобзаря“ (Львів 1893), не говорячи вже про біографічні нариси Gwido Battaglia (Taras Szewczenko, życie i pismo jego, Lwów 1865), I. G. Obrista (Tar. Grig. Szewczenko, Чернівці 1870) В. П. Маслова (Т. Гр. Шевченко, Москва 1874) і т. и. Признаючи користну працю попередників К-го для призбираня і упорядкованя матеріялів житєписних, причім найбільше заслужив ся Чалий, все ж таки мусимо зазначити, що К-ий перший попробував звести до купи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріял, що належить до життя нашого гєнїя, він перший старав ся сей матеріял провїрити критично і уложити з него систематичну цілість, що, о скільки се можливо при теперішнім стані наших відомостій, представляла б докладний образ життя Ш-вого. Образ той дорогої цілому народови постаті нашого Кобзаря облив автор теплом ніжної любови і глибокого поважаня, що й становить цінну прикмету біографії, призначеної для ширшого круга читачів.

Автор підняв ся роботи нелегкої, і як бачимо з наведеного висше огляду, вивязав ся зі своєї задачі совістно, вдоволяючи тим самим певкучій потребі хвилі, і тим то й подякує ему не лиш кождий, що займає ся дорогою нам спадщиною Ш-ка, але й увесь нарід, читаючи уперве обширну і по можности повну житєпись Ш-ка на своїй рідній мові.

Ф. Колєсса.

Пыпинъ А. Н. Матеріали для біографіи А. А. Котляревскаго, Спб., 1894, ст. 110 + портрет (відбитка з Сборника Отдѣленія рус. языка и словесности Академіи Наукъ, т. 50, 1895).

Олександр Котляревський (род. 1837 під Кременчуком, † 1881) заслугоє нашої уваги з кількох причин — українець родом, він є цікавим заступником своєї генерації української інтелігенції; знаменитий філолог і археолог, він в своїх студиях нераз звертав ся до нашого народу; вкінці — на останку був кілька років професором Київського університета. Смерть его викликала кілька статій і споминок, тепер — при останнім томі збірника его писань, виданого перербурською академією, з'явивав ся „начерк біографії“, написаний знаменитим російським ученим О. Шишним. Автор скористав не тільки з друкованого матеріялу, але також з паперів Котляревського і з його кореспонденції, здобутої від ріжних осіб, так що

має матеріял досить багатий. Та в праці своїй дбав більше про те, аби звести сей матеріял, як про те, щоби глибше простудіювати й яснійше представити особу Котляревського, як ученого й громадянина. За всім тим написана з звичайною талановитістю, дає ся праця багато цікавого про особу К. і її суспільне оточення.

Котляревський по скінченій Полтавській гімназії вчивсь в Московськїм університеті, бувши учеником свого земляка Бодяньського і славного російського філолога Буслаєва. Д. Пипін характеризує его, як „видатного й характерного заступника того періода в розвою (філологічної) науки, що настав за першими працями славистики в Росії і першим впливом Гріва на студіюване народної старовини“ (с. 143). Котляревський забрав філологічну науку дуже широко, тож поза лінгвістикою й філологією славянською й руською з запалом вдавав ся і в етнографію, і в археологію і історію. Почасти сі широкі інтереси, разом з деякими обставинами особистого життя, були причиною, що наукова діяльність його виявилась в невеликім (в порівнянні) числі ширших праць і в силі дрібніших, в формі заміток, рецензій, оглядів etc.

К. в однім з своїх листів нотує сам свою неохоту до політики; то був учений, що за сферу наукових інтересів виходив не радо. Професорська діяльність була його покликом, і наука його мала славі результати. На жаль, політичний процес одного емігранта, до якого К-го цілком безосновно і безневинно вмішано, вибив його з сієї колеї, позбавивши на довгий час права научати, і привів до кількомісячного увязнення, що було причиною хвороби, яка передчасно спровадила в могилу сего атлета. Пізнійше йому дозволено було обняти катедру в університеті Дерптськїм, де одначе почув себе неможливим, коли настала роз'ятрена боротьба російсько-німецька, потім перейшов він в Київ, але сюди він з'явивсь вже інвалідом, що неустанно мусів гоїти своє розбите здорове, хоч до смерті не переривав своєї наукової діяльності.

На жаль, в книжці д. Пипіна ми не знаходимо характеристики найбільш цікавої нам сторони — Котляревського, як Українця. В однім з наведених уривків з його кореспонденції називає себе К. „далеким від партикуляризма“, і на його думку „славянство з Русню на чолі — от де спасенне від каторжної (подлой) германізації“ — (с. 124). Не ясним зостаєть ся, що за партикуляризм мав тут бути. Котляревський вправді не був свідомим цілком українцем („українофілом в пізнійшій розумінню того слова“, як каже д. Пипін — с. 62): вихований в Москві, під цілковитим впливом російської культури, в часи найбільшого оживлення її — громадського й наукового, він належав до категорії, що не могла б здасть ся инакше й представити себе, як в рамках всеросійської культури.

Але він не затратив „теплого привязання до рідного краю“, цікавивсь завше ним, його історією, побутом, словом, цікавивсь новою українською літературою, і сі інтереси та симпатії певне виявилися б ще ясніше, як би не той гіркий досвід політичний. Характерна його промова, виголошена за кілька місяців перед смертю в київськiм історичнiм товариствi з поводу реферата В. Антоновича про історичну сторону поезій Шевченка. Тут К. вставив народність, як першу умову історичного значіння поета, і на доказ порівняв українські писання Шавченка з його російськими поемами, признаючи сі „блiдими, безбарвними творами, нещасливими силкуваннями гeнiя, що на час збочив з простого шляху й забув за свою мiсiю“, і висловляє потому: „коли се правда, то праведно і на мiстi буде в історичнiм товариствi і таке історичне жаданнє: най одержить загальне признаннє і пошанованнє поетична діяльність нашого рідного края в його ріднiй мовi, най змiцнить ся її право безстрашного, ничим не стиснутого істновання і розвою... Тільки при такiй розумнiй, натуральнiй свободi можливий розвій сил і здiбностей (достоинствъ) руської природи: тільки прийнявши в себе плодотворящі, мiцні своїм здоровим змістом течiї провінціального („областной“) життя в мовi й поезiї, „общерусска“ (= російська) література могла не оновитись і оминути передчасне вирожденнє (дряхлость), що її загрожує“ etc... З упадком перешкод українського слова з'являть ся нові Шевченки, з тим же гарячим співчуттєм до всього великого й гарного. „Сим жаданнєм закiнчу я моє коротке вступне слово“.

Fiат, гарне жаданнє, а все трохи дивним (і характерним для тiєї категорiї Українцiв, бо ледви чи з'явилося воно лише з огляду на „обставини“) з'являється мотивованнє потреби свободи українського слова потребою оповлення всеросійської літератури і мови. Невже поза тою служебною ролюю нарид не має сама права самостiйного, самодовольного (αὐτάρκτης), невже не вистарчить на те натурального права свободного розвою?

М. Грушевський.

Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet. Etymologische und rechtshistorische Untersuchung von Adam Karszniewicz, Відень, 1895, 28 стор.

Слово „къметъ“ „кметъ“ або „кметь“ виводив спершу В. А. Мацейовський в своїм ділі: „Historya prawodawstw słowiańskich, Warszawa; wydanie drugie 1856—8“ від латинського слова comes, відтак пішов за Ліндом і утотожнював се слово з грецким κομήτης. Мікльосич в словарі своїм етимологічнiм з р. 1886 висловив ся дуже оглядно в справі етимологiї сього слова, згадавши вправді про схожість його

з comes і χωμήτης (χωμή = село), але і звернувши увагу на сю обставину, що се слово виглядає як чуже, а розповсюджене у всіх Славян! Тим хотів він сказати, що оно ачей-же мусить бути походження славянського. Згадати треба тут ще про гіпотезу Ягіча, що слово чеське Кмет уважає примітивом загально-славянського Кмет.

В обговорюваній розправі стараєсь д. А. Каршневич історичними доказами поперти гіпотезу Ліндого про походженє слова Кмет від грецького χωμήτης = чоловік з буйним волосєм. Такими були між давними Славянами люди вільні, як се впрочім діялось також у иньших народів європейських. Греки, що удержували оживлені зносини зі Славянами, назвали сусідів своїх з буйним, замітним волосєм χωμήται, і від них ся назва перейшла до Славян в формі слова: кѣметъ, кметъ, кметъ, польське: kmięć.

Така по думці д. Каршневича етимологія слова: кмет.

За значінєм його шукає він в хроніках та иньших літературних пам'ятниках словянських народів: наводить лише одно місце з Нестора під р. 1096: „кѣнзязи и нини кѣмети“, одно з польського гимну з XIII в.: „Adamie, ty Boży kmięciu“, одно з королевірської рукописі, одно з Новгородської літописі XII в. Згадавши ще про значінє сього слова в правничих пам'ятниках сербско-хорватських і словенських від найдавнішних часів, розсліджує, як змінялось значінє сього слова поволи у поодиноких народів в міру змінених історичних обставин. Додаймо до сеї розправи від себе кілька заміток.

Кметъ — се була в давнині почетна назва для мужа визначного, низшого лише від князя, прим. дружинника, а на кождий спосіб знатного воїна. Кмети, наділені за прислуги воєнні землями, не збувались своєї назви: от і стала служити она для означеня чоловіка багатого ґрунтами. З-відси то й нині ще між Русинами звуть „кметями“ (в горах Карпатських і на Поділю) людей заможних. У південних Славян „кметъ“ — се тільки що земний властивець, ґазда, без огляду на скількість посіданої землі та на походженє властивця. В Сербії, Боснії та Герцоговині за часу панованя Турків під кметями розуміли християнське, отже невірниче населенє. Відай ще і до приходу Турків називано підданих панських: кметями, скілько судити можна по скупих вістях правничих пам'ятників сербських (Каршневич, 21—22).

Стоячи отже при сьому, що первісно кметъ — то воїн, дружинник,¹⁾ волів би я виводити се слово від латинського comes. Comitēs

¹⁾ Порівнай в Слові о полку Ігоревім: а мои ти Коуряни свѣдоми кѣмети, подѣ трубами повити, подѣ шеломы възвелѣяни, копецъ копия въскръзени“; в поученю Мономаха: „а иньхъ кметовъ“ (говорить ся про полон военний).

звали ся дружинники Кароля Великого, від *comes* утворилось італійське: *conte*, французке: *comte* = граф, отже благородний, шляхтич. В румуньскім є *kumet*, в прускім *kumetis* = селянини. На Русь могли принести сесю назву Скандинавці, воєнний народ, що з Заходом часто стикав ся і назву *comes* міг переняти.

Ще одну замітку хотів би я вчинити. Автор розправи за мало зібрав материялу і тому надто поспішно поставив гіпотезу про походжене „кметь“ таку, яка єму зі скупих вістий, ним зібраних, видалась найімовірнійшою. І так прим. в руских памятниках найшов він всього одно місце в Несторі під р. 1096, де згадуєсь про кметів, і твердить, що від часів Нестора слово се у „Русьвів“ цілком вишло з уживаня. А оно прецінь находить ся в Поученю Волод. Мономаха таї в Слові о полку Ігор. „Правда руска“ згадує лише про „мужів“ (дружинників), дворян, холопів, закупів і т. д. Кметів нема, які-би посідали поля: відай тоді ще були они лише воїнами, і „Правда“ підтягає їх під назву „княжи мужи“. А зі словарів (хотяї би лише з Мікльосича) міг автор переконатись, що слова „кметь“ уживають Русини доси.

Автор надто свобідний також в етимології сих слів, про походжене яких найменьшого сумніву фільольогі не мають. Польське *содга*, *содрка* має той сам пень що наше слово доч, дочка, чеське *děra*, старослов. дъщц, нім. *Tochter*, грец. *θυγάτηρ*, скр. *duhitar*, а не грецке: *κόρα*, *κόρη*.

О. Макарушка.

Čert. Mosaika z lidových podání halicko-ruských, sestavil Frant. Řehoř (Příteli V. S. Ponci, učiteli v Černilově) — Zlata Praha, 1895, č. 34.

— Kalendářik z národního života Bojkův. Příspěvek k rusínskému národopisu halických Karpat, *ibid*.

Названі статі нашого чеського приятеля і знавця нашого краю д. Ф. Ржегоржа, заслуговують уваги нашої громади, тож застановимось над їх змістом докладнійше.

Зараз на вступі першої статі виказує автор, як нарід старає ся всяким способом оминати назву чорта в мові, заступаючи її ріжними иньшими назвами, як: він, нечистий, диво, нечиста сила, злий, диявол, шатан, люципер, семен, смуток, анцихрист, аятичко і ин. За сим виводить назву „безпятиї“, надавану рівнож чортові, і до внясеня подає два оповіданя: одно з Довжанки коло Тарнополя, що відносить ся до сотвореня вовка, друге з Черлян, коло Городка, що відносить ся до сотвореня пса. Посім наводять повірку про сотворене смереки, вовка і вільхи (Жите і Слово, 1894, II ст. 182) і внясєє назву чорта „кривий“. Зазначує, що нарід

наш сильно переконаний в істпованю чортів і що в найменшій гомоні нічим не видить нечисту силу, мару, ба навіть вірить, що і церква не обійдець без него: він сидить на вікні, передовсім підчас євангелія, і записує на воловій шкірі проступки грішників; при сїм подає знану у нас легенду: „В церкві не бував, гріху не мав“ і „Ангел на службі“ (Ж. і Ст. 1894. II, 349 і 350).

Дальше оповідає, як чорт прибирає різні види, в яких показуєсь людям, як робить їм всякі пакости, шкоду, а в байках зриває їм навіть голови і т. ин. Коли однакож такий збиточник пошкодить бідному, а чесному, тогди на розказ найстаршого люципера, мусить йти на службу до покривдженого і так довго ему служити, доки не лишень винагородить бідного за шкоду, але і приведе его до добробиту, зачим з бідного стаєсь богатій і щасливий чоловік.

З численних приповідок, що відносять ся до чортів, показуєсь, що найбільше зносин з ними мають баби, відьми і чарівниці: таким служать чорти, иньших же підманюють всякими способами, щоби лиш їх для себе позискати. Найчастійше підманюють они молодих дівчат, прибираючи види їх любків, та таким горе, бо они для сьвіта на завсїгди пропали.

Чорти мудрі і такі провадять вічно борбу з Богом, як то видно з легенди: Супірка Бога з чортом при твореню сьвіта; поміж мудрим знаходять ся однакож і великі дурні, а над ними, хто не хоче, то збиткуєсь; про се наводить автор казки з Кольберга.

Що до пробутку чортів, то треба знати, що первістно сидїли они на небі і були ангелами; коли ж з гордості розпочали борбу з Богом, скинув їх Бог звідти; про се диви: Про війну чорта з паном Богом.

За сїм малює автор образ чорта в народних вірованях. Він очевидно виходить дуже страшний (не дурно его всі боять ся); тому ж, що чорта нарід представляє собі завсїгди чорним (навіть в перемінах представляють его як чорного кота, чорного пса і т. д.), то олицетворенем его у нас також чорні комінярі, і як на селі з'явить ся коли коміняр, то неодному, що его ще не бачив, піде мороз поза шкіру; пор. Добра баба і чорт.

Чим чорти займають ся в пеклі, видно з казки: Що Іван в пеклі видів? (Байки — небилиці. Коломия 1888. ст. 29). Там они мучать способом інквізиції грішників, найгірше ж богатих панів, що за життя кривдили бідних людей, та збиткувались над ними.

Пробувають чорти стало не лиш в пеклі, але і на землі і то в різних місцях, що для людей завсїгди нещасливі. Найчастійше вибирають собі они скали, провалля, калюжі, звідки виходять ночами

і шкодять людям. До них належать і деякі дерева, як: вільха, осика, грушка і ин., під якими радо пробувають. Коли сидять в воді, то вибирають собі найбільші глибини, куди втягають необережних. Коли чорт осяде на місці замешканім, тогди найлучше вибиратись з того місця чоловікови. Як би ж знайшов ся такий, що єму опирав би ся, то на нім чорт страшно піметить ся. Трапляєсь однакож, що під чортів підшивають ся і звичайні пройдисьвіти, що роблять пакости людям зручно і відносять се до чортів: випадки такі спорадично появляють ся в ріжких околицях, і цілком природно, коли на верх вийдуть, бувають карані.

Чорти женять ся і плодять ся, як люди а навіть вмирають, як то видно з казки: Звідки взялась табака —, де кажесь, що її винайшов чорт підчає похорону своєї мами. Они мають дуже багато грошей, завідують всіми скарбами, що в землі укриті, в певних днях „просушують їх“, а тогди кажуть, що „гроші горять“. Гроші такі можна дістали, але з великими трудами. На Івана, коли цвїте папороть, пильнують они цвїту, бо якби єго чоловік дістав, став би зараз все знати, мігби отже і скарби укриті забрати.

Коли чорти пробувають у людий, приміром служать за кару, тогди нічого не їдять соленого, бо на соли є хрест витиснений. Покроплені сьвяченою водою, розливають ся в мазь, тому її дуже стережуть ся, а на Йордань всі свої діти витягають з води на беріг, до чого позичають санок у людий.

Деякі люди, хотячи збогатитись, записують свою душу чортови, що їм за се не тільки дає грошей доволі, але і всі їх забаганка сповняє. Можна собі і самому виховати чорта, що пізнійше чоловіком опікуєсь, а то або зі зноска курячого, або з лилика, закопаного в муравельнику на день кілька. І добре такому за житя, що єму чорт служить, за те коли умирає, то єго чорти так мучать, що нераз треба аж стелю в хаті зривати, щоби смерть приспішити.

Чорт ніколи не каєсь зі злих вчинків: який варений, такий печений. З сьв. Михайлом провадить він вічно борбу, а коли грім вдарить, то напевно сьв. Михайло одного трупом положить. В певних речинцях збирають ся чорти з своїми помічницями — відьмами, чарівницями і помічниками — упирами на раду на Лисій горі: веселять ся там, забавляють ся, а потім судять непослушних.

Окрім місцевостей і дерев єму належать і деякі звїрі, як: вовк, пес, коза, заяць, павук, воробець і иньші.

Цілу статю кінчить автор приповідками про чортів.

Друга статя присьвячена народному календарю. Автор починає свій календар новим роком, переходить кожде важнійше сьвято в році

і кінчить Різдом. При кождім подає старанно зібрані повірки, забобони, звичаї і т. ин. Найважнійше зазначу тут.

В вечер перед новим роком палить кожда Бойчиха бучиною, а повибравши вуглики, називає їх ріжними іменами, як: сей вуглик я, сей мій газда, сей Мариська, сей овес, сей бараболя і т. д., і ворожить, чи названі особи будуть жити, чи поженять ся, а річи чи удержать ся у неї, чи побільшать ся і ин.

На самий новий рік вводить газда до хати полазника (ним може бути кожде домашнє звіря) а то для того, щоби тим способом не дати ввійти першому до хати комусь незручному, що ввійє би в хату нещастє і заколот на цілий рік. В той день пють також богато горівки, бо хто кілька вище, тому тільки крови прибуде. Очевидно се видумка жидівська, обчислена на зиск.

Шандрий, щедрий, водохрещний, сьвятий вечер. Того дня роблять хрести з тіста на дверях, воротах, стїнах — щоби тим способом забезпечитись перед нечистою силою. Вечеру їдять зложеноу з 12 потрав. По вечері газдвинї робять йорданські сьвічки, а молоді ходять щедрувати.

Ардан, Водохщи, Водорще. Рано в церкві запалюють підчас всепочного сьвічки, зроблені попередного дня, а по повороті до дому обсмалює газда тою сьвічкою родинї (ожененим синам і слугам сего не робить) по трешки волося, щоби від неї зле відвернути. Хорого підкурюють тою сьвічкою. Сьвячену воду пють, миють ся, а навіть деякі скачуть в ріку, щоби через те бути здоровим. Тогди газди наймають також для себе службу, наймитів і наймичок.

При сьвятах Івана Хрестителя, Петра Вериги, Стрітєня, Пущєня (полоканє зубів), Обрітенія, Сорок сьвятих, Теплою Олекси — подані більше знані річи. Говорячи про Великий піст наводить автор одну, дуже хорошу, страстну пісню. При Благовіщеню згадує, що того дня не можна з хати нічого позичати, не можна продавати яєць; того дня ходить по селї піп з кропилом, разом з дяком і паламарем; в кождій хатї піп кропить сьвяченою водою, а дяк співає тропар, за що отримують всі три гроші і хлїб. В шуткову недїлю ликають так молодші, як і старші базьки, щоби їх горло не болїло, а прутами бють ся, пригадуючи собі, що: за тиждень — Великдень.

Згадавши про Чорну Середу, Живний четвер, при якім подані дві дуже хороші молитви страстні, про Велику суботу, коли баби найбільше звивають ся за цілий рік, приходить автор до Великодня. Описує забави деякі великодні, згадує про поливане в понедїлок і приходить до дня сьв. Юра, дня чарівниць і опирів. Перед Юром розвозять легтарі по

селах мавь і продають її; нею мажуть хрести на дверех і воротях, щоб забезпечити корови від чарівниць. Рахманський Великдень, Мокій, Свѣята недѣля, Онуфрей — менше важні. Важний, особливо для нас, жителів долів, день Івана Купала, коли Бойки обходять собітки, де інде не знані. Розкладають они тогди з ріща і дерева великий огонь, а дівчата беруть ся за руки, ходять докола огню і сьпівають пісні купальні. Шкода, що автор не навів їх в своїй праці, через що можна би ліпше той обряд пізнати. Того дня рвуть також зіля, котрого уживають на ліки в ріжних хворобах.

При Петрівії — наводить автор дві цікаві легенди. По сім ідуть Положене ризи, Гаврила, Ілі, Спаса, Головосіки, Данила Столпника, Чесного Хреста (при нім подана одна пісня), Покрова, коли дівчата накривають собі голови, щоби скоро вийти за муж, Димитрия, якого дівчата страшно не любять, бо по нім не мож вже віддаватись і Андрія, коли дівчата сходять ся по кілька разом і ворожать, довідуючись про свою добру або лиху долю. На сѣв. Варвари не прядуть, не перуть і не золять. На Николая — нема чого боятись вовків, бо той сьвятий розганяє їх тогди. По нім нема вже важнійшого сьвѣята, аж сьвятий вечер, коли ладять вечерю що найменше з девяти потрав, ворожать, колядують, бавлять ся. На Різдво вводять знов полазника до хати. Єсть віра, що як жид ввійде на Різдво перший до хати, то в ній буде щастити ся цілий рік. З віри сеї користають жиди і розносять поміж селян „коляду“, за що отримують не раз гарну надгороду.

Обробив автор обі статі дуже старанно і показуєсь добре обізнаний з нашою етнографією, як мало хто з иньших славянських народностей. Проте повинні ми бажати собі, щоби автор як найбільше подібних праць оголошував і тим способом мзнаємив недалеких наших братів з нашим народом.

Вол. Гнатюк.

Чтенія въ историч. обществѣ лѣтописца Нестора, кн. VIII., К. 1894 ст. II+98+156+108+35.

Том сей, як звичайно, поділяєть ся на чотири частини: протоколи засідань, з коротким змістом рефератів, не поданих в „Чтеніях“ *in extenso*, реферати, материяли, бібліографія.

В відділі I-ім знаходимо вісти про діяльність заслуженого київського товариства ім. Нестора. З рефератів, окрім напечатаних в відділі II-ім обмовлюваного тому „Чтений“, замітні отсі:

А. Степович обговорив працю проф. Будиловича п. в. „Вопросъ объ общесловянскомъ языкѣ“. Референт перечить твердженю проф. Бу-

диловича, ніби історично-діалектичні умови слов'янського племені і сімох пньших (грецького, латинського, італіянського, іспанського, французького, німецького й англійського), що у них витворили ся спільні мови, були тотожні. Також замало звернув проф. Б. уваги на діалектичні різниці слов'янських мов між собою, а з'особна на різниці між українсько-руською а російською мовою. Інші замітки менше для нас важні.

Ол. Андрієвський обговорив слідчу комісію 1749-ого р., назначену задля жалоб Татар на Запорожців, і згадує дещо взагалі про відносини в сім часі між Запорожцями й Татарами¹⁾.

В. Завитневич здав справу з своїх археолог. розслідув в басені р. Березини, в літі 1893-ого р. Всіх курганів розкопано 234, а в обряді похороннім замітні 4 типи: а) ховане в ямах, б) на поверхні землі, в) в насипі над землею, г) палене трунів.

С. Голубєв обговорив проповідництво українсько-руське в першій чверті XVII-ого в., а особливо проповіді Лавр. Зизанія-Густановського.

Е. Кивлицький дав огляд польських споминів Густава Олізара, ученика Кременецького лиця, київського маршалка, що мав зносити в деяких декабристами.

М. Дашкевич вказав на звісну в середніх віках в Європі мандрівну приказку, що стала посередні основою „Москаля Чарівника“ Котляревського.²⁾

В. Щербина подав замітку до Коліївщини, а І. Лучицький замітку про глиняну амфору, знайдену в Золотоношеськім повіті.

М. Оглоблін подав детальні вісти про уживане в XVI і XVII-ім вв. землі давних могил для виробу салітри.

В. Антонович подав вістку про розкопи в землі давних Радимичів, коло Гомеля й Чичерска в Могилівській губернії. Референт розкопав 9 могильників і 115 могил. Оружя знайдено мало, видно, що Радимичі не визначувались воєвничістю. Цікаві прикраси в виді хрестиків, навіть з розп'ятєм, та попованим поганином-майстром.

М. Грушевський представив організацію управи й суду в подільській землі в XIV і XV вв. (частина его монографії п. з. „Барске староство“). Грамоти ки. Корнятовичів показують, що в Каменці, Смо-

¹⁾ Статя ся видрукована в т. IX., мова про неї була в бібліографії т. VII „Записок“.

²⁾ Рецензия на той реферат, видрукований в цілости в К. Старині, див. в „Записках“ т. IV.

тричі й Червоногороді були вовводи з судово-адміністративними компетенціями, а староста подільський стояв на чолі цілої землі; сей устрій пригадає дуже устрій галицької Русі в перших часах по її завойованню Казимиром, аж до 30-их рр. XV-ого в. Введення польського устрою мало місце коло 1436-ого р., бо між 1436—1438 появляють ся перші сенаторські і земські уряди.

Отсе короткий витяг (стор. 1—28). По нїм ідуть справозданя товариства і єго новий статут.

В відділі II-ім уміщено такі статі:

О. Соболевського: Кілька місць початкової літописи. Всіх місць обговорених — 7, а разом з обговореними передійше 15. Інтерпретація проф. Соболевського з кожного погляду звірцева і є дуже важним причинком для будучого критичного видання наших літописей, хоч опроче в подробицях і найбільша правдоподібність не раз завести може; можна зауважити, що автор занадто вже часто уважає лекцію труднійшу (*lectio difficilior*) правдивою, бо сей принцип не завжди вистає.

П. Владіміров: „Початок славянського і руського печатання в XV і XVI віках.“ Праця памяткова, з нагоди обходженої недавно в Чорногорі чотиростолітньої річницї видання першої полуденно-словянської книги (Октоїха. 1493). Здавалось би, що нікому не прийшло так легко сумніватись, що видані 1491-ого р. в Кракові, Швайпльтом Фіолям, церковні книги, призначені були для Русі. Так ні! — проф. Соболевський позавидував Україні-Русі сих друків: на його думку призначені они були або для Молдавіян або для Болгар. Отже д. Владіміров виказує дуже основно, так на мові як на укладі сих творів, що були они призначені для Русі. Так сама праця проф. Владімірова, як і обидва її додатки (про видання Фіоля з 1491-ого р., про Скорину та про московські первопечатні Євангелія до 1564-ого р.) дуже цікаві і цінні для всіх, хто хоче пізнати початки печатання словянських та руських книг. Печатанє книг прийшло до Славян з Німеччини та з Італії.

М. Бережков: „Кримські шерті грамоти.“ Д. Бережков значує, що до першого періоду зносин Московщини з Татарвою, періоду — залежности, відносять ся ярлики; до другого — періоду освободжуваня себе від залежности татарської — шерти або шерті грамоти. Ярлики — се ласка ханів, привилеї для князів; шерти — се запряжуванє зобовязань принятих ханами, і то звичайно на жаданє і по думці московських володарів. П. Бережков переходить точками зміст шертий всякого роду XV—XVII віків. Своєю дорогою — і за шерти треба було не раз дорого оплачувати ся розбишкам, а під конаць

XVII-ого в., коли Москва перестала оплачуватись — перестали й шертити писати ся.

Ів. Каманіна праця про козаччину обговорена вже в попереднім т. наших „Записок“.

М. Оглоблина: „Змова томської Литви 1634 р.“ — оповідає нам, як отся „Литва“, то зн. „новоприсильні“ литовські люди, з Білої Русі, а також „Черкаси“ (з Ніжина, Стародуба, Чернигова, Павлочн, — один зі Львова) задумали „побити воеводів, пограбити скарб, спалити город і острог (в Томську), а взявши кінське стадо — втечи степом на Волгу та перебраться на Литву“. Скінчили сумно: 12-еро їх повішано.¹⁾

ІІ. Владіміров дає з нагоди 50-тиліття смерти звісного симпатичного людого москоського поета О. В. Кольцова, погляд на него, як на чоловіка й поета. Цікаві тут замітки про відносини москоської критики до Кольцова; К. сам жалував ся, що критики не хотять в нім видіти чоловіка, а глядають все міщанина. Проф. Владіміров вказує в творах Кольцова дещо такого, що сего поета зближає з такими сучасними єму поетами європейськими, як Борне, Беранже, Гібелль і др.

З відділу II-ого належать „Матеріяли до історії козацького володіння землею“ (1498—1668) до згаданої вже розправи д. Каманіна. — Проф. А. Соболевський подає Похвалу Ісаїи Балабану, з 1611-ого р., поміщену яко „передмову“ до перекладу з грецької мови книги Федора Авукара „противу различныхъ еретиковъ, Іудей же и Срацытъ“, перекладу доконаного — „единымъ отъ спудеовъ училища Острозскаго греко-словенскаго“. Переклад сей, в добре захованій рукописи бібліотеки Моск. Архива Мін. Справ заграничних, писаний гарним уставом, є доказом опроче малозвісної наукової діяльності Острозької академії. Перекладчик, „потщавшійся даже в Аравію“ за грецьким текстом, був мабуть чоловік не молодий вже і з значінєм.

О. Андрієвський подає з „старих діл“ архиву київського губерньського правління 25 документів, що дотичать діяльності російських агентів (конфідентів) в Турції та в Кримі в л. 1765—1768. В документах сих є декілька цікавіших звісток про послідні часи Запорозької Січи; она була важною стациєю при зносинах з Турцією й Кримом і між иньшим доставчала провозатих. Опроче документи сї важні з огляду на характеристику техніки дипломатичних зносин Росії взагалі; цікавими дорогами ходила не раз ся дипломатія! — особливо за цариці Катерини II, і варто займитись сим на трохи ширшій основі; матеріяли знайшлись би.

¹⁾ Ширше зміст реферата подано в т. III Записок.

В відділі III-ім (Бібліографія) обговорює д. В. Щербина: Archivum domus Sapiehanae, t. I. (Ccd. epistol. 1575—1606), вид. др. А. Прохаска, з Красичинського архива, у Льв. 1892. Рецензент займився особливо Ип. Поцієм і дає цікаву характеристику сего церковного діяча. Добр. П. Іванов обговорює розправу А. Лонгинова: „Князь Федор. Любарт Ольгердович“ (Вильна, 1893). Іде тут про учений спір, чи князі Сангушки походять від Любарта, чи від Ольгерда Гедиминовича. Рецензент не береся рішати сей спір, він рад тільки виказати, на скільки хиткі докази д. Лонгинова що до тотожності кн. Федора Любарта з кн. Федором Ольгердовичем. Сей кн. Федір був сином Ольгерда, а що носив ще й друге імя Любарта, то кн. Сангушки, хоч п. Лонгинов враз з Йос. Вольфом (Ród Gedymina) виводить їх від Ольгерда, моглиб називати себе й „Любартовичами“. Розвідка д. Іванова, звісного читачам наших „Записок“ з гарної розвідки про Юрія Тройдевича, цікава для всіх, хто хотів би ближше запізнати ся з самим предметом спору, як і взагалі з скупими жерелами до початків литовської історії.

Др. В. Коцювський.

Извѣстія историко-филологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894 рік, Ніжин — Київ, 1894, ст. 7 + 66 + 23 + 209 + 34.

Філологічний інститут Ніжинський видає річник, що окрім офіціального справоздання складається з праць його професорів. З справоздання з шкільного року 1892 - 3, заміщеного в сім томі, довідуємося, що професорів і доцентів в нім було 15 (а то, окрім директора, професорів звичайних 5, екстраординарних 4, учителів 5), студентів з початком року 48, в кінці 53, зкінчило 12. 1894 р. засновано при інституті історично-філологічне товариство для предметів історично-філологічних і педагогіки — статут його подано в сім томі. В відділі праць окрім двох розправ з класичної філології уміщено початок ширшої розправи д. М. Лилєва „З початкової історії раскола на Вітці і в Стародубщині XVII—XVIII в. і продовження „Матеріялів і заміток до історії давного руського письменства С. Петухова — з заміщених тут глава одна має предметом „Злату Цѣпь“, друга — подає цікаве слово про кінець світа, описане Востоковим в Описанії Румянцевського Музея; сподіваємося до нього ще вернутись, коли сі праці з'являють ся в цілости.

На кінці тома додано реєстр змісту перших дванадцяти томів сього річника.

М. Г.

Ученія Записки Императорскаго Московскаго Университета, отдѣль историко-филологическій, выпуск XX і XXI, Москва, 1894, стор. 240+50 і X+686+54+VII.

Московський університет не має періодичного видавництва: поодинокі виділи видають від часу до часу томи своїх праць (Ученія Записки). З виданих 1894 р. двох томів праць історично-філологічного виділу т. XX містить в собі розправу дра І. Линниченка про історію суспільних верств в Галичині в XIV—XV в. (про неї див. бібліографія в т. VI Записок), окрім того ще „коротку фонетику й морфологію польської мови“ проф. Брандта, том же XXI зайнятий розправою д. Р. Віппера про церковно-державний устрій в Женеві в часі кальвінізма.

М. Г.

Историческое Обзорѣніе, Спб. т. VI, 1893, стор. 233 + 64; т. VII, 1894, стор. 156+13+88; т. VIII, 1895, стор. 279+56.

1889 р. при Петербурьскім Університеті засноване було історичне товариство. Почни сього належить до професорів історичного виділу університету і деяких інших вищих шкіл. Поводом було, що в Петербурзі нема ні одного товариства цілком присвяченого розсліду історичної науки, і тим хто працює на історією, треба було задля наукової праці йти в сусіди до других товариств, які мають свою особну сферу діяльності, наприклад Географічне, Археологічне, Филологічне etc. Нове Історичне Товариство мало полекшати спільні праці вчених в тім або іншому питанню. Нарешті воно помагало й тіснішим зносинам професорів університету й інших шкіл. В падолисті 1889 р. було вже перше засідання нового товариства.

Як вже ми казали, Історичне Товариство має метою розсліди наукових питань — в історії російської й по теорії історії, окрім того обмірковане питань, що належать до педагогії. Отсей двоїстий характер переходить і через видавництво Товариства. Поруч з спеціальними науковими статями знаходимо й статті про шкільні програми історії.

Органом Товариства є „Историческое Обзорѣніе“, перший том його вийшов в 1890 році. Кожний том поділяється на дві частини. Перша з них обіймає наукові праці співробітників, і то читані в товаристві реферати, окрім того історичну хроїку і періодичні перегляди історичної літератури. В другій частині друкують ся звістки про діяльність Товариства. Окрім того при VI і VII томах був додаток — мемуари m-me Роланъ — переклад з французького.

В першій відділі певну цікавість має стаття д. Пташицького про середньовічні західно-європейські оповідання в руській і славянській літературі (т. VI с. 157 - 198). В отсій статі автор розслідує питання про популярні збірники оповідань *Gesta Romanorum*. Згадавши в побіжнім огляді літературу отсієї справи, він переходить до питання, коли ті дрібні оповідання сполучені були в збірник отсієї популярної редакції. На основі приписок рукописних *Gesta Romanorum* в львівським університеті (I. N. 8), де укладчик обіцяє описати факти до 1261 р., Пташицький робить звіден вивід, що збірник отсей зложено вже в половині XIII віку, і в основу отсех *Gesta Romanorum* кладе *Disciplina clericalis* чернця гіспанського Петра-Альфонса. Останню частину праці присвячує автор перегляду різних редакцій сього текста. З польських він подрібно застановляєть ся на рукописі Краківського університету N 1607 цікавої залля додатку в текстї *Gesta Romanorum* — *notabilia bona de passione Domini nostri*, історичних заміток про випадки 1200, 1331 etc. років й оповідань, яких нема зовсім в других відписах. Потім він збирає иньші коші, як то Тинецкий і Влоцлавської семинарії і ин.

В VII томі знаходимо статю Красноперова: „Очеркъ промышленности и торговли Смоленскаго княжества съ древнѣйшихъ временъ до XV в.“ (64—112), статю цікаву доволі, хоч далеко не бездоганну що до свого укладу: автор бере відомости дуже часто з других рук, робить екскурси в справи, безпосередно не звязані з темою, допускає не з'аргументовані припущення. Попереду автор зазначає аграрний характер промислу в Білій Русі й обясняє отсим характером й предмети вивозу; далі переходить до торгівлі; застановляєть ся він над східною, зазначаючи предмети міни між смоленськими купцями й чужоземними, потім переходить до другого періоду історії торгівлі смоленської, коли головну ролю має торгівля з заходом й застановляєть ся коло торговельних укладів. Далі автор дає кілька уваг про економічне становище Смоленського князівства, а закінчаєть ся статя оглядом стихійних халеп, що спустошили отсе князівство і в кінець зруйнували його добробит.

В VIII томі маємо замітку д. Сторожева про IX археологічний з'їзд, там же знаходимо огляд літератури руської й російської історії 1891 р.

Історична хроніка дає відомости про університетські курси історії 1894/1895 р., історичні теми праць студентів, назначених для роздачі медалей, витяги з університетских відчитів etc. Нарешті зазначимо з протоколів історичного Товариства за 1892 й 1893 р. цікавіші для нас: д. Пташицький реферував про працю Prochaska — *Archivum domus Sapiehanae*, д. Вершадський — про випуск праць комісії до badania

sztuki w Polsce; в 1893 р. д. Бершадський прочитав реферат про історичну географію Литви, д. Мякотин — про книгу. „Генеральное слѣдствие о маестностяхъ въ Черниговскомъ полку“ й про кріпацтво в лівобережній Україні в XVIII віці.

Не можна не пожаліти, що історичне Товариство декотрих з отсих рефератів не надрукувало хоч в скороченому в своїх протоколах, як зробило воно з иньшими рефератами (т. VI, ст. 18, 22). *Ол. Г-ий.*

Миколаєвич Як. Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького, Львів, 1894, стор. VIII + 120.

Се розправа писана на конкурс оголошений музеєм ім. Дідушицьких і відзначена при осуді похвалою. Оперта на поважнім числі жерел, вичислених на кінци автором, та власнім его досвіді, становить вона перший примір того рода монографії для Галицької Руси, і з того боку треба єї оціняти. Означивши положене, величину й границі повіта, переходить д. М. до будови его прямовисної і геологічної. Сей розділ єсть лише коротким рефератом праць Уліга і Гільбера, що розсліджували єї сторони; а вжеж випадалоб троха обширнійше сю справу обяснити, бо так як она представляєсь, містить деякі недокладности: автор коротко натякає, що на іраніті лежить безпосередно осьма (властиво 9-та) формація, т. є. крейда періода мезоічної, але так як тої крейди є аж 5 кляс, годі читачеві дорозумітись, що в повіті як раз є крейда сеновська, що характеризуєсь вельми маленькою скількістю останків звіриних. Що до лесу — то справа генези его впливом вітрів не здогад а річ вже давно доведена Ріхтгофеном та Сіесом; ерозія знова не вивиснене, як автор толкує а противно — вижолоблене терену.

Росказуючи про гідрографію повіта, д. М. визначає докладно головний діл водний, описує русло Буга, але тут впадає на неправдоподібну здогадку, що ціла долинина Буга — то его давне русло. Правда, що в давнину ріки були багатші водою, але ріжниця не була так значна, як автор думає. Що долинина рівна та що по боках є сліди роботи води — се не дивота, бож що весни Буг при повени її заливає. Згадка що в Бузі по середині вода пливе швидше як по боках злишна, бо-ж се обяв, який мож зауважити на кожній ріці, бо кожда має так зв. головну струю, а пояснене причини її мож найти в підручниках географії. Що до підмулюваня, то як дійстно Буг „за десятки літ“ уриває 1—2м. берега, то робота его немовірно швидка а не незначна — се вистане до цілковитої транспьєкації русла в часі релятивно короткім. При допливах Буга зайшло непорозуміне, що всі допливи правобічні вичислені

в рубриці „з лівого боку“ і навпаки. Ту також, по при совістне означене напряду тих річок, стає автор недокладним: такі замітки при річках як „води знатна скількість“ „води має тільки що Полтва в Буску“ не наукові, бо нічого властиво не означають: читач не може собі уявити що автор розуміє через „знатну скількість etc.“; треба подати ширину русла і середню висоту води, то кождей ясно піме о що ходить.

Розділ про підсонє оброблено докладно. Що до температури додали-б ми, що найвисша зміряна теплота в повіті вносила $+35 - 39^{\circ}$ Ц., найвисша $-30 - 35^{\circ}$ Ц., отже ріжниця коло 70° — що вказує на підсонє на скрізь континентальне. Можна зауважити ще, що коли подають ся дати про повіт, добре було б зараз порівнати їх з иншими повітами, бо через се доперва виробить собі читач ясне розумінне про становище повіта в Галичині. Правда, автор часом чинить так, але не все, тож я подам се, де бракує. Опад в Галичині вносить 731 мм., в повіті 577, отже належить сей до менче дощевих частий краю, а се задля того, що й не визначаєсь що до залісеня. Хибно подана вість, що часть північна на весні богатша дощем як полуднева; що в части північній менч лісів й опад там менчий (пор. Chavanne: Phys-stat. Handatlas). Громовиць по Поділю має повіт найбільше число, а що до градобить (автор сего не подає) то в 10-літнім протязі єсть їх 15—20 а в пол.-вхід части повіта, себ-то в околиці Верблян, навіть до 25, що дає величезний процент в порівнаню з иншою Австрією. Фльора балтійська, до якої належить повіт, обіймає цілу Галичину з виїмкою Поділя та повітів брідского і снятиньского.

Часть фізіографічна взагалі добре опрацьована в розправі. За се при части, що займає ся людністю, занедбав автор звернути увагу на цілий ряд интересних обьявів, що кидають світло на стан самогож населеня. Розділ місцевостей ту користний. Осель з числом по-над 2000 людности находить ся 8; вправді повіт косівський має 12 таких осель а більський 13, але лїський і щирецкий лише по одній. Приріст річний людности дуже сильний ($1\cdot39\%$), яким лиш 5 повітів може повеличатись. Що до поділу на народности то зовсім остаєсь нам незрозумілим, яким чином автор начислив в повіті аж 36.602 Поляків. Розуміємо, що опираючись на урядовій конскрипції, подає всіх Русинів обряду латиньского, що й слова по польски не уміють, яко Поляків — алеж д. М. знаючи дуже добре відносини повіта, повинен був в интересі правди наукової на се звернути увагу. До сего розділу можна було витягнути кілька характерних дат з Milit. statist. Jahrbuch за р. 1881. В повіті нема жадного постерунку військового. Здатних до служби військової було $20-24\%$, що становить дуже користний процент, бо лиш 20 повітків

в Галичині вказує менч-більш такий самий — в пньших много менше. Се вказує, що мешканці тутешні розвивають ся серед добрих відносин. Також, що до зросту людей визначаєсь повіт. На 1000 покликаних до бранки було нязше приписаної міри (1:554 л.) лиш 150—190, коли в пньшій Галичині (з виїмкою Подія) 200—300. За се на 1000, що мали приписану, міру визначалось 150 незвичайним ростом. Що до просьвіти рекрути стояли низько, бо лиш 20% уміло писати. Вельми інтєресно описав д. М. стрій тутешних селян та їх звичаї, хоч може за надто песимістично, особливо там, де говорить ся про пьяництво. Що до властивостей бесіди, то проминено майже в цілім повіті уживані такі слова як: шмат — много, цимало — кілька, топіро — доперва, аож — так, кант — ріг, край. В кінци що до відносин обох полів повіт находить ся в тім положеню, що оба поли рівноважать ся майже зовсім: на 1000 мужици припадає 1000—1019 жінок — коли в иньших частях Галичини (з виїмкою 12 повітів) припадає їх до 1100.

Дуже основно обробив автор розділ економічний, де в цілім ряді табель показав власність селян в відношеню до власности обшарів двірських при кождій громаді, а також оплачувані податки. З відси виписуєм ті цікаві дати, що селяни в повіті мають 53% земельної посілости а платять 64·5% податку ґрунтового, а двірські обшари 47% посілости а платять лиш 35% податку! Що до годівлі товару, то доповнимо ту порівняня. Так коний випадає 10 на км² отже що до числа тих звірят уступає 20-ом повітам в Галичині. Рогатого товару 19—20 на км² отже менч-більш пересічно як всюда в Галичині, за те що до числа овець може лиш з Поділем йти в порівнанє, а свиний має 10—20 на км², коли в Галичині випадає їх лиш 1—10, і з того погляду належить до найбогатших в цілій монархії.

Далі йдуть розділи про промисл і комунікацію а в кінци про просьвіту та майно громадске і відносини кредитові — ті два послідні найлучше оброблені.

В додатку подає д. М. історію повіта, яка, поминувши вже такі вискази категоричні, як „на Волини мешкали від 6 в. по Хр. Дуліби“, в X. в. по Хр. звала ся всх. Галичина Білосербією“ „межи 885 а 905 панував Олег над Білосербією“ — єсть доста хаотична. Відомости ту полані, зовсім не ориґінальні, але зібрані з кількох підручників. При тім від часу до часу виступають похибки. Так н. пр. д. М. проминає кн. Александра Белзкого й у него князівство то повстало в перве около 1280 р. а першим князем був Шварно. На ст. 82 говорить ся навіть про старая Романа павязати зносини з німецко-пруским орденом, що доперва 1228 явив ся на поклик Конрада. Вину зірваня Зборівскої угоди припи-

сує ся Вишневецькому. Назва Буск виводить ся ту від слова „бусько“ (Volksetymologie) — коли она тимчасом в найочевиднійшій стоїть звязі з назвою Буг (Бужьськ).

Так подали ми огляд праці д. М., підносячи їй добрі й злі сторони. Тут мусим зауважити, що праця та писана на селі 11 миль від міста, де находить ся більш менш відповідна бібліотека — се побільшує заслугу автора коло укладання сеї користної праці. Зауважимо на ренгі, що мова розправи доволі чиста, хоч декуда стрічають ся такі слова і фрази як: зовимий, присоєдинив, зими прикметою єсть і т. и.

М. Кордуба.

J. Petryk. Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznemi. Kosmos, Rocznik XX, 1895, стор. 369—380.

Під таким заголовком явилась праця нашого земляка, учителя гімназійного, в органі польського товариства природописного. Розвідку сю представив автор на з'їзді натуралістів, що відбув ся у Львові в липню 1894 р., де і рішено її випечатати, так як она відносить ся до найновіших здобутків сучасної фізики.

Як звісно сучасна фізика зводить усі прояви світа внішнього до одної засади збереження енергії і уважає явище за витолковане, наколи можно его спровадити до засад механіки. В декотрих ділах фізики можно було се перевести з всякою точністю; досить буде згадати оптику і термодинаміку. В одній лише електричності довго було треба приймати істноване флюїдів, а навіть і actionis in distans. Протів сеї послідної виступив Faraday, що впровадив понятє лнійї сили електричної, однак доперва Maxwell, рівно геніяльний фізик, як математик, поставив знамениту електромагнетичну теорію: світла і через се виказав велику звязь між явищами електричними і оптичними. Однак теоретичні висліди Maxwella жадали еще потвердження експериментального, бо тоді лиш можна було їх уважати правдивими, наколи би вдало ся штучно витворити філії електричні. Задачі сеї приняв ся молодий, недавно померший професор фізики в Bonn, Hertz, а его висліди творять епоху в науці; Hertz, одержав дійсно філії електричні і доказав для них права заломаня, відбиваня, інтерференції і поляризації. За ним заняло ся філями електричними много фізиків, з яких вистане згадати Poincaré'ого, Kottak'a, Klemenčić'a, Serasin'a, Bjerknæs'a і др. Всі они потвердили висліди Maxwell'a, що скорість фільї електричних є така сама, як і оптичних, і що між сочинником заломаня n , а сталою діелектричною μ заходить рівнанє $\mu = n^2$.

Автор представив в своїй розвідці, що — як згадано — була призначена для ширшої аудиторії, генетично, хоча способом реферату, і не пожалував заходу зібрати в цілість всі ті доси ще ніде систематично не зібрані розсліди. А вже найбільшою заслугою автора є се, що зібрав всі поміри, які відносять ся до рівняння $\mu = n^2$, бо як раз з наведеною ним таблички можна наглядно побачити правдивість теорії Maxwell'a. Розвідка ся має, як сказано, більш характер реферату, бажати би проте авторови, щоби вихісновуючи великий материял, який зібрав, представив ті інтересні висліди обширнійше, не полишаючи при тім і сторони теоретичної сього питання, а принесе через се користь для нашої убогої еще літератури природописної.

В. Л.

Сборникъ Херсонскаго Земства, Херсон, 1886—1894.

Заходом попереднього предсідателя губерньської управи П. Никитіна і при діяльній співучасті тодішних статистиків О. О. Русова і О. О. Браунера що-місячний орґан херсонського земства в 1886 році поширив свій програм, діставши змогу друковати, опріч урядових наказів, земських протоколів та справоздань, також хроніку земств України і цілі досліди та статі, що дотичать ся місцевої історії, етнографії, кліматології, економічної та лікарської статистики, а також статі загального змісту з поля ветеринарії, гігієни, шкільництва і сільської господарки. Завдячуючи діяльності головним робом губерньського статистичного бюро за найліпших його часів, а також співчуттю місцевих мешканців: учителів, властителей ґрунтів і представників духовенства, Збірник херсонського земства умістив на своїх сторонах багато вельми цінного материялу для всестороннього вивчення края. На першім пляні мусять бути поставлені видані по тому окремо шість (по числу повітів) великих томів „Материялів для оцінювання ґрунтів Херсонської губернії,“ де опріч власно оціночних дат читач знайде докладні відомости з топографії, етнографії, історії колонізації і володіння ґрунтами.¹⁾ Для збирання материялів з археології і етнографії края видруковані були два осібні програми (для археології 1889 р. Ч. 4, для етнографії 1890 р. Ч. 3.) Відповідю на етнографічну програму була обширна статя свящ. Г. Сорокіна „Містечко Дмитрівка“ (1890 р. Ч. 7—8), — що містила в собі багато цікавого про родинні відносини людности того містечка (Українців і Москалів) про весілля, хрестини, похорони, вулицю, шептання (17) для худоби і для людей, опис картових грищ (забав) (галаган, банк і малафейка), опис рідкого звичая побратимства і посестримства, відомости про народну просьвіту; далі наступають дані з господарської статистики містечка. Для вивчення края з боку природничого

¹⁾ Прегарним додатком до них є велика статя Т. Осадчого „Крестянська сімлість в Херсонській губ. (1893 р. ч. 6—7—8; 1894 р. N 3—4).

варто зазначити „Фенологічні спостереження, зроблені в південно-західній Росії в 1888 р.“ проф. Клосовського; вони дають цікавий матеріал не для самих кліматологів, але й для етнографів, бо в додатку містять ще уваги, прислів'я і приповідки що до погоди й господарських прикмет, зібрані в різних повітах херсонської, в таврійській, бесарабській, подільській, полтавській, катеринославській і тамбовській губернях. Далі треба згадати статі д. Махна „Суслик крапчатий“ (1889 р. Ч. 4), „Про жаби“ (1890 Ч. 3), д. Порчанського „Кобилки або полеві коники“ (1892 Ч. 9), д. Браунера „Про початок лиманів“ (1890 р. Ч. 2). Найбільше дослідів і статей в Збірнику присвячено господарству і економічному побуту краюваї людности. По більшині і змісту тут на перший план приходить праця П. З. Рябкова „Рибальство в Херсонщині“ (1890 Ч. 2—3—5—7—12, 1891 Ч. 3, 1892 Ч. 3 і 1894 Ч. 3—9). Сій же темі присвячені статі Г. Скадовського „Нарис сучасного рибальства на Дніпровім лимані“ (1887 р. Ч. 2) і О. Браунера „Уваги про рибальство на Дністрі і Дністровім лимані в границях Одеського повіту“ (1887 р. Ч. 3). До статі д. Браунера додано короткий реєстр місцевих технічних виразів, що дотикають ся рибальства. До статей про сільське господарство і економіку края належать, крім того, такі: „Проба опису годівлі худоби в Херсонській губ.“ О. О. Краєвського (1890 р. Ч. 9), „Головні доби в господарськім розвою Херсонщини“ Л. Падалки (1890 р. Ч. 10), „Ліси Херсонської губ.“ Ф. Трезвинського (1891 Ч. 5) „Проби хову шовковиці в Олександрійськім повіті“ С. Синицького (1892 Ч. 4), „Господарський стан Роксандрівки Херсонск. пов.“ Л. Падалки (1892 Ч. 6), „Виноградники Херсонської губ.“ (1892 Ч. 7—9), „В справі промислової годівлі ітахів на півдні Росії“ Е. Ростовцева (1894 Ч. 9) „Проба угрупування селянської людности що до розміру сімби на двір“ Н. Борисова (1894 р. Ч. 11).

Н. Н.

Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, томъ XV, полутоми 29—30, Спб., 1895.

Кожний том сього словника, поділяючись на два полутоми, представляє в певній мірі закінчену цілість з особною нумерацією. Се й дозволяє нам, подавши в VII книжці Записок рецензію на XIV—XVI томи, присвятити отсею коротеньку замітку нововиданому тому.

Перш усього треба зазначити, що й тут знаходимо ті самі недостачі, на які ми вже звертали увагу: як і раніше, відділ України оброблюють ся менш повно, ніж відділ про Великоросію і як перше, видаєть ся в вічі нерівномірність в обробленню матеріалу по ріжним питанням. З другого боку треба звернути увагу на те, що редакція більш

та більш розпросторює відділ про Росію взагалі: в с'їм вона іде цілком за своєю програмою, що висловила в передмові до IX т.

Перейдемо до перегляду статей про Україну; переличимо попереду найбільші обсягом: Кипріян, митр. київський, Кирилиця, Кирил і Методій, Кирило Туровський, Київ-Воронізьська залізниця, Київська Лавра, Київська губернія, Київський університет, Київське князівство, Київ, Климент Смолятич, Княз — се в полутомі 29; в полутомі 30-ім — Кобеляки, Козацтво, Колонізація Руси, Коляда, Кониський Георгій і Кониський Олександр.

Між статями географічного змісту звертають декотрі на себе увагу свіжістю своїх статистичних звісток — на приклад — Київ-Воронізьська-залізниця, Кобеляки, Козелец. З інших статей цікава стаття Мілюкова: „Колонізація Руси“ з гарно зробленим показником літератури сього питання.

При перегляді інших статей нам кинулись в вічі де-котрі помилки або недостачі, які і зазначаємо.

В статі про Кипріяна (87 стор.) автор не зазначив, що висвячення его на митрополита було останнею пробою литовського уряду легально, через патріарха константинопольського заснувати осібну литовську митрополію; не сказано з другого боку, яку вагу мала літературна діяльність Кипріяна, що своїми житєписями святих виробів прийняту потім духовними письменниками риторичну, штучну форму житєписей. В статі про Кирика (ст. 111) поміж виданнями „Виращанія Кюрикового“ не вказано нове, важне виданє Павлова в петербурзькій Рус. Історич. бібліотеці т. VI. В статі за Кирила III (ст. 120) не зазначено, що він енергічно боров ся з усякими непорядками, що закрадались в житє Церкви за часи находа Монголів. В статі про Київську Лавру (253—255) не сказано яке значінне мав печерський монастир, як огнище осьвіти і розсадник аскетизма в давній Руси. В статі про Київське князівство (262—266) нічого не сказано про Київське вєводство, як би його зовсім не було. Не справедливо сказано в статі про Київ, (266—272) що бискупа київського іменовано після Люблинської унії, себ то після 1569 р., бо бискупині номінальні були ще з XIV в. (1320 р.). Кажучи потім за боротьбу між уніятами та православними, автор нічого не згадує за значінне в сю добу діяльності київського братства. В статі про Климента Смолятича (394) зазначено, що у Климента було багато крилошан, які знали грецьку мову і історію грецької літератури — се лише більш-меньш правдоподібно обясненя неясного тексту посланя Климентового. В статі про Ковель (508) хибна звістка, що Гединин (sic) дав його в XIV в. своєму внуку Федору Сангушкови. В статі про козацтво (581—592) автор дуже мало

каже про історію й побут українських козаків в порівнянню з козаками иньшими. В статі про шкуряні гроші (567) автор каже, що назви „лобки, мордки, куні, білки“ належать до грошей металічних — се ще справа суперечна, досі не вяснена.

До 29 полутому додана мапа Київської губернії і плян Квіва, обидві друквані фарбами. Ол. Г-ий

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі :

М. Владімірскій-Будановъ — Помѣстья литовско-русскаго государства, 1889.

— Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ, 1892.

— Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в., 1893.

А. Ефименко — Дворянское землевладѣніе въ Южной Руси, 1892.

М. Любавскій — Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Стату-та, 1893.

— Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ, 1894.

Ө. И. Леонтовичъ — Очерки исторіи литовско-русскаго права. Образованіе территоріи Литовскаго государства, 1894.

— Сословный типъ территоріально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины, 1895.

J. Wolff — Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, 1895.

Коллекція древнихъ предметовъ и монетъ, пожертвованная Церковно-археологическому Музею при кievской Духовной Академіи Н. А. Леонардовымъ, 1895.

Ө. В. Покровскій — Изъ доисторическаго быта на славянско-литовской границѣ, 1894.

Г. Пясецкій — О св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, 1894.

П. А. Ивановъ — Историческія судьбы Волинской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в., 1895.

Леонидъ архимандритъ — Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, т. I—IV, 1893—4.

Владіміръ архимандритъ — Систематическое описаніе рукописей московской синодальной (патріаршей) бібліотеки, ч. I, 1894.

Н. Н. Оглоблинъ — Обзоръніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа ч. I, 1895.

A. Jablonowski — Handel Ukrainy w XVI w., 1895.

W. Czermak — Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, Tom V), 1895.

В. Ёйгорть: Книги кїевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, 1894.

И. Шараневичъ, — Николай Крассовскій, отъ года 1686 до г. 1692 писарь управленія, а отъ г. 1692 до г. 1697 старѣйшина Ставропигійскаго Братства во Львовѣ, 1895.

— Юрій Еліяшевичъ, отъ 1720 г. членъ и въ 1722—1735 гг. одинъ изъ сеніоровъ Ставр. Братства въ Львовѣ, 1895.

В. Иващенко — Историческій очеркъ Умани и Царицына сада (Софіевки), 1895.

О. Я. Конисскій — Дитинний вік Т. Г. Шевченка, 1892.

— Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крѣпацтва (1829—1838), 1894.

— Т. Шевченко під час розцвѣту його кебети до арешту його (1845—1847), 1895.

— Т. Шевченко в арешті (5/IV—23/VI 1847), 1895.

А. Н. Пыпинъ — Матеріалы для біографіи А. А. Котляревскаго, 1894.

A. Karszniewicz — Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet, 1895.

F. Řehoř — Čert, mosaika z lidových podání halicko-ruských, 1895.

— Kalendařik z národního života Bojkův, 1895.

Чтенія въ историч. обществѣ лѣтописца Нестора, кн. VIII, 1894.

Извѣстія историко-филологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894.

Ученыя Записки Императорскаго Московскаго Университета, отдѣлъ историко-филологическій, выпуск XX і XXI, 1894.

Историческое Обзоръніе, т. VI—VIII, 1893—5.

Я. Миколаевич — Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого, 1894.

J. Petryk — Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznemi, 1895.

Сборникъ Херсонскаго земства, 1886—1894.

Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, том XV, полутоми 29—30, 1895.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секцій за останню третину р. 1895 (вересень—грудень).

12 н. ст. вересня засідане секції математично-природничо-лікарської: 1) Проф. В. Левицький предложив свою математичну студію „Еліптичні функції модулю“ (надруковано в Записках т. VII). 2) В. Левицький відчитав докінченне своєї термінології механічної; в ширшій дискусії обговорено терміни від букви М до кінця і рішено цілу термінологію видрукувати в „Записках“, яко „Матеріяли до фізичної термінології (часть перша)“.

24 н. ст. жовтня засіданне секції історично-філософичної: проф. М. Грушевський відчитав реферат свій про найдавнішу літопись литовсько-руську (видруковано в „Записках“ т. VIII).

28 н. ст. жовтня засіданне секції філологічної: 1) проф. М. Грушевський зреферував розвідку д. О. Кониського: Проба улаштування хронології до творів Т. Шевченка; ухвалено до друку в „Записках“ (див. т. VIII). 2) Проф. О. Макарушка відчитав свою рецензію на розправку Ад. Каршневича: Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet (надрук. в „Записках“ т. IX).

12 н. ст. листопада засіданне секції математично-природничо-лікарської: 1) др. Щ. Сельський і проф. І. Верхратський реферували працю дра О. Ч. „Неовіталізм і його хиби“; рішено видрукувати в „Записках“ (див. т. IX). 2) Проф. І. Верхратський предложив рецензію п. В. Левицького на працю Петрика „Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznymi (надрук. в „Записках“ т. IX).

11 н. ст. грудня засіданне секції історично-філософичної: 1) проф. В. Білецький відчитав реферат з праць дра Сид. Шараневича з історії Ставропігії (видрук. в „Записках“ т. IX). 2) Проф. О. Макарушка відчитав реферат про куренду еп. І. Снігурського з р. 1827 (видрук. в „Записках“ т. VIII). 3) Проф. М. Грушевський прочитав кілька заміток до

тексту Галицько-Волинської літописи (часть їх видруковано в „Записках“ т. VIII).

14 п. ст. грудня засідання секції історично-філософичної: 1) др. К. Студинський відчитав свою розвідку про панетірик з р. 1633: „Евфонія веселобрмчача“ (надрук. в „Записках“ т. VIII). 2) Др. Ів. Франко зреферував свою працю „Варлаам і Йоасаф“; ухвалено до друку в „Записках“ (див. початок в т. VIII).

Окрім періодичних видань наукового товариства імени Шевченка вийшли:

Збірник етнографічний т. I, за редакцією М. Грушевського; містить в собі: Різдвяні сьвятки на Чорноморії М. Крамаренка, Галицькі народні казки з повіту Брідського, зібрав О. Роздольський, уложив др. І. Франко, Українські людські вигадки, зібраві О. Шимченком і Програму до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, улож. членами товариства.

Історична бібліотека т. XVII, під редакцією Ол. Барвінського („Мазепа“ Костомарова, гл. 1—12).

Жерела до історії України-Руси (*Fontes historiae ukraino-russicae (ruthenicae) a collegio archaeographico societatis scientiarum Ševčenkianaе editi*) т. I, люстрації земель Галицької і Перемиської 1565—6 р. (староства: Снятинське, Коломиїське, Галицьке, Теробовльське, Рогатинське, Стрийське, Дрогобицьке, Самбірське і волость Озиминська), з вступною розвідкою: „Економічний стан селян на Подністровю галицьким в пол. XVI в.“; уложив М. Грушевський.

Друкують ся: Памятки українсько-руської мови й літератури, т. I, апокрифи старозавітні, уложені дром Ів. Франком; Жерела до історії України-Руси т. II: люстрації земель Перемиської й Саноцької, ул. М. Грушевський; Етнографічний збірник т. II.; Історична бібліотека т. XVIII (Мазепа (кінець) і Мазепинці Костомарова, Останні часи козачини на правім боці Дніпра В. Антоновича).

15 січня н. ст. 1896 р. уконститувала ся комісія археографічна Наукового товариства імени Шевченка, вибравши головним редактором (він же провадить комісією) проф. М. Грушевського, заступником дра Ів. Франка і секретарем дра К. Студинського.

Ухвалою виділа товариства зреформовано трохмісячник „Часописъ Правнича“ на річник: „Розвідки правничі історично-філософичної секції наукового товариства імени Шевченка“, що виходити ме й далі під редакцією дра К. Левицького.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj s. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai — August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. 1—XVI; 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet den. I. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Ціна тому I зр. або 2 корони.

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, уліця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо надсилати Редакції примірники рецензійні.